

**ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI INTÉZET
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA**

ALABÁN PÉTER:

**A TÁRSADALMI DEZINTEGRÁCIÓ
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ÖSSZEFÜGGÉSEI ÓZDON ÉS
KÖRNYÉKÉN A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN**

PHD-ÉRTEKEZÉS

Témavezető:

Dr. Valuch Tibor egyetemi tanár

Eger, 2018

TARTALOMJEGYZÉK

Köszönetnyilvánítás.....	4
Előszó	6
I. Bevezetés, a kutatási téma társadalomtörténeti jelentősége és forrásai	8
II. Fogalmi kérdések, kutatások, a témakör szakirodalma	10
II. 1. Kiindulási pontot jelentő alapfogalmak	10
II. 2. Fogalmi keretek a munkásság-kategóriák és munkáslét magyarországi elemzéseiben.....	21
III. Posztindusztrializáció Kelet-Közép-Európában és Magyarországon: historiográfia a nemzetközi és hazai kutatások tükrében	32
IV. Rendszervált(oz)ás helyi szinten: társadalmi változások Ózdon	52
IV. 1. Történeti és demográfiai előzmények	52
IV. 2. Gazdaság, privatizáció, leépítés Ózdon.....	60
IV. 3. A válságrégió: munkaerő-piac és munkanélküliség.....	67
IV. 4. Út a szakemberhiányhoz: az oktatás és a szakképzés dezintegrációja.....	82
IV. 5. Szegénység és szegregáció	94
V. A dezintegráció vizualitása: fotó és film	117
V. 1. Fotók és szociofotók.....	117
V. 2. Dokumentumfilmek és riportok.....	131
V. 2. 1. „Meddő” – Szegénységi szintek és a társadalom válsága Almási Tamás filmjeiben.....	136
V. 2. 2. A vidék válsága a filmvászonon. Egyéb filmek és filmszociográfiák.....	147
VI. Válságban a vidék: a falvak világa (esettanulmányok)	153
VI. 1. Bányászkolóniák a posztindusztrializációban	156
VI. 1. 1. Farkaslyuk	161

VI. 1. 2. Csokvaomány – Tólápa	172
VI. 2. Borsodnádásd	178
VI. 3. Domaháza	192
VI. 4. Kissikátor (példa, vagy ellenpélda?)	207
VII. Összegzés	217
Epilógus	226
 <i>FORRÁSJEGYZÉK</i>.....	228
LEVÉLTÁRI ÉS IRATTÁRI FORRÁSOK	228
STATISZTIKAI FORRÁSOK	228
EGYÉB FORRÁSOK ÉS KÉZIRATOK	232
INTERJÚK JEGYZÉKE	233
IRODALOMJEGYZÉK	235

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is szeretnék köszönetet mondani mindenkinek, akik kutatásaimban és értekezésem megírásában támogattak. Elsődleges köszönet illeti témavezetőmet, Dr. Valuch Tibort, hogy kritikai észrevételeivel és javaslataival az értekezésem megírásában komoly segítséget nyújtott, miközben a szakmai fejlődésemet is sokrétűen minden támogatta / segítette. Az általa irányított REWORK OTKA Kutatócsoport tagjaként számomra is lehetőség nyílt a modernkori társadalom kérdéseit több szempontból és új forrásokkal, módszerekkel tanulmányozni. Köszönöm tanácsait, tanulmányutakba, konferenciákba, tanulmányok írásába történő bevonásomat, mindazt a sok törődést, amit az évek során tőle kaptam. Ózdi kötődése mellett példamutatása, segítőkészsége, szakmai érvelései sok támogatást adtak nekem. Hálával tartozok továbbá a pályán elindító, a társadalomtörténet szakirány felé fordító Dr. Ö. Kovács József tanár úrnak, aki a Miskolci Egyetem BTK akkori Újkori Magyar Történeti tanszékén merőben új kezdeményezésként és irányvonalként felfigyelt mindazokra, akik akarnak, tudnak és képesek is ezen a szakterületen kutatni. Papp Andreával, a Rudabányai Bányászattörténeti Múzeum vezetőjével innen induló baráti kapcsolatom ugyancsak ennek szellemében maradt fenn és szintén feltétlenül említést, valamint sok köszönetet igényel.

Sajátos és érdekes, de pont ezért szép az a kapcsolat, amely az ún. „veszprémi műhely”-hez köt. Mondhatni: velük nőttem fel szakmailag. 15 évet is meghaladó kapcsolatunk révén a Comitatus Társadalomkutató Egyesület és az azonos című Comitatus Önkormányzati Szemle folyóirat alapító főszerkesztője, Dr. Agg Zoltán adjunktus (Pannon Egyetem TNTI) patronálása, a részemre nyújtott számtalan publikálási lehetőség, a közösen megünnepeelt, fennállásukat méltató 25. évforduló nekem is sokat jelent és a természetszerű köszöneten túl bizakodást is, hogy ez még nagyon sokáig így maradhat közöttünk.

Rajtam kívül a városom, Ózd is sokat köszönhet Dr. Paládi-Kovács Attila professzor úrnak, a város 2000-ben megválasztott díszpolgárának, aki nem csupán a helyből indult kezdeményezés, a Barkóság konferenciák állandó levezetőjeként, illetve a Studia Barkonum köteteinek (1-5.) lektoraként nyújtott önzetlenül nekem / nekünk sok segítséget, hanem számomra sajátos, azóta tőle átvett gondolatokkal írta körül a „táj” fogalmát: „Csendesen, de erősen érezzük, hogy tartozunk valahová. Egy fizikai és szellemi tájhoz, mely elidegeníthetetlenül a miénk. Néhány mező vagy domboldal, erdő vagy legelő, amit talán csak a vonat- vagy az autóbusz ablakából láttunk, ahol hajdan kirándultunk, gombát, vadkörtét vagy csipkebogyót gyűjtögettünk. Egy-egy nagyon régi népdal, várrom, várhegy

a hozzáfűződő történettel és a vidék emberei, akiket szavak nélkül is értünk. A magyar nyelv és annak helyi, tájnyelvi változata, az alanyi és tárgyas ragozás, a hangrendi illeszkedés és az ikes igék, melyeket a külföldi oly nehezen tanul meg – nagyjából ez az, amit sohasem lehet elvenni tőlünk. Amitől nem tudunk, és nem is akarunk megszabadulni, és amit gyakran meghamisított, olykor rosszul hangsúlyozott szóval így szoktak jelölni: haza.” Joggal érzem, hogy csodálatos sorai útmutatóként szolgáltak több területen is.

Külön köszönettel tartozom az Eszterházy Károly Egyetem (EKE) Történelemtudományi Intézete Történelemtudományi Doktori Iskolája vezetőinek, illetve valamennyi oktatójának az abszolutóriumig vezető úton való támogatásért, a doktorandusz hallgatók pártolásáért és a korszerű, hasznosítható tudás megszerzéséért, hiszen az ott megismert szellemi és tudományos sokféleség inspiráló volt kutatásaim során is. Külön hálával tartozok az előopponenseknek, így Dr. Virág Tündének és Dr. Majtényi Györgynek, hogy szakmai véleményeikkel pontosították, javaslataikkal kiegészítették, teljesebbé tették disszertációm első változatát.

E lista, így a köszönetek sora korántsem lehet teljes. A szakmai segítségnyújtás sokrétű, amely érinti saját településem egyes intézményeit, de főállású munkahelyemet, valamint annak fenntartóját is, amely lehetőséget teremtett tudományos munkásságom tanári munka melletti végzésére is. Végül, de korántsem utolsó sorban nagyon köszönöm családomnak, barátaimnak, ismerőseimnek, volt tanítványoknak a szerető, támogató közeget, amellyel körülvesznek, biztatásukat és a gyakran tapasztalt közös álláspontot, gondolkodást.

Előszó

„ (...) aki kísértésbe esett, s megállt nézni, hogyan öntik ki a hatalmas tartályokból az izzó salakot, vagy aki följebb, a hídról rácsodálkozott az itt-ott folyton füstölő meddőhányók mesebeli csúcsaira, később pedig megállt beszélgetni a fürdőből, vagy a könyvtárból jövő ismerőseivel, nos annak két órájába biztos belekerült, mire visszaért oda, ahonnan elindult. S akkor még olyan rendkívüli akadályokkal, mint a hosszú ideig lezárt sorompók nem is számoltak, ilyenből pedig három is volt, olykor akár félóraig is el lehetett gyönyörködni, ahogy ide-oda tologatták a vörös vagonokat, meg lehetett számolni a végtelennek tűnő tartálykocsikat.” (Kálnay Adél: Egy füstszagú délután)

Életképek a szürke hétköznapi világából. Valamikor, egykor. Egy vidéki városból, amelyet a gyár hozott létre, amelynek a gyár adott lüktetést. Csodaszép természeti környezete, az igazi barkó települések hagyományörző jellege és tevékenysége, kismesesi, paraszt, illetve munkás lakosságának dolgos mindennapjai, amelyek a munka világára épültek. Modern világunkban nosztalgikus képek ezek, a múltba és hamarosan a feledésbe merülő mozaikdarabok. Közel egy évtizeddel ezelőtt, a 2010-ben megjelent, Domaháza községről szóló monográfiámban¹ már hangot adtam annak az aggodalmamnak, miszerint ez a sajátos, nem a rohanó, nem digitális, hanem még az Y, Z és alfa generációt megelőző világ véglegesen eltűnhet. A 21. század „modernsége” már egy más közeg: miközben a tősgyökeres, még mélyen vallásos helybeliek száma megfogyatkozott, a falvak társadalmi képe / helyzete és összetétele pedig nagymértékben megváltozott, szinte már csak nosztalgia a gyári dudaszó, a „többsiktás” munkarend, de az évtizedekkel korábbi, az emlékezetben még felidézhető bálók, lakodalmak, búcsúk, ünnepek hangulata is. A paraszti életvitel, majd a bányászat, vagy a gyári munkáslét stabilnak és örökösnek tűnő életstratégiái, a biztos munkahely és egzisztencia garanciái 1990 után végleg megszűntek, kényszerű életpályákat alakítottak ki mind az ózdiak, mind a falusi emberek körében.

Némileg változtatva az akkori gondolataimon, de még határozottabban kiállva az akkori álláspontom mellett vallom, félő, hogy a két világháború közötti népi írók mozgalmának aggodalma nem volt alaptalan. A magyar vidék – egyes régiókban már folyamatosnak mondható – pusztulása, társadalomszerkezetének negatív irányú „cserélődése” teljesen bizonytalan jövőképet mutat. Vajon ebben az új közegben értéket képviselnek-e még a szinte teljesen eltűnt gyári létesítmények fennmaradt fotódokumentációi a füstölő kéményekkel, a még élő munkások emlékezete, magánarchívumukban féltve őrzött fényképei, vagy éppen a már miséket is alig tartó domaházi templomban Feszty Masa képei és freskói, a vidéki települések gazdálkodásának

¹ Alabán Péter, 2010.

(földművelés és állattartás) kemény munkával elért eredményei, azok tárgyi emlékei és eszközállománya, a páratlan természeti környezet szépsége, növény- és állatvilága vagy a kihalóban lévő népszokások gyakorlása? A múlt emlékeinek megőrzése értékrendünk fontos részét kell, hogy képezze ahhoz, hogy utódaink előtt sem legyen ismeretlen az évszázados hagyományok tisztelete és megbecsülése, miképpen az sem, hogy mi okozta ezeknek az értékeknek a pusztulását, átrendeződését, községeink jövőképeinek negatív irányú változását, népességük létbizonytalanságba kerülését.

A disszertáció témakörével kapcsolatos kutatásaimat lényegében 2002 óta folyamatosan végzem. A falvak társadalmának változásait nem csupán lakóhelyemen és környékén, hanem az ország több pontján terepgyakorlatok során is vizsgáltam (pl. Kiskunhalas, Sárpilis). Ózd környéke esetében Borsodnádassal, Domaházával, Farkaslyukkal, részben Sajóvelezddel és a Tólápa teleppel, újabban Kissikátorral foglalkoztam részletesebben, s ezeket a kutatási eredményeket igyekeztem disszertációmba is beépíteni. A történeti, társadalomtörténeti és néprajzi szempontokat fokozatosan kiegészítettem a szociológiai megközelítésekkel, így kezdtem el aktívabban foglalkozni a demográfia, a társadalmi csoportok, a társadalmi átrétegződés, illetve a történeti korszakokon belül a regionálisan és lokálisan kevésbé feltárt rendszerváltozás utáni időszakokkal, mindvégig társadalomtörténeti kontextusba állítva az adatokat és összefüggéseket. Érdeklődésem homlokterébe - a később részletezett fogalmak (posztszocializmus, dezintegráció, de[z]indusztrializáció, reindusztrializáció, posztindusztrializáció, szegénység) mentén haladva - Ózdot és környékének egyes településeit, bányászkolóniáit és paraszti eredetű (barkó-palóc) falvait állítottam. Személyes kötődésem az adott területhez sokban segítette, motiválta, orientálta kutatásaimat és a téma különböző szintjeinek áttekinthetőségét, egyes dokumentumokhoz, adatokhoz való hozzáférési lehetőségemet, s természetesen e munka elkészülését is. Reményeim szerint értekezésem későbbi hasonló, átfogó, összehasonlító elemzések elkészítéséhez is segítséget nyújthat, beleértve egy országos szintű, vagy összehasonlító hatásvizsgálat, vagy munkástörténeti monográfia megírását.

I. Bevezetés, a kutatási téma társadalomtörténeti jelentősége és forrásai

Mennyire kivételes, amikor egy történész történettudományi eszközökkel tudja elemezni a modernkori társadalmi átalakulást válaszokat keresve többek között olyan kérdésekre, minthogy: milyen értelemben és miért fontos ez az átalakulás, a történelem és szociológia nézőpontjai miben térnek el, miben hasonlók a rendszerváltás társadalmi következményeinek, hatásainak a vizsgálata során? A történeti háttér ismerete, a vizsgált térség egy-egy települése és azok társadalmának mikro-története, a helyismeret, valamint a lokális kapcsolati háló jelentőségének felismerése ugyanakkor minden esetben kiemelt jelentőségű és nélkülözhetetlen az objektív vizsgálódáshoz. A viszonyítási és összehasonlítási alapot képező, illetve a társadalomtörténeti korszakolást és kronológiai határokat követő történeti alapok az ipari táj átalakulásának, természeti, épített és társadalmi környezetének megértéséhez elengedhetetlenek. Írásomat², a fentiek alapján olyan társadalomtörténeti munkának szánom, amely a ma talán még kevésbé ismert és feldolgozott, az 1989-1990. évi korszakváltás utáni időszak a társadalmi viszonyok alakulását követi, új, történeti és részben szociológiai elemzési szempontokat alapul véve.

Munkámban elsődlegesen a történeti elemzése az alap, de a téma jellege miatt ez csak interdiszciplináris megközelítésben lehetséges. Más tudományágak szempontjainak és elemzési módszereinek a bevonása a modernkori történeti kutatásokba - ennek megfelelően – szélesebb értelmezési lehetőséget kínál. A folklór és a tárgyi néprajz, az európai etnológia, vagy a kulturális antropológia módszerei például az életmód-életvitel, a mindennapok világának feltáráshoz járulhatnak hozzá, míg a szociológia módszertana a rendelkezésre álló és az idő előrehaladtával folyamatosan bővülő kvantitatív és statisztikai források feldolgozását is elősegítve a jelenkori társadalomkép leírásában és értelmezésében nélkülözhetetlen. Az elmúlt másfél évtizedben elkészült, alapvetően a kutatási témám egyes részkérdéseit feldolgozó tanulmányaim megírása során szintén törekedtem az egyes problémák interdiszciplináris megközelítésére és feldolgozására.

Az iparosodás utáni és a rendszerváltozást követő átalakulás, a negatív demográfiai folyamatok, a lokális társadalom átrétegződése, fokozatos leépülése, a folyamat közösségek és egyének általi megélése, az emlékezetben fennmaradó munkáslét életképei, a munka világának milyensége és értékteremtő közege, illetve az ezzel szemben kialakuló és dermesztően ható depriváció és a pozitív jövőkép kialakítását akadályozó létbizonytalanság

² A disszertáció a REWORK-OTKA Kutatócsoport tevékenységéhez kötődően, az OTKA-NKFIH 116625. sz. pályázatának támogatásával készült.

érzése, a vidék és a vidéki társadalom válsága, a mélyülő regionális, gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi polarizáció, a kistelepülések hátrányba kerülése, a szociális gettó feltűnése és az egykor munkaerőbázist jelentő aprófalvak kilátástalan helyzetbe kerülése ugyanakkor csak „alulról” / alulnézetből vizsgálódva járulhat hozzá a magyarországi deindusztrializáció és társfoglalmainak értelmezéséhez, folyamatának leírásához és megértéséhez. Nemzetközi összehasonlításban – főként kelet-közép-európai példákon keresztül – hasonló módszertannal dolgozó tanulmányok egyik fő sajátossága a módszertani és szemléleti sokszínűség, sokoldalúság, amit jelen dolgozatomban is követni kívánok, hiszen árnyaltabbá teheti a vizsgált folyamatok történeti, társadalomtörténeti elemzését és értelmezését. Az alapfogalmak tisztázásán túl a nemzetközi és hazai szakirodalom újabb és korszerűbb kutatásaira épülő műveit egyaránt felhasználva törekedtem a korábbiaktól eltérő módon kevésbé használt új típusú – részben vizuális – források bevonására is, mint például a fotó és a film. Utóbbiak a megjelenítés fontos és egyben kiválóan elemezhető és dokumentálható (tárgyi) eszközei, amelyekkel a hasznosított módszertan is új értelmet és irányt kap, ugyancsak a sokszínűség jegyében.

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) anyagai közül elsősorban az ÓKÜ felszámolásához, a borsodi iparvidék reorganizációjához készült beszámolókat, jelentéseket, levelezéseket, javaslatokat és előterjesztéseket, különböző adatszolgáltatásokat, létszámkimutatásokat, főkönyvi kivonatokat, helyzetfelméréseket és erről készült tájékoztatókat, pályázati anyagokat, stratégiákat használtam fel. A számos statisztikai forrás közül a népszámlálási és népmozgalmi kötetekkel, KSH kiadványokkal, helyi önkormányzati dokumentumokkal (pl. városfejlesztési stratégiák), valamint a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltsége (volt munkaügyi központ) adatsoraival dolgoztam, utóbbiakhoz főként saját szerkesztésű ábrákat készítettem. A vizsgált környező települések vezetőivel kialakult jó kapcsolat révén számos önkormányzati adattárban őrzött irathoz hozzáférhettem, azokból képviselőtestületi ülések jegyzőkönyveit, egyes döntéseket, határozatokat, de több területet érintő adatszolgáltatást is áttekintettem, részben felhasználtam munkám során. A szakirodalom mellett helyi szerzők műveit, disszertációkat, vagy abból készült publikációkat, szakdolgozatokat és kéziratokat is figyelembe vettem, mindvégig megfelelő forráskritikát alkalmazva. Az írásos dokumentumokat végül néhány esetben oral history interjúk készítésével egészítettem ki.

A dezintegráció kérdéskörét több lépcsőben szükséges és érdemes vizsgálni. Gazdaságtörténeti részben a nehézipari ágazat és a nagyüzemi termelés felszámolásának,

részben a privatizációnak – rendelkezésre álló, meglehetősen szűkös, az állományban gyakran másolatokban ismétlődő, ezért erős szelekcióra szoruló - levéltári forrásait szükséges alapul venni több országos szintű, gazdaságtörténeti munkára építve. A lokális társadalom válságát a kvantitatív adatok felhasználásával, részben már szociológiai változók mentén, az életmód, a kultúra, az oktatás területét is érintve már több referátumban is ismertettem részletekben.³ A statisztika tekintetében a regionális és országos összevetés is lényeges, azonban az összehasonlító elemzés a vidék, a falvak átalakulása kapcsán helyi szinten is érdekes és fontos.

A disszertáció - Ózdot és környékét fókuszba állítva - mindezekon keresztül, szeretne hozzájárulni egy olyan társadalomrajz kidolgozásához, amelynek történeti vetületi alapja a 20. század végétől lépcsőzetesen leépülő szocialista éra, valamint az azt követő rendszerváltozás és az ezredforduló. A vidék arculatát itt hosszú ideig meghatározó ipari létesítmények megszűntek, sajátos tradíciókkal és kulturális értékekkel bíró munkásrétege eltűnt, a kialakult válságrégióban létrejött kisebb utódvállalatok és más kényszervállalkozások zöme pedig nem bizonyult tartós életűnek, vagy jelenleg is a fennmaradásért küzd. A fénykorában mintegy 14 ezer dolgozót foglalkoztató Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) leállása, több részre szakadása, részleges privatizációja a város helyzetét alapjaiban rengette meg, ami minden területen érezhető volt. A város mellett annak peremkörzete és vidéke is hasonló helyzetbe került, fejlődésük megállt, új lehetőségek kevés helyen adódtak.

II. Fogalmi kérdések, kutatások, a témakör szakirodalma

II. 1. Kiindulási pontot jelentő alapfogalmak

Átmenet (transition), vagy átalakulás (transformation)? Az 1989-1990. évi kelet-európai rendszerváltozások hatásvizsgálata során számos olyan vita bontakozott ki, amelyek viszonyítási alapként körüljárják és elméleti keretet adnak a modernizáció fogalmának, továbbá a két korszakot összekötő, avagy elválasztó köztes állapotokat értelmezve felvetik az „átmenetiség” kérdését, illetve létrehozva ennek speciális tudományos aldiszciplínáját, a tranzitológiát. Előbbi kifejezés a technikai-technológiai fejlődést is szimbolizáló iparosításon túl a demokratikus politikai rendszerre és az integrált közösséget alkotó jóléti

³ Kiindulópontként az MTA-ELTE Válságtörténeti Kutatócsoport előadásai között 2013 novemberében „A vidék válsága” című referátumom szolgált, amelyben Ózd város és peremkerületeinek egykori bányász- és munkáskolóniáinak, illetve a hagyományoknak, szokásoknak a fokozatos pusztulását mutattam be több szempontból.

társadalomra utal, azonban mégsem szinonimája a „fejlődés” fogalmának. Walt Whitman Rostow evolucionista társadalomfejlődési értelmezésében (1961), a centrum-periféria viszonylatában az utóbbi gazdasági és társadalmi hátrányokat leküzdő erőfeszítéseit, ún. másodlagos, a nyugat-európai vagy észak-amerikai fejlődéstől eltérő útját foglalja magába, amelyben a 'take off', vagyis a társadalmi értelemben vett elrugaszkodás hosszabb időt vehet igénybe. Az amerikai közgazdász elmélete a rendszerváltás óta – talán éppen „antikommunista” volta miatt – népszerűvé vált Magyarországon, meglehetősen ideologikus, elfogult a kapitalizmussal (és a modernizációval) kapcsolatban, miképp a marxista elemzések is, bár kétségkívül más, ellentétes ideológiai irányultságú.

Újfajta, az iparosodási szinttől már elrugaszkodó társadalomtípológiai megközelítésben a sokféle, sokirányú modernitást hirdető elméletek ragadhatók meg. Shmuel Noah Eisenstadt izraeli szociológus munkatársaival az 1990-es évek végén a modernitás plurális felfogását⁴. Lényeges megállapítása, hogy „a modernitás reflexív társadalmi konstrukció, a modernizáló folyamat nyílt végű, helyi kontextustól függően rendkívül sokféle lehet”⁵, vagyis korántsem homogén. A modernizációt, illetve a gazdasági, társadalmi változásokat lineáris folyamatként leíró értelmezésekkel szemben Eisenstadt és társai gondolatai pont a különböző esettanulmányokon, többes idődimenziót és szemléletet alkalmazó egyes „lokalitások” elemzésén keresztül igazolható kritikaként is értelmezhetők. Ezek alapján beszélhetünk ma posztindusztriális, vagy posztmodern társadalmakról, mint ahogy különböző jelzős szerkezetekkel ugyancsak helyettesíthetjük a modernitás fogalmát: például reflexív, második, késői, vagy liquid modernitás. Különösen fontos, ha a modernitáskritikákra a lokális történelem szemszögéből is utalunk: a múlt egyes darabjait montázsszerűen összeillesztő Walter Benjamin német filozófust (1892-1940) például a kis képkockákon „lepergő” mikrovilágok érdekelték. Magyarországon egy kötetben megjelent memoárjaiban⁶ metaforaként a francia irodalomból átvett „flâneur”⁷ fogalma a felületes szemlélők számára láthatatlannak tűnő, a történelem legapróbb mozzanataira is reflektáló és

⁴ A 'multiple modernities' szerzőinek közel 40, 1974 és 2002 között született esszéit két kötetben magába foglaló mű – egy 2000-es válogatást követően - 2003-ban jelent meg a modernitás jellegére keresve a választ a kortárs társadalmakban (Shmuel N. Eisenstadt: Comparative Civilizations and Multiple Modernities (2 vols). A Collection of Essays. BRILL, 2003).

⁵ Szász Antónia, 2008: 7.

⁶ Walter Benjamin: „Egyirányú utca. Berlini gyermekkor a századforduló táján Atlantisz Könyvkiadó, 2005.

⁷ Alakját Benjamin egy, az utcákon dologtalanul kószáló, teknősbékát pórázon sétáltató allegorikus figuraként írta le, aki a kapitalizmus modern munkamegosztása, racionalitása ellen is tiltakozik. Idézi: Majtényi György, 2018: 10.

az apró mozaikokból összeálló mindennapi életképek megörökítésére törekvő embert ábrázolja.

Majtényi György rámutat rá, hogy az államszocializmus idején az iparosodás által determinált társadalomfejlődés jelentette a modernizáció tézisé, miközben az empirikus kutatások szerint maga a rendszer volt egy bukott modernizációs kísérlet.⁸ Utóbbi kellőképpen igazolhatja a dezintegráció folyamatának 1990 előtt már látható, azt követően pedig felerősödő jeleit, valamint így annak kontinuitását. Végkövetkeztetesként megállapítható tehát a modernizáció kapcsán, hogy sokfajta (többféle) modernitás fogalom és magyarázat létezik, ez által még erőteljesebben hangsúlyozandó, hogy nem egynemű jelenségekről és folyamatról van szó.

A fentieket is alapul véve, a modernizáció folyamata során Kelet-Európában, így Magyarországon is a gazdasági és a társadalmi átalakulás különvált, regionálisan és lokálisan, eltérő úton és sebességgel zajlott/zajlik.⁹ A folyamat lassúságát és „kevert” voltát Berend T. Iván is kiemeli nemcsak hazánk, hanem a közép-kelet-európai térség vonatkozásában is, amely a vidékfejlesztési koncepciók sorában is sajátos körülmények figyelembevételére mutatott rá.¹⁰ A modernizáció magyarországi megvalósulását Andorka Rudolf (1931-1997) a kudarcra ítélt kísérletek egyikeként értelmezte¹¹, olyan szociológiai fogalmakat is körbejárva, mint az anómia, vagy az elidegenedés. Utóbbiakat, a demokrácia és a diktatúra közötti állapotként definiálható autokráciák ismérvei közé beemelve, a társadalmi kötések (és kötődések) szétesése okaként említi, amelyek a társadalmi dezintegráció sajátosan felismerhető elemei is egyben. A késő modernitás ugyanakkor a bizonytalanság és a kockázatok kora, amelyben – Anthony Giddens gondolataira¹² építve – „a munka és a szolidaritás fogalmai körül támadó bizonytalanságok a jóléti állam egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló célkitűzéseinek zátonyra futását jelzik.”¹³

A tranzitológia – a rendszerváltozás egyediségét kiemelve - közgazdaságtani értelemben ismét hangsúlyt helyezett az idő-, tér- és intézményi dimenzióra¹⁴, egyik fő eredménye pedig, hogy nemzetközi összefüggésbe helyezve a kelet-közép-európai fejleményeket, lokális szintű elemzések alapján fontos ellentmondásokra világít rá regionális

⁸ Majtényi György, 2018: 131-132.

⁹ Kulcsár László, 2012: 52.

¹⁰ Idézi és más elméletek ismertetésével összeveti: Kulcsár László, 2017.

¹¹ Andorka Rudolf, 1996.

¹² Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge, Polity, 1991.

¹³ Sik Domonkos, 2013: 110.

¹⁴ Csaba László, 1997: 1000.

tényeket feltárva. A tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet mozzanatait vizsgáló irányzat öt fő fázisa a szocialista gazdaság válsága (1) által előidézett összeomlás (2) állapotából, az átmenet (3) periódusán keresztül a megújulás (4) szakaszával elért konszolidáció (5) felé halad, azonban mindez időben és térben eltérő gyorsasággal ment végbe. Kornai János, a posztoszocialista átmenet nemzetközileg is elismert kutatója és az „összehasonlító gazdaságtan” művelője az egykori szocialista gazdaság helyén létrejött kapitalista rendszereknek különböző változatait taglalva szembesítette a szocializmusra jellemző hiánygazdaságot - az általa előszeretettel használt kifejezést használva - a kapitalizmusra jellemző „többletgazdasággal”. Nem véletlenül hívja fel a figyelmet arra, hogy a valóságban megbukott rendszer elevenen él napjainkban is az emberekben, amelynek nyomós okai vannak: „ahogy szaporodnak a gazdasági bajok, úgy erősödik a nosztalgia”, ám ez nem feltétlenül hamis tudat, vagy illúzió.¹⁵

Gondolatai közel két évtizeddel később is igazolódni látszottak a 2008-2009-ben kezdődő gazdasági válság kezdetén, ahogy arra Rainer M. János rámutatott Dalos György „Viszlát, elvtársak! A szocializmus végnapjai Kelet-Európában” (Budapest, 2011) című könyvéhez írt recenziója kapcsán: „A válságtól teljesen függetlenül is nyilvánvalóvá vált már húsz év alatt, hogy a többletgazdaság [...] nemcsak a nyugat-berlini áruválasztékot, de például az embertöbbletet (munkaerőtöbbletet) is jelenti, hogy az emberek huszada tartósan, másik huszada (ha nem több) időlegesen munka nélkül tölti az időtöbbletét, ki tudja, mekkora hányada kényszerűen ki is iratkozott a munka unásig emlegetett világából. A világ tán egységesebb, talán biztonságosabb lett, de világokat egy-egy társadalmon, térségen belül továbbra is láthatatlan vasfüggönyök választanak el egymástól.”¹⁶ A dezintegrált társadalom egyes rétegei közötti, részben a hagyományokban és a munka világában gyökerező kohézió ereje folyamatosan csökkent, értékrendjük megváltozott, egyes csoportjai „igazi örökösök” nélkül felszámolódtak és eltűntek. Az átmenet első évtizede máris világossá tette, hogy a fejlett világhoz való felzárkózás helyett az eleve hamis illúzióknak bizonyuló „teljes foglalkoztatás” helyébe lépő magas munkanélküliség, a kereslet és a termelés visszaesése, illetve a reálbérek csökkenése „váltotta”. Az optimista prognózis ezzel, a tranzitológia érvényességén túl a neoliberális gazdaságpolitika megkérdőjelezésével is megdőlt.¹⁷

A doktori értekezését a magyarországi agrárium sikeres kollektivizálásáról író, majd „posztmodern eseményekként” a szocializmus magyarországi felemelkedését és bukását

¹⁵ Kornai János, 2015: 147.

¹⁶ Rainer M. János, 2012.

¹⁷ Bartha Eszter, 2011: 44-45.

külön kötetben¹⁸ részletező Nigel Swain posztoszocialista kapitalizmus fogalmának definiálása a kapitalizmus történetileg egyedi vonásaira mutat rá. Az ezek mögött álló főbb befolyásoló tényezők között említi a gazdasági, társadalmi, kulturális szférákat egyaránt determináló „szocialista örökséget”, egy rendkívül gyenge, az új kihívásoknak megfelelni nem képes, alulfejlett szolgáltató és pénzügyi szektorral bíró magyar gazdaságot, egy újonnan létrejött, ám erőtlenséggel, részben az újításokat szimbolizáló kis- és középvállalkozókat tömörítő „új kapitalisták”-ból álló réteget, valamint a piaci átalakulást követő társadalmi egyenlőtlenségeket és a szegénység fokozódását.¹⁹

A privatizációt követő szocialista gyáripár / nagyipar / nehézipar gyors leépítésével és a tömeges munkanélküliséggel jól jellemezhető, általunk vizsgált hazai térség, azaz Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi része, azon belül Ózd és környéke sajátos példája azon tézisünknek, miszerint reindusztrializáció helyett – az „iparosodás” ellentétéként új fogalomként bevezetve – de(z)indusztrializáció ment végbe az államszocialista rendszer bukását követő posztindusztrializációban. A latin eredetű dezindusztrializáció fogalmát az Idegen Szavak Gyűjteménye az alábbiak szerint definiálja: „olyan gazdasági/társadalmi folyamat, aminek hatására csökken egy adott terület nehézipari tevékenysége és ezzel egyidejűleg a feldolgozóipar, szolgáltatóipar előretörése jellemző”.²⁰ Az általánosítás természetesen nem állja meg a helyét, hiszen a folyamat - helyspecifikussága okán - sem azonos módon ment végbe a szocialista ipar egykori fellegváraiban. A folyamat során az ipari munkahelyek, így a foglalkoztatottak száma és részaránya mind abszolút, mind pedig relatív értelemben a foglalkozási szerkezetben visszaesik, a már említett terciarizálódás erősödésével.

A következmények ugyanakkor laikusok számára is szembeütőek: a lepusztult ipari területek és kolóniák maradványai, utóbbiak mai napig lakóhelyként (is) funkcionáló, többnyire komfort nélküli, a múlt időre és a 21. századra rácsafoló lakóépületei, a meddőhányók, vagy az idővel eltűnő pernye- és salaklerakók látványa²¹, a gazdasági szerkezetváltás hiányára utaló új befektetői réteg érkezésének ki- vagy elmaradása, az ipari táj folyamatos eltűnése, illetve az új gazdasági ágazatok feltűnésére utaló átalakulás nem,

¹⁸ Swain, Nigel: Hungary: The Rise and Fall of Feasible Socialism (Postmodern occasions). New York: Verso, 1992.

¹⁹ Swain, Nigel, 2012: 389, 406-407.

²⁰ <https://idegen-szavak.hu/dezindusztrializacio> - utolsó letöltés: 2018. július 14.

²¹ Az elhagyatott helyeket feltáró Urbex Hungary fotó- és videoblog készítői több, bontás alatt lévő gyári üzemet és egyéb létesítményt dokumentáltak érzékeltetve a letűnt korok még mindig fennálló maradványait, azok épített és folyamatosan pusztuló környezetét. Vö. <https://urbexhungary.blog.hu> – utolsó letöltés: 2018. október 13.

vagy alig észlelhető láthatósága korántsem a modernizáció látszatát keltik. A leépülés szemléltető módon fejezi ki vidéken az élhető településképpel össze nem egyeztethető dezintegráció állapotát és annak „szétesés, felbomlás, leépülés” fogalomhármasságát, ezekkel együtt pedig a szegénység / mélyszegénység terjedését is. A dezintegráció fogalmát, jelenségét ellenben – mint már utaltam rá - nem lehet közvetlenül és kizárólagosan a rendszerváltás utáni időszakhoz kötni, annak különböző formái megfigyelhetők korábban is a helyi társadalomban/gyári társadalomban, illetve annak egyes csoportjaiban, az „áttűnések” - több példán keresztül - az egymást követő, váltó politikai rendszerek gazdasági, társadalmi jelenségei között jól érzékeltethetők. Az 1980-as években már világosan látható, 1990 után pedig azok következményeként felszínre törő gazdasági nehézségek a statisztikai adatsorokban is kimutathatók: több gazdasági ágazatra utaló kategória eltűnt, vagy összevonásra került (pl.: ipar-építőipar), s bár az előző évtizedekhez képest a terciér (szolgáltató) szektor felértékelődött, a termelő beruházások leálltak, az iparban történt negatív irányú változások az adatokban is megmutatkoztak. Különösen drámai / lesújtó az aktív kereső népesség óriási visszaesése.

Nyilvánvalóan elkerülhetetlen a vidék fogalmának át- és újragondolása, hiszen 1990 után alapvetően megváltoztak a fejlődést befolyásoló tényezők, az állami beavatkozás, a központilag elosztott források helyét nagymértékben átvette a piac, ami funkcionálisan (is) előtérbe állította a gazdasági racionalitást a telepítő tényezők vizsgálata és a beruházási döntések során. A magyar vidék és a területi egyenlőtlenségek több szempontú vizsgálata, összefoglalása sokáig azonban váratott magára. Kovách Imre a nemzetközi és a hazai szakirodalom vidék meghatározásainak tisztázását a város és falu kapcsolatát a település- és társadalomszerkezet aszinkron változásainak nyomon követésével elemzi, miközben bevezeti a *Rustica Nova* („új vidék”) fogalmát. A diskurzusok és a fogalmi viták szövevényes hálójában nem egyszerű eligazodni, maga a szociológus gyakran használja a „rurális térség” és a „ruralitás” kifejezéseket. Kiderül egyik fő művéből²², hogy az ún. agrár-érintettség közvetett, vagy közvetlen módon értelmezhető, miközben a vidék- és agrárpolitika sem ugyanaz. Érdekesen változott ellenben a vidék társadalmi képe a rendszerváltozást követően: „a falvakba költözés a társadalom gazdagabb és szegényebb egyharmadában a leggyakoribb”, azonban külön kategóriát képviselnek a differenciálódás következtében, nem kis strukturális hátránnyal küzdő „vidéki szociális gettók” és a mélyszegénységet tükröző „falusi underclass” lakóhelyei.

²² Kovách Imre, 2012.

Utóbbi és általában az 'underclass', a kirekesztettek rétegének vizsgálata kapcsán említést érdemel a prekariátus (létbizonytalanok) fogalmának körüljárása, amelynek a vállaltan baloldali, Fordulat című folyóirat külön blokkot szentelt a társadalmi egyenlőtlenségek magyarországi (illetve kelet-európai) „félperiferiális”-nak nevezett helyzetén belüli megértéséhez. Mika LaVaque-Manty amerikai filozófus gondolatai nyomán az „osztályhatárokon túlnyúló”, a latin „bizonytalanság” (precarius) szóból eredő prekariátus kifejezés tartalmi „többletet” jelentő hozzáadott értéke hogy nem státuszt, hanem állapotot jelöl, társadalmi identitás helyett a jövőbe vetett hit alapján kategorizál: „a jövő tervezhetetlenségét alapul véve összeköt, egy csoportba sorol és érdekközösségbe kovácsol egyéb szociokulturális tulajdonságaik szerint teljesen különböző egyéneket.”²³ Kiemelendő, hogy a hazai szakirodalomban szinte teljesen ismeretlen terminus a nyugati társadalomtudományos diskurzusban számos kritikát kapott, mind jelentése, mind használhatósága jelenleg széles körű vita tárgyát képezi. Ferge Zsuzsa a sokféleképpen definiált létbiztonság egymással összefüggő rendszerének megrendüléséről nyilatkozva szintén utal a már 1989 előtt egyértelművé vált szocialista rendszer fenntarthatatlanságára. Az újonnan teret, egyben új értelmet nyerő „prekaritás” háttérében ugyanakkor tényszerűnek tartja kijelenteni az erőviszonyok átalakulásával, hogy „az egyenlőtlenségek lassan növekedni kezdtek, legitimmé vált a munkanélküliség, és sok más jele is volt az erózióknak”, megannyi „biztonság” megrendülésével (pl.: iskolázás, egészségügyi ellátáshoz való hozzáférés, vagy éppen – a kilakoltatások veszélyére utalva – a lakás biztonsága).²⁴

A háttérben a piacgazdaságra történő átállás, a szocialista korszakra jellemző második gazdaság jelentőségének elvesztése, az alsó középrétegek lecsúszása, valamint az elosztási rendszerek átalakulása állt, hiszen több hátrányos helyzetű kistélepülés lemaradásán a fejlesztési források sem segítettek. Korábbi, az 1990-es évek közepén végzett vizsgálataira alapozva Kovách Imre fontos megállapításokat tesz. A „vidék / vidéki / rurális” fogalmak definiálása kapcsán megállapítja, hogy nincs konszenzusos „vidék” koncepció a hazai szakirodalomban és közbeszédben. A közigazdasági, statisztikai és szociológiai megközelítésmódok egymás melletti kifejtésének igazi értéke, hogy egymás kiegészítőjeként érzékeltetik a „magyar ruralitás” szövevényes komplexitását és fogalmi keretein belüli diszkurzív versenyt, város és vidék különbözőségét, az urbanizáció és az

²³ Szépe András, 2012: 18.

²⁴ Interjú Ferge Zsuzsával, 2012: 117, 120. A prekariátus fogalommal meghatározott csoportok 1989 előtt is folyamatosan jelen voltak, de nyilván nem ők játszottak meghatározó szerepet a helyi társadalomban.

ellenurbanizáció párhuzamosan futó sajátos ellentétét. Kovách értelmezésében a piacgazdasági váltás és a rendszerváltozás „hozta” társadalmi átrendeződéssel összefüggésben teremtette meg az „igazi vesztesek” új pozícióját, a migráció új irányait, továbbá a strukturális hátrányokat felhalmozó lakóhelyüknek, mint az ország tér- és területszerkezeti legfőbb összetevőit. A falusi térségek nagy része a vesztes települések közé került, beleértve ebbe főként sok észak-magyarországi, vagy alföldi települést.

Ezek szerint a társadalmi differenciálódás nem csupán a falvak és városok lakossága közötti különbségeket növelte meg régióként és kistérségenként eltérő arányokban, hanem a rurális társadalmakban is egyre nagyobb különbségeket hoz létre. Az ezredfordulót megelőzően a vidékiek legalább harmadának reménytelenné vált a helyzete, nagy részük munkával, megfelelő képzettséggel és mobilizálható vagyonnal sem rendelkezett. Nemzetközi összehasonlítás szerint hat poszt szocialista ország rurális társadalmi közül (Lengyelország, Bulgária, Oroszország, Szlovákia, Csehország és Magyarország) a magyart jellemezték a legnagyobb különbségek. A szociális ellátásoknak, segélyeknek sem alakították ki a speciális falusi körülményekre adaptált változatait, míg a szociális munka és a szociálpolitika sokkal kevésbé volt hatékony a vidéki kistépüléseken, mint a városokban. Az eredmény lesújtó képet fest; Kovách „jólét nélküli jóléti rendszer”-ről beszél a lokális redisztribúció helyén, kiemelve, hogy a magas mezőgazdasági foglalkoztatást prezentáló szocialista érában az állami redisztribúció részben a gazdaság más szektoraitól elvont és közvetlenül a mezőgazdaságnak juttatott forrásokat, részint a piaci melléküzemágak jövedelmét - lokális redisztribúcióval - a mezőgazdasági alapanyag termelésbe csoportosította át, s pont ez szűnt meg 1993-ra. A mezőgazdasági kistermelés átalakult, a szektorban pedig szintén felütötte fejét a munkanélküliség.²⁵

Értelmezését alapul véve, a „rurális” fogalom hely-specifikus értelmezése sem sokban különbözik a fentiekől, habár a Kovách Imrénél kiemelt és a „Vidék 2005 – A vidék gazdasági és társadalmi helyzete” című kutatással bevezetett „agrárérintettség” nem feltétlenül része „ennek a vidéknek”. Az általam vizsgált térség települései a dezindusztrializáció folyamatában nem mentek át jelentős (sőt, lényegében bármiféle) struktúraváltáson, nagy és innovatív beruházásokat igénylő reindusztrializáció nem történt, így a negatív vidék-imázs erősödéhez járultak hozzá. A tradicionális társadalmi csoportok átrétegződése ugyanakkor „ezen a vidéken” társadalmi megújulással sem járt, amely nagymértékben erősítette a dezintegráció folyamatát.

²⁵ Kovách Imre, 2012: 47-48, 102.

A szemlélet- és definícióváltással új megközelítésben kerül sor az agrárnépesség nagyarányú csökkenésének és a történelmi parasztság eltűnése folyamatának elemzésére, ami az európai integráció és a mezőgazdaság modernizálásának, valamint a szocialista és posztiszocialista korszak változásainak következtében indult el. Közép-Európa „paraszttalanításának” vizsgálata²⁶ során a szerző azonos eredményre és következtetésekre jutott: az ezredfordulóra eltűntek a paraszti rétegbe sorolható, azzal azonosítható társadalmi csoportok²⁷, de a tradicionális ipari munkásság esetében hasonló folyamatokat feltételezhetünk, amelynek társadalomtörténeti vonatkozásaira a későbbiekben részletesen is kitérek.

Az „iparosodás utáni”, ún. posztindusztriális társadalom – mint már utaltam rá – szintén összetett fogalom. Olyan társadalomra vonatkozó meghatározás, amelyben a foglalkoztatottak többsége a tercier szektorban (a nem mezőgazdasági és nem ipari jellegű munkavégző tevékenységek és gazdasági ágazatokban) tevékenykedik, így némileg leegyszerűsítve, szolgáltató szektornak is nevezik, amely körébe tartozik például az oktatás, az egészségügy, a tudományos kutatás, a kereskedelem, a hírközlés, a bank- és biztosításügy, a tömegkommunikáció, az infokommunikáció és az államigazgatás. A területi fejlődést hosszútávon alakító folyamatok hatásai azonban különbözőek lehetnek az egyes régiókban és településtípusokon, több térségben pedig az átállás okozta problémák és a válságkezelés számos buktatóval, illetve sikertelen kísérlettel járt. Az MTA Regionális Kutatások Központja (MTA RKK) több felmérést is készített a gazdaság minőségi átalakulása és a regionális versenyképesség kapcsán. Az intézmény közelmúltban elhunyt egyik alapítója, Horváth Gyula (1951-2015) az új kihívásokról, valamint a városhierarchia egyes szintjei között funkcionális átrendeződésről szólva kifejtette, hogy „azok a [z egykori ipari] városok, amelyek valamilyen ok miatt távolmaradtak a szerkezetátalakítás fő áramától, egyre nehezebben képesek adaptálódni a posztfordista gazdaságszervezés követelményeihez, teljesítőképességük hanyatlik, fizikai környezetük degradálódik.”²⁸ A gazdaság szerkezeti átalakítását, tevékenységi körének átalakítását igénylő, a funkcionális fejlesztésekre építő és a minőségen túl a piaci eladhatóságot szem előtt tartó, bizonyos esetekben reindusztrializációt generáló posztfordista termelési rendszer ugyanakkor kreatív gazdasági

²⁶ A folyamat Európa más részén is megfigyelhető: az 1970-es és 1980-as évtizedek francia vidékein kevesebb, mint 30 év alatt „eltűnt a parasztság” a nagyüzemi mezőgazdasági termelés fejlődésével, és ahogy az egyik tanulmány keserűen fogalmaz: a mezőgazdaság és a vidéki élet marginalizálódott, értékét veszítette és egy „rég elfeledett társadalom hordozóivá” vált (Sișeștean, Gheorghe, 2012: 28.).

²⁷ Kovách Imre, 2012: 175.

²⁸ Horváth Gyula, 2001: 14.

alapokon nyugszik, amely innovációs követelményeinek sokan nem tudtak megfelelni.²⁹ Korábban egy munkavállaló akár az egész életét végigdolgozhatta egy adott gyárnál, addig a 21. századra a helyzet megváltozott: az egész életen át tartó tanulás, a rugalmas munkakör és a munkahelyek sorozatos váltása a jellemző. A gazdasági élet szereplői közül mára csak azok tudnak megküzdeni a folyamatosan változó viszonyokkal, akik olyan kreatív munkavállalókat foglalkoztatnak, akik érzékenyek ezekre a gyors változásokra és ugyanilyen gyorsan, továbbá kreatívan új ötletekkel, árukkal és szolgáltatásokkal reagálnak a piaci igényekre.

A posztindusztrializáció struktúraváltási programjainak keretében a kis- és középüzemeket preferálása, a fogyasztói igényekhez rugalmasan alkalmazkodó, technológiailag korszerű, munkaigényes, környezetkímélő iparágak fejlesztése, a csúcstechnológiának megfelelő telephelyek (pl. ipari parkok) létrehozása, egyes kutatási és fejlesztési intézmények megtelepülése, teljes körű szennyvíztisztítás és hulladékgazdálkodás, integrált telekommunikáció és informatika fejlesztés került előtérbe³⁰ Európában azokon a területeken, ahol erre kormányzati szándék és anyagi ráfordítás történt. Miképp majd láthatjuk, a posztindusztriális társadalom más területeken „újraiparosodás” (reindusztrializáció) nélkül ment végbe, csupán - új befektetéseket jelentő - nagyfoglalkoztatók nélküli részeredmények születtek, sőt tradicionális társadalmi rétegek tűntek el az évezred végére.

De vajon milyen jelentéstartalommal tölthető fel az 1980-as évek végétől - főleg a nyugat-európai szakirodalomban a dezindusztrializáció mellett gyakoribbá váló – reindusztrializáció kifejezés? Újraiparosodás, vagy újraiparosítás történhet-e? A nehézipar, a vas- és acélgyártás, a bányászat egykori központjaiban a közembereket is foglalkoztató kérdések ezek; főként, ha olyan részekre bontjuk le, miszerint az ipar által elhagyott térségek, települések, épületek megtölthetők-e új funkcióval? Az eltűnt ipari ágazatok, szakmák újraéledhetnek-e? A korábbi dezindusztrializációs folyamatok megfordíthatók-e? Az értelmezési keretek itt is tisztázásra szorulnak, így kiemelendő, hogy az újraiparosodás nem jelenti a korábbi folyamatok megállását, azok visszafordulását, az iparban elvesztett szerepek, helyek, pozíciók visszafoglalását. Komplex folyamatként értékelve, a technológiai

²⁹ Az „India Manchesterének” tartott Gudzsarát állambeli textilipari város, a polgár- és munkásjogokért is harcba szálló Ahmedabad vizsgálata kapcsán Ipsita Chatterjee sajátosan és egyben kritikusan értelmezte a posztfordizmus lényegét, amelyben a dezindusztrializáció és az ún. informális gazdaságok növelik a szegénységet, a szegénység feminizációját, a kiszolgáltatottságot, a bizonytalanságot és a bérek csökkenésével járnak. Vö. Chatterjee, Ipsita, 2016: 277-278.

³⁰ Horváth Gyula, 1998: 43.

fejlődés eredményeképpen új iparágak megjelenésére utal, így nem véletlenül vált a területfejlesztés jelszavává. Ennek alapja a korszerű információs és kommunikációs technológia (IKT), a szerkezetváltás innovációs pályát követ, vagyis „a fejlődés során a nagyobb hozzáadott értéket termelő ágazatok kiszorítják a kisebb hozzáadott értékű ágazatokat”, továbbá jellemzővé válik az ún. high-tech termékek gyártására alapozó növekvő termelékenység egy merőben új ipari átstrukturálódás során.³¹ A technika-technológia mellett a fejlődés és életminőség összetevőit alkotó keretrendszer többkomponensű elemzése szintén ide köthetők, amelyek a rendszerváltással bekövetkező változásokat az autentikus fejlődés és az életminőség összetevői keretén belül elemzik gazdasági, társadalmi, politikai, környezeti, kulturális és emberi (humán) értelemben.³²

Magyarország esetében megállapítható, hogy a piacgazdaságra történő áttérés a megszűnő tradicionális ipari munkahelyeket a 20. század utolsó évtizedében nem tudta pótolni a szolgáltató szektor bővülésével, az ipari foglalkoztatás szintje a szocialista érához képest drasztikusan csökkent, majd stagnált. A spontán fejlődést jelentő újraiparosodástól eltérően az újraiparosítás már egy államilag szabályozott irányvonal, ami az ipari munkahelyteremtéssel, az ipar szerkezeti átalakításával kapcsolatos területfejlesztési politikaként értelmezhető és ezen a területen Magyarország több kelet-közép-európai országgal (pl. Lengyelország, Csehország) együtt átmenetet képzett az 1990-es években a dezindusztrializációs és az iparosodó csoport tagjai között.

Az általam vizsgált térség és az egykori iparváros, Ózd kapcsán a többséget alkotó volt ipari munkásság esetében nem beszélhetünk valódi kontinuitásról a rendszerváltozást követően, s ez korántsem mellékes módon jelentős identitás-vesztéssel is járt. Amíg az egykori acélgyári kolónián lakók közös identitástudattal bíró, jól meghatározható lokális közösséget alkottak, addig a „rég” eltűnése már nem hozott „újat”: az „egy gyár, egy város” csapdakör és a dezintegráció során és azt követően igazi áttörés nem tapasztalható. A kérdéssel Nagy Péter ózdi történész is foglalkozott a gyári munkássággal és a várossal foglalkozó disszertációjában, két neves történészt is idézve: „Felvetődik az a kérdés is, hogy létezik-e napjainkban munkásság abban a formában, mint korábban, ha már az ide sorolandó tevékenységekben dolgozók jelentős részének nincs is már munkás-öntudata? Gyáni Gábor szerint nagyrészt a modernizáció, másrészt a szocializmus sajátos rendszere – a piac helyett az állam szerepe lett a meghatározó – következtében a 20. század második felétől a fizikai

³¹ Barta Györgyi – Czirfusz Márton – Kukely György, 2008: 3.

³² Lásd pl. Horvátországot fókuszba állítva: Matutinović, Igor, 1998.

dolgozó réteg strukturálisan nem feleltethető meg annak, mint ami előtte volt. Belényi Gyula viszont úgy gondolja, hogy ezzel szemben inkább folyamatosság figyelhető meg.”³³ A kérdéskör összetettsége azonban – a hagyományos parasztság eltűnéséhez hasonlóan – részletesebb összefoglalást igényel.

II. 2. Fogalmi keretek a munkásság-kategóriák és munkáslét magyarországi elemzéseiben

Akár az identitást, akár az életmódot, akár az réteg-összetételt nézzük, ismét feltehetjük a fő kérdést: Létezik még a klasszikus értelemben vett ipari munkásság? A kolónián élő, vagy ingázó, több műszakra járó kétkezi dolgozó? Az együtt majálisozó, a természetet járó, szabadidejében olvasóköroket látogató, szabadtéri pavilonokban élő cigányzenére mulató, futball mérkőzésekre együtt járó, formálisan és informálisan is közösséget alkotó, szakmáját, munkáját és szakértelmét gyermekére, utódaira, a következő generációkra átörököteni képes társadalmi csoport? A tradicionális ipari munkásság mindennapjait megörökítő életképek, a műszakváltást jelző gyári dudaszó által meghatározott napi rend és időbeosztás, az élet rendjét irányító gyár és a folyamatos munkavégzés letűnt nyomait keresve már egy új jelenkori társadalom rajzolódik ki előttünk azon az iparvidéken, amelynek társadalmi szereplői hosszú időn keresztül táj- és környezetformáló erővel bírtak.

A fejezet rész tematikai jelentőségének alapját leginkább helytörténeti kutatások adják és támasztják alá. Az értelmezési keretek tisztázása kiemelt jelentőségű az eddigi vizsgálatok folytatásához. A magyarországi ipari munkásság társadalomtörténetéről eddig még nem készült teljességre törekvő, monografikus munka feldolgozása, így hosszabb-rövidebb tanulmányokra, egyes regionális és lokális kérdéseket feldolgozó elemzésekre lehet támaszkodni, bár az is kétségtelen, hogy az utóbbi években a témakör irodalma öröndetesen bővült. Az eltérő terminusok, leírások értelmezése már ezeknél a műveknél is felveti az egységes fogalomhasználat igényét, már amennyiben ez elérhető és lehetséges. Az egyes társadalmi csoportok rétegelemzése mellett pusztán magának a munka világának, továbbá a munkavállalás kérdésének a körbejárása is számos problémát vet(het) fel. Ennek fényében több korai tanulmány mind statisztikailag, mind más szempontból nehezen használható kereteket ad az ipari munkásság történetének feldolgozásához. Bár úttörő jellegű volt a maga korában, mai szemmel mégis elég „szegényesnek” tűnik ily módon még Laczkó

³³ Nagy Péter, 2015: 11-12.

Miklós 1960-as kategorizálása, amely a 19. században mindössze két, egymástól jól elhatárolható csoportra, szakmunkásokra és idénymunkás napszámos rétegre osztotta a munkásságot, több foglalkozás besorolása pedig bizonytalan volt (például a hengerészek, vagy a szénégetők esetében).³⁴ A kritikai „érdeklődés” valójában a rendszerváltozást követő években gyorsult fel, szélesebb körű tudományos ismeretközlésekkel mind a történelemtudomány, mind más tudományágak, így a szociológia, vagy az etnográfia oldaláról.

A hagyományos értelemben vett, évszázadokon keresztül a magyar társadalom döntő többségét alkotó parasztság 1945 utáni fokozatos eltűnése mellett az ipari munkásság, mint társadalmi csoport rendszerváltozást követő leépülése „igazi örökösök” nélküli „modern” társadalmat formált. Saját szemléletem alapja az a tudománytörténeti ténymegállapítás, miszerint a rendszerváltozást követően alapvető változások következtek be a munkások ösztársadalmi, ezen belül társadalomtudományi megítélésében. 1990 után a hagyományai, sajátos kultúrája, lakó- és munkahelye által determinált életmódú ipari munkásság lényegében felszámolódott, az egykori munkáskolóniák, társulati „munkásgyarmatok” életvitelében tisztességre, környezetét tekintve pedig gondozottságra, rendezettségre törekvő, fiaikra mesterséget és szerszámot átadó népe mára letűnt. Változtak a társadalmi kategóriák megnevezései is: manapság inkább csak munkavállalókról és munkanélküliekről (újabban álláskeresőkről) beszélünk, akik között a bizonytalan egzisztenciájú, tartós munkahellyel ritkán bíró ipari szektor alkalmazottja korántsem tekinthető a kötött műszakhoz és munkaidőhöz igazodó, városban vagy földje révén faluban lakó, s a tradicionális értékekhez ragaszkodó munkásréteg „leszármazottjának” a fogalmi terminus technikus értelmében.

A történeti kategóriák tekintetében Rézler Gyula (1911-2001), a két világháború közötti munkáskutatások legkiemelkedőbb alakja még a mentalitást alapul véve, a lelki beállítódások alapján határozta meg, ki a munkás: „A munkásosztályhoz való tartozást az illető egyén lelkisége és az ebből adódó osztályöntudata dönti el. [...] Ez a jegy: a munkáslelkiség. [...] Talán a társadalom egy részét sem érik annyira azonos hatások, talán egy társadalmi csoport egyedei sincsenek oly mértékben egymás kölcsönhatása alatt, mint az ipari munkásság, mely nagy tömegekben egymás mellett él és dolgozik.”³⁵ Rézler munkás- és üzemszociológiai kutatások alapján megírt egyik fő műve („A magyar nagyipari

³⁴ Laczkó Miklós, 1960: 620.

³⁵ Rézler Gyula (szerk.), 1940: 11.

munkásság kialakulása”), de több későbbi alkotása sem definiálta pontosan a több síkon rétegződő társadalmi csoportot, kiemelte ellenben az ipari munkásság több olyan „kollektív személyiségjegyet”, amelyekre a legújabb társadalomtörténeti, forráskritikai és szakszerű, több forrást bevonó kutatásokra építő írások nem terjednek ki, így a társas munkát (és a közösségiséget), a szolidaritást és a munkához való viszonyt és kötődést. A szociológus értelmezése alapján tehát a gyáripari rendszerű termelés alapvető fontosságúvá teszi a munkafolyamatok kollektív végzését, így a dolgozó (munkás) kénytelen érezni a társaira való utaltságot, illetve azt, hogy önmagában keveset ér. A hasonló körülmények között végzett hasonló munka következtében eljutnak azonos érdekeik, problémáik észleléséhez és kollektív tudatosításáig.³⁶

Mintegy 60 évvel később, Paládi-Kovács Attila etnográfus 2000-ben (majd 2007-ben is) közölt írása komoly dilemmáról árulkodik. Habár a hazai társadalomban meghatározó szereppel bíró társadalmi réteg horizontális és vertikális tagolódásról, térbeli elhelyezkedéséről egyaránt pontos képet nyer az olvasó, a statisztikai adatok kezelése már nagy körültekintést igényel. Az „ipari népesség”, a „gyáripari munkásság”, a „városi proletariátus” kifejezés különböző kategóriákat takar, a fogalmi eltérések mögött pedig olyan szempontok állnak, mint az agráreredetű elemek megjelenése (átrétegződés folyamata), az etnikai háttér, az asszimiláció, vagy éppen a munkáslakás.³⁷ A néprajz oldaláról a szerző is csak azt tudja kellő bizonyossággal feltárni, hogy a 20. század első felében a kisipari dolgozók száma meghaladta a gyáripari munkásokét.³⁸ A közölt tanulmány az egyes ipari körzetekben már pontos adatokkal dolgozik, de a fogalmi eltérésekből kifolyólag országos összesítést aligha nyerhetünk, sőt nem egyértelmű a teljes réteg összlétszáma sem.

³⁶ Uo.: 12-13.

³⁷ A vidék-város kapcsolatának, a paraszti és munkás lét átmenetét jól érzékeltetik a szociográfiák. Szabó Zoltán (1912–1984) a Cserhát, Mátra, Bükk vidékét és lakosságát bemutató, a második világháborút megelőzően kiadott műve szemléltető módon utal arra, hogy az ipari munkavállalás mellett megmaradt a tradicionálisan agrárjellegű földművelés–erdőgazdálkodás–állattenyésztés hármassága is a bányák és ipartelepek közelében lévő falvak esetében: „Itt a parasztfurma helyébe [...] lassan a munkás életformája lép. [...] Ez az átalakulás különösen a többi vidékhez viszonyítva egészségesebb, noha széles rétegek számára a bányamunka ma se több, mint bármilyen más időszaki bér munka. E típus a három bányavidéken (Salgótarjáni medence, Ózd–borsodnádasdi medence, Sajóvölgy) található meg és mind a három bányavidéken külön, sajátos jellemzői vannak.” Vö. Szabó Zoltán, 1938: 45-46.

³⁸ Paládi-Kovács Attila, 2000: 246.; 2007: 160.

Egyes korabeli szociográfiák³⁹ plasztikusan ábrázolva nemcsak az átmeneti társadalmi kategóriákat és létformákat, hanem a gyár szerveződésének térbeli és társadalmi következményeit, megjelenési formáit is megjelenítik előttünk, de hasonlóképpen használhatóak a probléma társadalomtörténeti megértéséhez és ábrázolásához egyes szociografikus regények is.⁴⁰ Az átmenti létformák, a paraszti átalakulás történeti elemzéséhez kiemelten fontosak ugyanakkor Katona Imre gyűjtései⁴¹, Kemény István későbbiekben említett munkáskutatásai, Kuczi Tibor, újabban pedig Kovács Teréz⁴², vagy Csíki Tamás⁴³ munkái.

A foglalkozási és társadalmi átrétegződés 1945 után vett igazán gyökeres fordulatot a mezőgazdasági népesség és az iparban tevékenykedők közötti fluktuáció területén. A statisztika ráadásul külön veszi a bányász-munkás réteget, miközben mára mindkét szektor jelenléte elhanyagolhatóvá vált. Ugyancsak 2000-ben jelent meg az a közel 80 dokumentumot (köztük helyzetjelentéseket, felméréseket) közlő forrásgyűjtemény⁴⁴, amely a Magyar Országos Levéltár, a Szakszervezetek Központi Levéltára és a Politikatörténeti Intézet Levéltára fondjainak anyagából nyújt válogatást. Megfelelő forráskritikát alkalmazva az olvasó előtt „a kötelező pártzsargon kódén” keresztül is egyértelműen tükröződnek azok a súlyos társadalmi, politikai és erkölcsi problémák, amelyeket az ipari munkásság létszámának intenzív növekedése, összetételének változásai, vagy éppen az erőltetett, szakmailag alá nem támasztott állami iparfejlesztési politika váltott ki már a Rákosi-korszak kezdetén.⁴⁵ A statisztikai évkönyvek adataira hivatkozva Belényi Gyula hat év alatt (1949-1955) közel 300 ezres növekedést állapított meg a gyáripari munkásság számában, amely csoport így mintegy 700 ezer főre emelkedett.⁴⁶ E dinamizmus más foglalkozási körökben, így például a magánkisiparban foglalkoztatott munkások számában – a szocialista irányelvek tükrében – negatív előjelű volt, vagyis a differenciálódó, a

³⁹ Pl. a „Magyarország felfedezése” című sorozat egyes darabjai. A magyar szociográfia-történetről összegzésekként lásd: Örszigethy Erzsébet, 2018.

⁴⁰ Példaként említhető Oravecz Imre, akinek „Halászóember. Szajla – töredékek egy faluregényhez” című könyvét (Jelenkor Kiadó, 1998, 2006) a hevesi parasztvilág miliójét megjelenítő családregegyként, 1987 és 1997 között született lírai verseit tartalmazó regényként, míg mások Illyés Gyula „Puszták népe” című alkotásához hasonlóan lírai szociográfiaként, vagy akár nevelődési regényként értékelték.

⁴¹ Az átmenet folklorisztikus forrásaira hívja fel a figyelmet például az általa szerkesztett kötet: Katona Imre (szerk.), 1968.

⁴² Kovács Teréz, 2010.

⁴³ Csíki Tamás, 2018.

⁴⁴ Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos (szerk.), 2000.

⁴⁵ Mucsi Ferenc, 2001: 887.

⁴⁶ Belényi Gyula, 2006: 240.

társadalom egészére nézve súlyában viszont fokozatosan megerősödő rétegen belül az üzemi – gyáripari munkások gazdasági és társadalmi szerepe vált dominánssá. Mindezek ellenére a társadalmi hovatartozás vélt determinizmusa korántsem hozott létre akár az identitás, akár a politikai elkötelezettség tekintetében egységes társadalmi réteget az ipari munkásságon belül, az egységes munkásosztály, a téves parasztság és értelmiség ún. elméleti modellje, a „két osztály, egy réteg” hivatalosság által támogatott felfogása eleve gátolta a társadalmi rétegződés mélyebb vizsgálatát.⁴⁷

A fentiek tükrében Stefan Hradil német szociológus alapjaiban más típusú megközelítésmódja az „élet-fogalmak” (vagyis az *egyéni* élethelyzet, az életút és az életstílus) különbségeire fókuszál. A Karl Bote-tal közös koncepciójuk szerint „a társadalom szerkezete nem osztályok vagy rétegek segítségével, hanem ún. »miliőcsoportok« révén írható le. A társadalmi rétegződés hierarchikus-vertikális szerkezetét mindinkább egy horizontális differenciálódás váltja fel.”⁴⁸ Az egykori NSZK-n belül így különített el összesen öt réteget (felső és felső-közép, közép, alsó-közép, illetve alsó rétegek), amelyeken belül a tradicionális és a tradíció nélküli munkásmiliőt az alsó kettőben helyezte el az egyének világnézete, életmódja, értékorientációja, szociális helyzete és életstílusa alapján.⁴⁹ Az 1970-es és 1980-as évekre vonatkoztatva foglalkozástól függő társadalmi pozíciókról, központi értékekről és normákról, réteg- és osztály-specifikus tényezőkről, valamint az ipar által formált életmódról beszéltek, míg ennek az egységes „osztálykép”-nek látszik ellentmondani a magyarországi munkásság-kutatás, amely korántsem ilyen társadalmi kategóriát vetít elénk.

A rétegződés-kutatások ugyanakkor Magyarországon is megjelentek. Az 1960-as évek végén, Ferge Zsuzsa szociológus többdimenziós rétegződésmodellje a társadalmilag szervezett munka világában jelentőséggel bíró hét indikátor alapján alkotta meg a „munkajelleg csoportokat.” Ebben a kategorizálásban a szakmunkások, a betanított munkások és a segédmunkások a „fizikai foglalkozásúak nem mezőgazdasági munkakörben” megnevezésű nagy csoportba kerültek különveve az „anyagi termelésbe” (ipar, építőipar, közlekedés), illetve az azon kívül esőket.⁵⁰ Kemény István (1925-2008) ugyanakkor, az 1970-ben újraindított „Magyarország felfedezése” sorozat és a szociológia hazai intézményesülése keretében számos üzemvizsgálat és munkásportré⁵¹ elkészülésével

⁴⁷ Majtényi György, 2018: 127.

⁴⁸ Kabai Imre, 2013: 71.

⁴⁹ Hradil, Stefan, 1995.

⁵⁰ Ferge Zsuzsa, 1969: 124-125.

⁵¹ Kemény István – Kozák Gyula (összeáll.), 1971a, 1971b.

párhuzamosan rámutatott az ipari munkásság társadalmi-politikai tudatában is megjelenő heterogenitására mind társadalmi összetételében, mind kultúrájában, főként e társadalmi csoport munkamegosztásban is észrevehető rétegződése által.⁵² A tagoltságra Majtényi György legutóbbi, a Kádár-kor társadalmát, illetve annak - a korabeli művekre utalva - részben hamis voltát sajátosan kifejező („társadalom a tervezőasztalon”), azt magyarázó és a társadalmi lét alatti ún. „láthatatlan alsóosztályokról” (parasztság, munkásság) külön munkája is felhívja a figyelmet a meg nem szűnő társadalmi egyenlőtlenségeket kihangsúlyozva.⁵³

A rétegződés-vizsgálatok egy másik vonalán Kolosi Tamás a társadalmi státusz dimenziókra (életforma, társadalmi pozíció) bontásával a 80-as évek első felében a foglalkozást, a lakóhelyet és az anyagi körülményeket „definiáló dimenzióknak” tekintve 11 „rétegcsoporthoz” különített el, amelyekben belül a városi munkásság arányát 16,4%-ban, a jómódú munkásét pedig 5,6%-ban adta meg.⁵⁴ Az ilyen és ehhez hasonló kutatások egyik végső konklúziója leginkább az volt, hogy a magyar társadalomban a hierarchikus egyenlőtlenségek szerepe a társadalmi differenciálódásban igen jelentősnek mondható. A munkásságot tagoló, s ezáltal a differenciálást meghatározó tényezők között R. Nagy József is elsőként a jövedelmi viszonyokat tartja meghatározónak, melyek befolyásolják az életmódot.⁵⁵ A jövedelem viszont több más tényezőtől is függött pl.: szaktudás, nemi különbségek, városi munkahely, hogy csak néhány szempontot említsünk. A szakmai tudás, a szakértelem, továbbá a lakáskörülmények, az életmód (lakás, ruházat, kulturális és egészségügyi intézmények használata) további tagoló tényezőként jöhetnek szóba, ezen kívül pedig a vallás, az etnikai eredet, s a származás is meg van említve.

A hazai társadalomtörténet számára Valuch Tibor 2001-ben megjelent, a múlt század második felének társadalomtörténetét összefoglaló műve ír paraszti, majd falusi társadalomról, azt követően pedig a városi munkásságról. Utóbbi ismét egy új fogalomhasználat, amely alatt a „különböző ipari, kereskedelmi, közlekedési és szolgáltatási ágazatokban foglalkoztatott, szakképzett, illetve képzetlen, fizikai munkát végző munkavállalók”-at érti a szerző.⁵⁶ Az 1980-as évek elejének gazdasági megtorpanása jeleként a magyar vaskohóipar is nehéz helyzetbe került, az ipari munkásság definiálása a

⁵² Kemény István, 1990.

⁵³ Majtényi György, 2018: 125-136, 163-172.

⁵⁴ Kolosi Tamás, 1984.

⁵⁵ R. Nagy József, 2010.

⁵⁶ Valuch Tibor, 2001: 214.

tömeges elbocsájtások, gyárbezárások miatt, illetve az átrétegződés nyomán még problémásabbá vált.

De maradtak-e „örökösök”? A magyar vidék arculata leginkább társadalmának, helyi társadalmi csoportjainak szembeötlő átalakulásán keresztül változott meg. Miképpen az előzőekben már említettem, Kovách Imre a „paraszttalanítás” kifejezést használva utal a közép-európai társadalmakon belül a magyar társadalom egykor legnépesebb rétegének számító, történelmi értelemben vett parasztság eltűnésére⁵⁷, de közben az ipari munkásság rétege is eltűnni látszik. Ami bizonyos: eltűnő szervezettségről és kohézióról, feledésbe merülő hagyományokról, a biztos egzisztencia hiányáról, szakmai presztízsvesztéről és visszaeső munkamorálról beszélhetünk, a jelenkori kategorizálás pedig főként munkavállalókkal és alkalmazottakkal számol. A hagyományos nehézipar meggyengülésével, ezt követő szinte teljes felmorzsolódásával, az ott felszabadult munkaerő nagyobbik része konvertálható szaktudás híján az utcára került. A „munkás szót a fizikai, illetve elsősorban a nehézipari munkával azonosították, az e rendszer tagadásaként létrejött új rendszer új ideológusainak szókészletéből egyszerűen eltűnik – innentől kezdve jobb társaságban a munkás szót illetlenségnek számít kiejteni.”⁵⁸

Az egykori gyári környezetben megszűntek a jóléti intézmények, az igen gazdag kulturális közeg, a szokások és a tradíciók, mára a környezet sivársága szinte „ráül” a vidékre fokozva a kilátástalanság vízióját. „Munkások azok, akik munkaerejük áruba bocsájtásából élnek és/de ezen belül sem „irányítástechnikai”, sem más szellemi szempontból nem töltenek be vezető pozíciót – idézi Szalai Erzsébet definiálását Farkas Péter, hozzáfűzve, hogy a rendszerváltozást követő átstrukturálódási folyamat során „a felhalmozódott hagyományos, nehézipari ágazatok munkássága az alsó társadalmi rétegbe süllyedve deklarálódott”, vagyis sokszor alkalmi munkavállalásra kényszerült, vagy tartósan munkanélküli lett. Az új és versenyképes(ebb) iparágakba kerültek/kerülők esetében egy új, fiatal munkásréteg jelent meg, akik között sok a diplomás vagy magasabb szakképzettségű, ám ők gyakran képzésüknél alacsonyabb tudást igénylő munkakörben kénytelenek dolgozni.”⁵⁹ Szalai korábbi, 2011-ben megjelent könyvében 130 mélyinterjú segítségével térképezi fel a rendszerváltás körül született, vagy azt gyermekként megélt generáció habitusát, félperifériás helyzetét, jellemzi az egyes csoportokat, rájuk vonatkoztatva bemutatja az államszocializmusból az újkapitalizmusba történő átmenet hatását. Részben az adott

⁵⁷ Kovách Imre, 2012: 175.

⁵⁸ Szalai Erzsébet, 2013.

⁵⁹ Farkas Péter, 2013: 69.

társadalmi rétegek megkülönböztetése alapjának tekintett munkamegosztásban elfoglalt hely szerint definiált munkások véleményét tekintve azok, akik munkaerejük áruba bocsátásából élnek, ám ezen belül semmilyen szempontból nem töltenek be csúcsvezetői pozíciót. A munkásságon belüli kategorizálásában a szerző megkülönbözteti a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diplomásokat, a stabil munkaerő-piaci pozíciójú diploma nélkülieket és az instabil munkaerő-piaci pozíciójú diploma nélkülieket⁶⁰, miközben korábbi munkáskutatásaira támaszkodva megkülönbözteti „a multinacionális szektor munkásait a hazai ipar »buheráló«, rosszabb helyzetben levő, kizsákmányoltabb munkásságától. Felosztása és következtetései egybecsengenek Ferge Zsuzsa megállapításával, aki szintén fragmentálnak nevezte a hazai munkástudatot.”⁶¹

Valuch Tibor 2015-ben megjelent monográfiája - a jelenkori magyar társadalmat bemutatva - az egyes monokultúras gazdasági tevékenységhez (bányászat, kohászat, vas- és acélgyártás, egyéb nehézipari ágazatok) kötődő szakképzett, vagy félig szakképzett korábbi ipari munkásokkal kapcsolatban kiemeli, hogy az egyéni és kollektív életpályákon nyomon követő társadalmi mobilitásukat tekintve lefelé mozdultak el, elvesztették alsó középrétegbeli státuszukat és a társadalom peremére szorult alsó társadalom sokszor marginalizálódott csoportjaihoz süllyedtek le.⁶² A szerző az előzményként említett társadalmi változások kapcsán továbbra is a tagolt „városi munkásság” fogalmát használja, amikor a „tradicionális munkásság” 1989 utáni fokozatos eltűnésével a segédmunkások iránti kereslet visszaeséséről, illetve a multinacionális üzemekben (Ózdon például General Electric⁶³, Johnson Electric) újabban gyakran „operátor”-ként emlegetett betanított munkásokról ír. E „nem mezőgazdasági, fizikai foglalkozású”, ugyanakkor „nagy létszámú csoport egységes társadalmi osztályként, valamiféle önálló entitással is rendelkező munkásosztályként nem értelmezhető”⁶⁴ – véli a szerző, foglalkozás szerint ide sorolva még a beosztott kistisztviselőket, vagy egyes alacsony árbevétellel tevékenykedő kisvállalkozókat. Valuch a tradicionális munkásság végjátékaként újabban „techno-munkásság” kialakulásáról beszél⁶⁵, amely fogalom nem a könnyűzenei műfajra, hanem az

⁶⁰ Szalai Erzsébet, 2011: 81.

⁶¹ Bartha Eszter, 2012: 188.

⁶² Valuch Tibor, 2015: 158.

⁶³ Az üzemet 2018-ban az ABB Kft. vásárolta fel, miután előző évben jelezte a globális villamos energetikai megoldásokat szállító üzletág, a GE Industrial Solutions-nak a megszerzési szándékát.

⁶⁴ Uo.: 160.

⁶⁵ Valuch Tibor: Munkások az átmenetben Magyarországon és Kelet-Közép-Európában – értelmezési kísérletek és közelítések (előadás). „A munkáskultúra és az ipari táj átalakulása -

átalakult, a modern kor kihívásaira reagáló alkalmazkodási stratégiákra utal: például egy nagy- és közepes méretű festési munkákhoz kifejlesztett festőrobot kezeléséhez nem festő, mázoló, tapétázó, hanem informatikai, infokommunikációs, vagy akár programozási (pl. PLC) ismeretekkel bíró, technológiailag megújulni képes szakmunkás szükséges. Olyan többlettudással rendelkező munkás, akinek a munkája bár alapvetően fizikai jellegű, a technológia változásainak következtében csak akkor tudja ezt ellátni, ha megvan ez a „plusztudása” is. Az újraiparosítás folyamatában tehát mind a társadalmi szerepek, mind a munkakultúra átalakultak, mindeközben pedig újradifferenciálódás vette kezdetét.

A nagyfoglalkoztatónak számító cégek könnyűszerkezetű csarnokaiban tömegesen dolgozó – ma már részben külföldi (pl. szerb, vagy ukrán) - szakképzetlen, vagy szakmájukban elhelyezkedni nem tudó betanított bér munkások egyre inkább meghatározó köre azonban szinte semmit nem tud kezdeni korábban tanult ismereteivel, a jelenség pedig nem egyedi. „Atomizált és instrumentalizált emberek” amúgy nem nehéz, mégis fárasztó szalagmunkája aligha nyerhet igazi, az egzisztenciát fejleszteni, vagy annak akár csak önbecsülést nyújtani képes elismerést, miközben a kiszolgáltatottság és a túlhajszoltság érzését erősíti.⁶⁶ Baranyában, egy azóta csődbe ment multinacionális elektronikai tömeggyártó üzem, mint a romák megélhetési életstratégiáinak egyik fontos elemét képező szakképzetlen bér munka szimbolikája kapcsán jegyezte meg az egyik szociológus: ebben a szakképesítést nem igénylő monoton, a végzett munkát tekintve szinte semmiben sem megbecsült világában egyfajta „középosztályosodás” közepette új státuszpozíció született, amelyet már nem a végzettség által determinált és betöltött foglalkozás, hanem a kvalifikáltságot nem igénylő munkával is elérhető fogyasztási szokások határoznak meg. Az alsószentmártoni romák körében végzett vizsgálatok egy lecsúszott társadalom képét vizionálják: miközben a valós és legális foglalkoztatást jelentő szalagmunka kitörési pontot jelent, a felfelé irányuló „látszólagos mobilitás” képzetét kelti⁶⁷, ami természetesen a jó kereseteket nyújtó versenyszférában semmilyen módon nem lenne elégséges. Utóbbi kapcsán, az egykor az ipari munkásság utánpótlását biztosító, napjainkban ismételt, ám késve felismert minőségi (duális) szakképzés és oktatás jelentősége is halványulni látszik. Érdekeség, hogy a társadalom atomizáltságára utaló jelek megint nem tekinthetők új

munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európában és Magyarországon” (konferencia). Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézet - MTA TKI PTI - Rework OTKA Kutatócsoport – NKFIH-OTKA Ipari Munkásság Kutatócsoport - ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Eger, 2018. szeptember 20-21.

⁶⁶ Vidra Zsuzsanna, 2013: 65-66.

⁶⁷ Uo.: 63, 65.

jelenségnek: a Kádár-kor magyar társadalmát részben Hannah Arendt (1906-1975) nyomán vizsgáló Rév István az egyéni érdekérvényesítésekre irányuló törekvésekben látta a rendszerrel inkább megegyezni kívánó, ily módon a szervezett ellenállást kerülő, ennek megfelelően pedig atomizálódó társadalom mibenlétét.⁶⁸

„A vezetőség elfelejti, hogy mi munkások emberek vagyunk, nem robotok.” – idéz Acsády Judit szociológus az egyik 2008-ban Pécsen készült interjúból. A ’makeITfair’ megnevezésű, az Európai Unió által is támogatott nemzetközi kezdeményezésű program⁶⁹ keretében folytatott, illetve a holland civil kutatóközponttal (SOMO) együtt készült és a magyarországi elektronikai ipar⁷⁰ munkaügyi problémáira rámutató kutatásban részt vevők főként olyan kérdésekre keresték a választ, mint a munkaidő, a munkahelyre jutás (ingázás), a bérezés, a szabadságok, a vezetőséggel való kapcsolat, a szükséges információkhoz való hozzáférés, különböző hiányosságok/problémák/jogok sérülése, a feltételek/körülmények elfogadása és a szervezetlenség, egyes gender aspektusok, valamint a munkavállalók demográfiai jellemzői. Acsády a sokszor nehezen „megközelíthető”, sokkal inkább elzárkózó cégek kapcsán a kiszámíthatatlanságot, a gyakran alacsony béreket, az előzőekben már általam is említett kiszolgáltatott helyzetet, az érdekvédelmi képviselő hiányát, továbbá a munkakölcsönző ügynökségeken keresztül történő foglalkoztatást emeli ki a „bizonytalan (precarious) munka” fogalmát körülírva.⁷¹ Vizsgálatai kapcsán is felmerülhet a kérdés: vajon az említett, ezt felismerni aligha képes fenti dolgozók lennének a tradicionális ipari munkásság jelenkori „örökösei”? – hagyhatjuk nyitva a fejezet elején feltett kérdést.

Válaszként, a munka globális történetét kutatva Marcel van der Lindenre⁷² és az amszterdami Nemzetközi Társadalomtörténeti Intézet (IISH) ’Global Labour History’ projektjeire⁷³ hivatkozhatunk. Előbbi történész-szociológus a végzett munka jellegét (szabad, illetve kényszermunka), a dolgozók közötti társadalmi kapcsolatokat, a munkafajták szerinti megoszlást és a migrációs folyamatokat is figyelembe véve új

⁶⁸ Vö. Rév István, 1996.

⁶⁹ Vö. <https://www.somo.nl/results-of-the-makeitfair-project/> - utolsó letöltés: 2018. szeptember 22.

⁷⁰ Felkeresett cégek, illetve az adatgyűjtésbe bevont vállalatok pl. Nokia, Flextronics, illetve Albacomp, Philips, Jabil, Videoton, Samsung, Siemens, Motorola.

⁷¹ Acsády Judit: Bizonytalan munka, gyenge érdekvédelem. Esettanulmány a mikroelektronikai iparból a rendszerváltás utáni Magyarországon (előadás). „A munkáskultúra és az ipari táj átalakulása - munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Közép-Európában és Magyarországon” (konferencia). Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézet - MTA TKI PTI - Rework OTKA Kutatócsoport – NKFIH-OTKA Ipari Munkásság Kutatócsoport - ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Eger, 2018. szeptember 20-21.

⁷² Vö. Marcel van der Linden: *Workers of the world: Essays towards a global labor history*. Leiden, BRILL, 2008.

⁷³ <https://socialhistory.org/en/research/current-research-projects> - utolsó letöltés: 2018. december 22.

felfogásban gondolkodik a munkástörténet-írás észak-atlanti régió kívüli területein kialakuló irányzatait követve. A hagyományos proletariátus helyett – India példáján keresztül – használni javasolt „alávetettség” (szubalternitás) terminusa azonban Linden szerint korántsem foglalhat magába minden alsóbb réteget (pl. önfenntartó földműves parasztság).⁷⁴ Az ún. ’Subaltern Studies’-től már távolodó fiatalabb kutatók a munkásokra és családjukra helyezve a hangsúlyt egy újabb irányvonalat képviseltek bizonyos infrastrukturális problémákra is fókuszálva.⁷⁵ A nem eurocentrikus munkástörténet-írás fogalomtára új szempontokat is jelenthet a későbbi kutatásokhoz, különösen, ha a „kiilleszkedő”, a „feleslegesség” érzetét keltő magyarországi leszakadó rétegek társadalmi esélyeit vizsgáljuk.

A társadalom szerkezetének, a státus, a rétegződés, illetve a strukturális viszonyoknak a leírása jelenkorunk fontos tudományos kérdésévé vált, amely a médiában is kiemelten kezelt problémakörként mutatkozott. A BBC 2011 és 2013 között zajló nagyszabású társadalomkutatási kísérletéhez kapcsolódó magyar „Osztálylétszám 2014” kutatás a társadalom tagozódásához kapcsolódó alapfogalmakat Kolosi Tamástól vette át. A projekt fő célkitűzése volt kiválasztani azokat a legfontosabb társadalmi egyenlőtlenségi tényezőket, amelyek minél teljesebb körben leírják a társadalom tipikus élethelyzet-csoportjait, ezek mentén az egyének és a családok státuszcsoporthoz rendezhetők. A Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpontjának Politikatudományi Intézete és a GfK Piackutató Intézet által közösen végzett vizsgálatok 13560 online kérdőíves és mintegy 1000 fős személyes megkérdezésen alapuló mintával dolgozva az elmaradt középosztályosodás folyamata mögött iskolázottságbeli hiányosságokat, illetve a korábbi kis- és középvállalkozói rétegek hiányát mutatták ki. A magyar társadalom szerkezetét szemléltető „körte alakú” osztálytérkép összesen nyolc csoportot különített el, amelyben 16,5%-os részaránnyal, s közel 1,5 millió embert magába foglaló külön kategóriát képviselnek a munkások. A leírás rájuk vonatkoztatva kifejezetten lesújtó képet fest: „A réteg tagjainak a kötődései meglehetősen »alacsony presztízsűek«. Nagyon kevés kapcsolatot ápolnak, leginkább »otthon tévéznek«. Kulturális fogyasztásuk ennek következtében alacsony, amelyben közrejátszik kedvezőtlen jövedelmi helyzetük is. A munkások jószerevével csak abban különböznek a »leszakadóktól«, hogy van munkahelyük, de ha azt is elveszítik, könnyen lecsúszhatnak, mert nincsenek »biztonságot nyújtó anyagi

⁷⁴ Interjú Marcel van der Lindennel, 2013 [2012]: 95-96.

⁷⁵ Van der Linden, Marcel, 2013: 108.

tartalékaik».⁷⁶ Mindezek tükrében szomorú, hogy ettől népesebb csoportot képviselnek a „sodródók” (kb. 1,7 millió fő), valamint a legnépesebb táborot alkotó „leszakadtak” (több, mint 2 millió fő). A történeti ismeretek birtokában jogosan kételkedhetünk, hogy a státuszcsoporthoz tartozók „munkásai” tekinthetők-e az „előd” ipari munkásság modernkori örököseinek. A presztízsvésztés, érintve a szakmaválasztást, a fizikai munkavégzést és a szakképzést, ugyanakkor mindvégig meghatározónak viszonyult.

Összefoglalásunk célja korántsem a munkástörténet-írás historiográfiájának a teljes körű áttekintése volt, sokkal inkább a főbb, a munkáslétre vonatkozó fogalmi kategóriáknak a bemutatására törekedtem. Fogalmi közelítések tekintetében azonban az újabban megjelent munkák fontos támpontként szolgálhatnak, így megemlítendő többek között a fiatalon elhunyt angol történész, Mark Pittaway (1971-2010) neve⁷⁷, a Korall című társadalomtörténeti folyóirat tematikus száma⁷⁸ (benne egyik szerkesztőként Valuch Tibor fogalmi kérdéseket is tárgyaló nyitó írásával⁷⁹), Bartha Eszter már hivatkozott könyve⁸⁰ és a részben általa szerkesztett, Pittaway munkásságának emléket állító kötetek⁸¹, a kutatási témájában szintén Ózddal foglalkozó Nagy Péter monográfiája⁸², valamint a Múltunk folyóirat 2017. évi 2. számának hét írást is magába foglaló, Munkástörténet-írás címet viselő tematikus blokkja. A társadalomtörténeti kutatások rendszerváltozás utáni historiográfiáját a következőkben tekintjük át, főként arra is válaszokat keresve, milyen alternatívát jártak be más országok, térségek és városok a szocialista ipar leépülését követően, hogyan változott társadalomképük, milyen fejlődési lehetőségek, vagy kényszerpályák alakultak ki. A munkáslét vizsgálata ezáltal is új megközelítést nyerhet.

III. Posztindusztrializáció Kelet-Közép-Európában és Magyarországon: historiográfia a nemzetközi és hazai kutatások tükrében

Az Európai Unió egyik intézményeként, az Eurostatnak - mint az EU Statisztikai Hivatalának - fő célja, hogy megfelelő statisztikai információkat biztosítson az unió intézményeinek. A 2016 végén publikált jelentése és az általam is használt Központi Statisztikai Hivatal (KSH) adatsoraiból, valamint utóbbi külön elemzéseiből mégis eltérő

⁷⁶ Bánóczy Eszter – Kabai Imre – Kovássy Katalin, 2015: 135, 138.

⁷⁷ Pittaway, Mark, 1998.

⁷⁸ Korall 49. Munkáslét a 20. századi Magyarországon (2012).

⁷⁹ Valuch Tibor, 2012.

⁸⁰ Bartha Eszter, 2011.

⁸¹ Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.), 2012.; Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.), 2017.

⁸² Nagy Péter, 2016.

értékelések születtek és váltottak ki vitát; leginkább a magyarországi szegénység állapotáról. Míg az Eurostat az anyagi és szociális deprivációt, a KSH a súlyos anyagi deprivációt tekintve alapként írt 2016-ban 32, illetve 14,5%-os súlyos nélkülözésről a magyarok esetében, amely nem kis eltérés a számok között. Az európai mérce szerinti szegénységi arány javulásával párhuzamosan, a társadalom legalsó és legfelső egymilliós rétege közötti távolság növekedésének mértéke szintén részét képezi ezeknek a vitáknak. 2017 első félévében – 2015. évi adatok alapján – 263 uniós régió fejlettségi statisztikáinak publikálása látott napvilágot, amely rangsorolás alapját az egy főre jutó GDP vásárlóerő-paritáson számolt pontozás képezte. Ebből a vizsgált térségünket is magában foglaló észak-magyarországi régió bár a két évvel korábban közzétett adatokhoz képest javulást mutatott, mégis 3 másikkal együtt a versenyképességi rangsorban is rosszul teljesítő utolsó 20 régióba került.⁸³

Ezt egészítheti ki az a 2018. januári 1-jei állapotot tükröző újabb vizsgálat, amely az EU azon 22 tagállamát érintette, ahol törvény rögzíti a minimálisan kifizethető havibért a teljes munkaidőben foglalkoztatottak számára. Az uniós összevetés szerint Magyarországon az ötödik legalacsonyabb a minimálbér (445 euró), vagyis 9 országgal (pl. Bulgária, Litvánia, Románia, Lettország) közösen hazánk a bruttó minimálbér összege szerinti utolsó, 500 euró alatti harmadik csoportba került.⁸⁴

Az ide vezető út helyi szintű összehasonlító vizsgálata ugyanakkor részben társadalomtörténeti, részben szociológiai megközelítéseket igényel, miközben a szegénység állapotára vonatkozó eltérő mérések ellenére mindkét – fentiekben említett - számadat (Eurostat, KSH) arra mutat, hogy fontos társadalmi problémáról van szó. Habár mind a lokális, mind a regionális elemzések több szempontból is aránybeli eltéréseket mutatnak, ezek ok-okozati összefüggései (illetve azok feltárása külön elemzéseken alapuló esettanulmányokat igényelnek. A volt nehézipari körzetek (város és környezete) társadalomrajza, nemzetközi példák bevonásával szorosan illeszkedik ebbe a vizsgálatkörbe, hiszen a rendszerváltozás „igazi vesztesei” elsőként sokszor ezekben a térségekben jelentek meg nagy létszámban, kitörési stratégiáik pedig számos esetben nem vezettek egzisztenciálisan megnyugtató eredményhez. Különösen igaz ez a falvak világára, ahol az

⁸³ Négy magyar régió az unió legszegényebbjai között. index.hu. 2017. április 1. https://index.hu/gazdasag/2017/04/01/eu_regiok_fejletsege/?token=ef053f4de7c593ab880a3194f0a8f1f5 – utolsó letöltés: 2017. december 1.

⁸⁴ Hazánkban a minimálbér az ötödik legalacsonyabb. Adó Online 2018. február 23. <https://ado.hu/rovatok/munkaugyek/hazankban-a-minimalber-az-otodik-legalacsonyabb> - utolsó letöltés: 2018. február 24.

életesélyek, a fenntarthatóság, vagy éppen a megélhetés reményei szertefoszlottak pár év alatt.

Miképp ment végbe a fentiek alapján a posztindusztrializáció folyamata ebben a térségben? Az eredeti értelmezés szerint – mint már utaltam rá - az „iparosodás utáni” posztindusztriális társadalomban a foglalkoztatottak többsége a tercier, azaz a nem mezőgazdasági és nem ipari jellegű munkavégző tevékenységek és gazdasági ágazatokat magában foglaló szektorban dolgozik, ám ezek tartós, pláne nagy foglalkoztatást biztosító jelenléte – megfelelő piacképes kereslet hiányában – nem jöhetett létre Ózdon. Az 1990-es évek első, az Európai Unió regionális fejlesztési politikáját közgazdasági értelemben elemző munkái ebben a periódusban a gazdaság fejlődése mögött olyan tényezőket emelnek ki, mint az innováció, vagy a technológiai megújulás, ám ezek elmaradása az interregionális területfejlesztési modelleket összevetve - súlyos következményekkel, a válságkezelés pedig számos buktatóval és sikertelen kísérlettel járt. A Nyugat-Európában sikeres utat bejárt új stratégiák és szerkezetváltó programok Magyarországon, az észak-borsodi járásokban sokszor még csak részlegesen sem valósultak meg, viszont annál több ígélet és terv született. Utóbbiak között nem egy olyan új középtávú elképzelést találunk, amely projektterv-szinten helyzetelemzések során feltárt problémákra konkrét, nem általánosító megoldásokat kerestek, bátran felvállalják továbbá a múlt örökségét, ugyanakkor reálisan szembenéznek a jelenkor súlyos problémáival, a társadalmi-szociális helyzettel. Érdekes ezeket és – összehasonlítás gyanánt - ezek nemzetközi hátterét is megvizsgálni. Az egyes esettanulmányok a társadalmi változásokon túl részben a fenntarthatóság, részben a kiútkeresés melletti új lehetőségek megragadását emelik ki.

„Kreatív, de nem fenntartható” – jellemezte több szakember a „rendszerátalakítás nélküli” Nyugat-Németország problémás régiójának, az 1960-as évektől érezhetően hanyatló, ma is a legnagyobb közös ipari agglomerációnak számító, s több mint 5 millió lakost eltartó Ruhr-vidéknek (Ruhrpott, Ruhrgebiet) a helyzetét a kis- és középvállalatokkal „megvalósult” struktúraváltás kapcsán. A kisebb munkaerőigény következtében két évtized alatt (1980-2002) a bányászatban⁸⁵ 1 millió főt bocsátottak el, és ebből csak 300 ezren találtak újra munkahelyet a szolgáltatóipar területén, amelynek következtében egyes helyeken 10%-ot meghaladó volt a munkanélküliség még 2012-ben is (pl. Dortmund: 12,7%).⁸⁶ A volt Német Demokratikus Köztársaság (NDK) területén a 2000-es évek elején

⁸⁵ A korai bányászati fejlesztések fókuszja Bochum volt, amely újabb ékes példája, hogy a gyors növekedést a szénbányászat, valamint a vas- és acélipar szinte kizárólagos függősége kísérte.

⁸⁶ Almássy Zsuzsi, 2012.

ugyanakkor már 20%-os munkanélküliségről, előregedő társadalomról, gyenge konjunktúráról számolnak be a tanulmányok.⁸⁷ Az eredetileg szénbányászatra, acélgyártásra és szállításra szakosodott Thyssen Krupp konszern 2017-ben Debrecenben létesített új gyárat: a Thyssenkrupp Presta Hungary Kft: „okos” elektromechanikus kormányrendszerek fejlesztésével foglalkozik.⁸⁸

Az ipari körzetekben végbement átmenet nemzetközi szintű összehasonlító vizsgálatára számos esettanulmány áll rendelkezésünkre. Kiemelt példánk között az észak-borsodi iparvidékhez hasonló poszt-, illetve attól különböző reindusztrializációs folyamatokat szemléltetem. A lengyelországi Krakkó legnagyobb városrésze, a 2000-es években a teljes lakosság (2007-ben 750 ezer fő⁸⁹) mintegy 30%-ának lakóhelyeül szolgáló Nowa Huta a Lenin Acélipari Művek ('Huta imienia Lenina' or HiL) megnyitásával (1954) a „modern emberré válás” szimbólumává vált a bevándorló vidékiek előtt, fénykorát az 1970-es évek végén élte (43 ezer munkás, 7 millió tonna acél). Érdekes hasonlatot jelenthet, hogy a befelé irányuló migráció nagyrészt a környező (tehát külső) területekről származott, míg a kerület (körzet) lakóinak 74%-a paraszti származású volt a késő 70-es években. Az üzemtől való függést jól szemlélteti továbbá, hogy az alkalmazottak több mint 80%-a élt itt, vagyis a Stalinstadttal (ma Eisenhüttenstadt, Németország) is összevethető Nowa Huta lakosságának döntő többsége (illetve azok rokonai) a HiL-nél dolgoztak.⁹⁰ Később a romló gazdasági helyzetet jelezte a „Szolidaritás” feltűnésével az 1981-es sztrájk, majd az 1990-es privatizáció, amit 10 ezer fős elbocsájtás követett. A rendszerváltozás okozta „törés” következtében a marginalizálódás, lemaradás, a munkanélküliség⁹¹, az elszigetelődés, a romák létszámgyarapodása, illetve a leépüléssel együttjáró szlömösödés „stigmatizált” helyévé változtatta a század utolsó évtizedében „a szocialista realizmus mintáját” jelentő, a

⁸⁷ Schmidt, Ingo, 2009: 175.

⁸⁸ Az autóipari fejlesztéseket és beruházásokat követve a cég neve 2018-tól Thyssenkrupp Components Technology Hungary Kft.-re változott. A vállalat ma négy magyar városban – Jászfényszarun, Debrecenben, Győrben, Budapesten – van jelen.

⁸⁹ Wojtas, Milan, 2007.

⁹⁰ Stenning, Alison, 2000: 101.

⁹¹ A munkanélküliségi ráta Lengyelországban 1991-ben már kétszámjegyű volt, 1993 végére pedig 16% -ra emelkedett, közel 3 millió munkanélkülivel. Egyes vidéki területeken, ahol a magánszektor lassabban fejlődött, így különösen a több északi megyében, valamint Délnyugat-Sziléziában, 1993 végén a munkanélküliség elérte a 25% -os vagy annál magasabb szintet. Még az állami tulajdonban lévő bányáktól vagy ipari üzemektől nagyban függő, közepes nagyságú városi területek (pl. Ślupsk és Wałbrzych városok) esetében is a munkanélküliségi ráta, az 1990-es évek elején jóval meghaladta a 20% -ot (Kramer, Mark, 1995: 681.). Észtországban 1992-1993 között a munkahelyek elvesztése (15%) jócskán meghaladta a munkahelyteremtés mértékét (6%), amely leginkább az állami nagyvállalatoknál volt érzékelhető (Saar, Ellu – Kazjulja, Margarita, 2010: 46.).

„kommunista modernitást” jelképező 225 ezres lakosságú (2004) városnegyedét.⁹² 2000 után plakátpályázat, színházi előadás, szoborpályázat és egy merőben új, helyi kezdeményezésekből adódó szemlélet vette kezdetét. 2004. december végén a városrész egy jelentős részét műemlékké nyilvánították, a városi múzeum pedig megnyitotta Nowa Hutai részlegét jellemző módon nem a szocialista, hanem az azt megelőző évszázadok történetével foglalkozva. A kerület már csak a turistákra vár...

A nemzetközi szakirodalomban ugyanakkor a kommunista éra egy-egy „szimbolikus projektje” kapcsán számos, összehasonlító elemzésekre alkalmas tanulmányokat is találunk. Közülük az egyik legérdekesebb a mai Litvánia területén fekvő, 1973-ig lényegében „történelem nélküli” – az előző példához hasonló - ugyancsak szocialista „mono” iparváros, Visaginas, amelyet az Ignalina Atomerőműhöz tartozó műholdas telepnek építették és amely évekig a szocializmus sikertörténetét, élvonalát szimbolizálta, ám a litván függetlenség 1990-es kinyilvánítását és az üzem Litvániának történő 1991. évi átadását követően „a feszültségek és bizonytalanságok” helyszínévé vált. Az EU tagjaként az erőmű bezárásra került, a városban pedig a nosztalgia és a fatalizmus vált úrrá. A sajátos etnikai összetételű település lakóit, identitásvizsgálatuk a „szocialista örökség különös eseteként” tartja számon, akiket a jövőbe vetett hit helyett a hősi múltba való visszatérés foglalkoztatja, mint egyfajta szimbolikus „menekülés” a bizonytalanságoktól és akik nem tudnak a szovjet korszak előtti, mások számára aranykornak tekintett időszakba, mint dicső múltba kapaszkodni.⁹³ Jogos ezek után a felmerülő kérdés: városi utópia vagy városi anomália ez az eset?

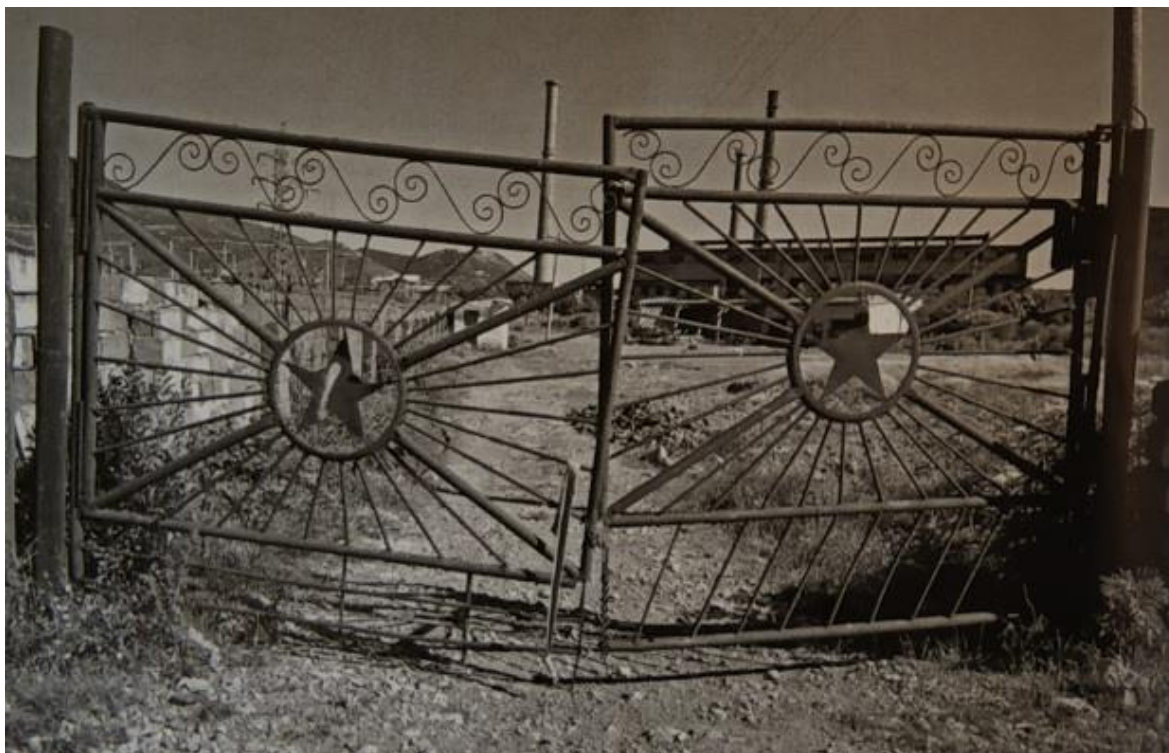
Az oroszországi Naberezsniye Cselni (Tatár föld - Káma Autógyár-Kamaz), a lengyelországi Tychy (Fiat Auto Poland) mellett az albániai Elbasan egykori acélművét is összehasonlító ipartörténeti elemzések alapját képező kezdeményezésnek tekintve például igen érdekes, hogy a megkésett iparosodás folytán Albániában és a hozzá hasonló gazdasági szerkezetű Bulgáriában 1950-ben az alkalmazottak aránya az iparban, a bányászatban és az építőiparban mindösszesen 7, illetve 11,4% volt.⁹⁴ A kínai segítséggel létrehozott albán vaskohászat mára omladozó gyártelepei a szocialista nagyipar újabb síremlékeinek számítanak. „Az ipar, a gazdaság vezető ágazata”- így szólt pedig az 1980-as években a szlogen Enver Hoxha (1908-1985) egykori országában összekapcsolva a kommunizmus rendszerét a nehéziparral, azt annak szinonimájává téve. Az 1970-es évek közepétől ellenben

⁹² Lebow, Katherine, 2013; ill. Pozniak, Kinga, 2014.

⁹³ Baločkaitė, Rasa, 2010: 77-78.

⁹⁴ Nonaj, Visar, 2013: 326.

már a stagnálás időszaka vette kezdetét, amely 1991-ben az összeomláshoz vezetett. Úgy tűnik, a szocialista művészetet népszerűsítő, oszlopokon és fúrótornyokon ábrázolt heroikus ipari munkások festményeken való megjelenítése sem volt képes feledtetni a kialakult mély válságot, amely a diktátor sztálinista ideológiáját és rendszerét erőszakkal söpörte el. Az egykori Albán Kommunista Párt létrejöttének évfordulóján, 1971. november 8-án – kínai szakértők bevonásával - működését megkezdő fémkohászati kombinát ('Steel of the Party'), valóságos ipari komplexumként több mint 10 ezer főt foglalkoztatott a Skhumbin folyó mellett, Elbasan városa közelében. Mára Albánia volt ipari létesítményeinek csak töredéke kapott új funkciót: a 'Steel of the Party' egy része ma is acélt gyárt, a 31 ezres agrárváros, a régebben papíruzemmel is rendelkező Lushnjë műanyaggyára szállodai komplexum lett, míg a főváros, Tirana Kombinat nevű, korábban Sztálin nevét viselő textilgyáráról nevezetes külvárosa antik kinézetű, mára felújított épületei a modern könnyűipart szolgálják ki.⁹⁵

*1. kép: Bezárt gyár kapui. Tirana (Albánia), é. n.*⁹⁶

További példákat hozva Dél- és Kelet Európa kapcsán az olaszországi Bagnoli (Nápoly)⁹⁷, a romániai Resicabánya (Reșița), a szerbiai Pancsova (Pančevo)⁹⁸, Kragujevac⁹⁹,

⁹⁵ Parangoni, Ilir, 2015: 26-58.

⁹⁶ Forrás: Parangoni, Ilir, 2015: 58. 50.

⁹⁷ Selvaggio, Maria Antonietta, 2015.

⁹⁸ Jigoria-Oprea, Liviu - Popa, Nicolae, 2016.

⁹⁹ Gašić, Ranka, 2016.

vagy Jagodina (1946 és 1992 között Svetozarevo) deindusztrializációs folyamatainak történeti összevetése szolgálhat érdekes adalékkal a hajdani ipartelepek - országok közötti - gazdaság- és társadalomtörténeti elemzéséhez.

A múltjára utalva „Olaszország Sztálingrádjának”, illetve „a gyárak példaértékű városának” nevezett Sesto San Giovanni sikertörténete szintén az 1990-es évekig tartott. A mezőgazdasági jellegű (földműves) faluból – négy vállalkozó együttműködéséből - Milánó környékén megszületett a „gyárak városa”, amelynek lakossága példátlan módon, hat évtized alatt (1901-1971) – leginkább a folyamatos, nagy létszámban nem olaszokat jelentő bevándorlások következtében – jóval több mint tízszeresére ugrott (1971-ben már 91080 fő). Néhány év alatt Giorgio Enrico Falck lett a Pó folyó völgye acélgyártó iparágának vezetője, aki az elektromos acéliparban tevékenykedve az alpesi völgyek vízerőműveibe is befektetett, majd nagy elektromos acélgyárak építésébe kezdett Sesto San Giovanni-ban. A gyártott acélt ezután Sesto San Giovanni gyárakban és máshol Olaszországban található gyárakban dolgozták fel. A „gondoskodó gyár” képe – akár a „Rimával” összevethető módon - itt is megmutatkozott a lakhatás, egészség, oktatás és képzés, valamint a szabadidő területén. A második világháború éveit követően a lassú visszaesés jelei figyelhetők meg a térségben: bár a lakossága száma még emelkedett, a foglalkoztatottak létszáma 1950 után csökkent (a négy nagyüzemben 24 ezerről 15 ezer főre).¹⁰⁰ Az 1990 utáni gyárleállásokat főként kapacitáscsökkentés, megújuló energiaforrásokra, emellett az acélgyártásról más, szolgáltató ágazatokra történő áttérés, valamint az ipari létesítmények különféle funkcióban - például szupermarketté, kulturális terré – történő átalakítása kísérte. Az ózdi nyersvasgyártás történetének két végpontját jelentő kohók építési (1906), később bontási idejére (1996) utalva kísérteties a hasonlóság: „a Falck-i gyárak első öntése 1906-ban, az utolsó 1996-ban készült”¹⁰¹, amely egyben Sesto ipari város múltjának lezárását is jelentette.

Az újraiparosításra tett egyik kísérlet (ahol erre lehetőség is adódott) szemléltető példája lehet Nápoly nyugati külterülete a Pozzuoli-öbölben, a természeti adottságai (tengerpart, gyógyfürdő) kapcsán került szembe a nehézipari körzetesítési tervekkel. Utóbbi története Olaszország harmadik vas- és acélipari központjához kapcsolódik, ahol 1910-ben alapították meg a - későbbi nevén - Ilva-Italsider gyárkomplexum elődjét. Az iparosítás eredményeképpen az ipari munkavállalók száma gyorsan emelkedett: 1910-ben 2000, 1918-

¹⁰⁰ Varini, Valerio, 2016: 730-740.

¹⁰¹ The fall of 'Italy's Stalingrad': symbol of left wages war on migrants and poor. The Guardian Online. <https://www.theguardian.com/cities/2018/may/22/fall-italy-stalingrad-sesto-san-giovanni-milan-symbol-of-the-left-wages-war-on-migrants-and-the-poor> - utolsó letöltés: 2018. december 28.

ban rövid idő alatt megduplázódva már 4000, a 2. világháború utáni újjáépítést követően, az 1970-es években pedig több mint 9000 munkást foglalkoztatott. Fordulatot az 1980-as évek hoztak, amikor egyrészt a termelékenység „felülvizsgálata”, másrészt a „politikai széljárás” megváltozása, illetve a barnamezős területek szennyezettségére figyelmet felhívó környezetvédelem, s annak szervezetei (pl. 'Italia Nostra') egyaránt hozzájárultak a későbbi évek krízisállapotához. A vas és acél termeléssel kapcsolatos gazdaságossági problémák 1993-ban gyárbezáráshoz vezettek 1996 és 2002 között pedig megkezdődött az ipari létesítmények bontása a területen; ezzel együtt viszont új tervek is születtek, amelyek a dezindusztrializációt a rekonstrukciótól az átalakításig végigkísérték. Ennek keretein belül és a bontási munkálatokat követően a Bagnolifutura Company 90%-ban önkormányzati társaságként jött létre a terület átalakítására, az ipari örökség 16 épületének megőrzésére, 9 tematikus terület felosztására, egy 120 hektáros városi park kialakítására, a turizmus fellendítésére.¹⁰² A tervezés és a kivitelezés elhúzódó folyamata azonban úgy tűnik sokakban inkább kételyeket keltett, mintsem optimista jövőképet. „A nemzeti acélipar egy roncs manapság” – ilyen és ehhez hasonló, 2001-ben, majd 2013-ban készített interjúrészekkel találkozhatunk a létbizonytalanságban és identitásvesztésben élő helyi lakosság körében, sőt egyikük keserűen megjegyzi: „Hiányzik a gyár, de nem látunk semmilyen nyomot az átkozott jövőről, mintha mindannyian arra lennének ítéltek, hogy örökké várjunk valami olyasmit, ami soha nem fog megtörténni.”¹⁰³ A zavaros helyzet megnyugtató rendezését egyéb tényezők is akadályozták: a maffia és a nápolyi Camorra szervezet a Bagnoli átalakítására fordítandó javakra kívánta a kezét rátenni, miközben még 2016-os hírek is a tervek körüli vitákról és tüntetésekről szóltak.

A vas- és acélgyártáson túl, a bányászatot érintő változásokra adhat összevethető példát Románia, ahol a gazdasági átmenet más nehézségekkel is járt. A szocialista ipari foglalkoztatottság dominanciájára utal 1989-ben az 5000 főt meghaladó vállalatok túlsúlya, amelynek anomáliáit támaszthatja alá az a gazdasági adat, miszerint a vas és az acél termelési kapacitása ekkor jóval meghaladta a hazai piaci keresletet. Egyes még akkor létező monopolhelyzetben lévő vállalatok egyoldalú függési kényszert alakítottak ki: például 1200 vállalkozás használt termékeket (különösen acéllemezeket), amelyeket csak a Galati vas- és acélgyárból lehetett beszerezni. Így az ott bekövetkezett bármely termelési nehézség automatikusan érintette, húzta magával a nemzetgazdaság jelentős részét.¹⁰⁴ A hasonlóan

¹⁰² Selvaggio, Maria Antonietta, 2015.

¹⁰³ Galdo, Antonio, 2007. Idézi: Selvaggio, Maria Antonietta, 2015: 46.

¹⁰⁴ Popescu, Claudia, 1993: 42.

veszteséges (a teljes gazdaság veszteségének 25%-át produkáló) szénbányászat szerkezetátalakítása szintén nem járt sikerrel, miközben 1996-ban az ágazatnak még 45 ezer alkalmazottja volt.¹⁰⁵ Itt egy igen érdekes jelenséggént, az ún. re-agrarizáció folyamatára hívja fel a figyelmet David A. Kideckel a posztszocialista román ipari társadalomról szóló könyvében¹⁰⁶. Ennek során - a privatizáció és az ipari termelés leállásával - a szocialista iparvárosokból fordított irányú migráció kezdődött a falvakba. A Zsil-völgyi bányászokat példaként felhozva azonban kiemeli, hogy a visszaköltözés korántsem sikerült mindenkinek; egy részüket idegenként fogadták egykori lakóhelyükön (pl. Moldova), így az 1999. január-februári nagy demonstrációk („bányászjárások”¹⁰⁷) értelmezéséhez fontos adalék lehet, hogy addigra azok, akik tehették, elköltöztek innen és csak azok maradtak, akik az említett re-agrarizáció folyamatába nem tudtak bekapcsolódni.”¹⁰⁸

Az ún. „mono ipari városokban” a privatizáció, az ipari szektorban kudarcot vallott szerkezetátalakítás gyakran vezetett gyárbezárásokhoz, kezdetét vette a dezintegráció, a strukturális vagy funkcionális átalakítási folyamatok késleltetése, valamint a korábbi gyártelepek elhagyatottá válása rányomta a bélyegét az itt élők helyzetére is. A privatizáció hatásvizsgálatai során Reșița (Románia) és Pančevo (Szerbia) jó példákat szolgáltat annak igazolására, hogy a magánosítás olykor még fokozta is az egykori iparvárosok hanyatlását. A Resxitxa Metalworking Complex (CSR) vállalat többlépcsős privatizációja során végül az orosz TMK tulajdonába került, amely cég drasztikusan vett részt a szerkezetátalakítási folyamatban, s bár sikerült megmenteni komplexum egyes részeit és folytatni a termelést, az 1990. évi 10400 fős dolgozói létszám 2014-ben csupán 800-at tett ki. Ez azonban még a szerencsésebb gyárak közé tartozott. Egy másik állami vállalat, a Resxitxa Machine Construction Works (UCMR) privatizációja 2011-ben egyenesen csődhöz vezetett.

Szerbia esetében még a 2000-es évek első negyedében is sok vállalat maradt állami tulajdonban, volt példa sikeres (bár egyesek szerint áron aluli) privatizációra is (pl.: Szerbiai Kőolajipari Vállalat: Naftna Industrija Srbije - NIS), miközben nem esetben történtek visszasságok: a pancsovai műtrágyagyár esete egyike azoknak, amelyek a „vitatott privatizációk” listáján szerepelnek és amelyek felülvizsgálatát az Európai Unió is követelte

¹⁰⁵ Chiaburu, Dan, 1999: 111, 115.

¹⁰⁶ Kideckel, David A., 2012.

¹⁰⁷ Az államadósságok miatt, illetve a bányáipar veszteségeinek megszüntetése végett az akkori román kormány 1999-ben két Zsil-völgyi bánya bezárását határozta el, miután a „szabadesés évének” is nevezett 1998-ra az ipari termelés 17,4 százalékkal csökkent az előző évhez viszonyítva. A sztrájkoló, majd Bukarest felé meginduló - 1990 óta immár az ötödik - „bányászjárás” során véres összecsapásra került sor a bányászok és a rendfenntartó alakulatok között (Takács Ferenc, 1999.).

¹⁰⁸ Kideckel, David A., 2002: 112. Idézi: Soltész Béla, 2013: 2.

az országtól. Az egykori iparterületek megtisztítását, majd újrahasznosítását célzó barnamezős beruházások tekintetében – leginkább a petrokémia ágazat dominanciája okán – Pancsova jóval hátrébb sorolható. Az ipari múlt mentalitástörténeti jelentősége ellenben – úgy tűnik – nem halványult el. A hivatkozott összehasonlító elemzésből kiderül, hogy több megkérdezett saját egyéni boldogulását, jólétét, sőt identitását az ipari tevékenységhez köti, amely elsődlegesen arra utal, hogy az industrializáció egy valódi ipari kultúrát és civilizációt teremtett.¹⁰⁹

A 2011. évi népszámlálás idején, városi lakott területeit tekintve mintegy 43 ezres település, Jagodina Közép-Szerbiában a megosztottság jelképe lett, miután az újonnan épült városrészekkel szemben a volt jugoszláv szocialista idők létesítményei a pusztulás útjára léptek. A rossz gazdasági helyzet, illetve a hatalmi elit állítólagos megosztottsága folytán 2016-ra közel 900 millió dináros adótartozást felhalmozó, 1947-ben alapított Jagodinai Kábelgyár (mai neve: Akcionarsko drustvo Holding Industrija kablova - FKS) egyik volt munkásának visszaemlékezése ideális munkakörülményekről árulkodik és az ózdi emberekhez hasonló érzelmi sebeket tép fel: „A gyár mérete lenyűgöző volt, közeledve felé, hallani lehetett a zajt, amikor átkeltél a hídon is. Ez a zaj igen hangos volt.”¹¹⁰ A részleges megújulás itt mégis fordulatot, ezáltal pedig reményt jelentett, holott a gyár, amely - kulturális központot építve - teljesen átformálta egykor a városképet és –imázst, mára adósságban úszó, „mesterséges lélegeztetésbe” került létesítmény lett.

A szürke ipari városok kulturális megújulásának egyik nyugati példája és szimbóluma az 'Innovation City' koncepciója lett az Észak-Rajna-Vesztfália tartományban fekvő, 100 ezer főt is meghaladó lakosú Bottrop városa által, ahol az átalakított kohók területén turistákat vonzó művészeti, kulturális központokat álmodtak meg. Az Európa kulturális fővárosa (2010) címet is betöltő Essenben az egykori bánya- és acélgyárak épületeiben szintén „élő” múzeumot, kulturális központot és irodákat alakítottak ki, Gelsenkirchen az idősek egészségügyi ellátásában látja az egyik lehetőséget¹¹¹, míg Lengyelország harmadik legnagyobb városa, a textiliparáról híressé vált Łódź „posztindusztriális komplexuma” modern bevásárlóközponttá ('Manufaktura') vált. Utóbbi jól ötvözni tudta az új üzlethelyiségeket a poznański-i gyár építészetének szimbolikája által meghatározott városképpel, a 19. századi prosperitás időszakát is felidézve.¹¹²

¹⁰⁹ Jigoria-Oprea, Liviu - Popa, Nicolae, 2016: 6-9.

¹¹⁰ Petrović, Tanja, 2016: 117.

¹¹¹ Almásy Zsuzsi, 2012.

¹¹² Sowińska-Heim, Julia, 2015: 259.

Az Ózdi Kohászati Üzemekről 1980-ban készült kiadványhoz¹¹³ hasonló munka nem készült, amely – például Diósgyőrhöz¹¹⁴ hasonlóan - az üzem leépülését és a privatizáció menetét átfogóan ismertette volna. Számos adalékot találunk azonban az id. Vass Tibor (1922-2007) által írt inkább gazdaság- és ipartörténeti kötetben¹¹⁵ és néhány újabban született tanulmányban. A kiüresedett gyárépületek helyére betörő ún. kreatív ipar – más volumenű beruházás formájában - vizsgált térségünk esetén is előtérbe került értelemszerűen kisebb volumenű koncepciók formájában. 2016-ban az egykori Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) törzsgyár területén - az értékteremtés és az életminőség javítása „jegyében” - átadásra került Ózdon a Nemzeti Filmtörténeti Élmenypark és a Digitális Erőmű; célként kitűzött szerepük szerint oktatási, kutatási, módszertani központként. A 2011-ben előzetesen elkészült, 2019-re aktualizálni kívánt Rombauer-terv¹¹⁶ az ózdi kistérség középtávú cselekvési terveként, közel nyolcvan oldalas anyagként – láthatóan új megközelítésben - célul tűzte ki Ózd városának „felemelését” az ország mentális kulturális térképére, s egy kulturális központ létrehozását irányozta elő az egykori iparvárosban. A gyáralapító Rombauer Tivadar (1803-1855) nevét viselő tervezet mögött ugyanakkor egy országos mintaprogram megvalósítása szerepelt, amely az elképzelések szerint – állami támogatással - idővel jelentős, a korábbi iparosításhoz hasonló áttörést hozhat mind a település, mind a térség életében.

Három pillérét tekintve, az ipari örökségvédelem realitását nagyban növeli az azóta megvalósult ún. ManDA projekt, annak keretében pedig az említett Kulturális GPS két létesítménye. A másodikként megfogalmazott „zöld város koncepció” a település korábbi arculatát nézve talán ez meglepőnek tűnhet: a városkép szépítésén túl az ún. zöld technológiák, megújuló energiaforrások használatát helyezi előtérbe ez az elképzelés jelentős mezőgazdasági és erdőgazdálkodási fejlesztéseket célként kitűzve, fontos szerepet szánva ugyanakkor a látványos köztéri parkosításoknak, vagy a környezetvédelemnek. A harmadik pillér a roma integráció: Miközben három évtized alatt Ózd népességének egyharmada (közel 15 ezer fő) eltűnt, előregedő helyi társadalmában nagy létszámú csoportot képvisel a roma kisebbség. 1989-ben még az élve születettek (585 fő) 40%-a, tíz évvel később, 1999-ben viszont az amúgy folyamatosan csökkenő élveszületések (487 fő) 56%-a volt roma származású. A helyi, illetve a cigány kisebbségi önkormányzat

¹¹³ Berend T. Iván (szerk.), 1980.

¹¹⁴ Vö. pl. Boros Árpád, 2010.

¹¹⁵ Vass Tibor, 2003.

¹¹⁶ http://www.ozd.hu/content/cont_4decd266199261.19542486/rombauer_terv_lowres.pdf - utolsó letöltés: 2018. július 10.

adatszolgáltatásaira épülő Integrált Városfejlesztési Stratégia helyzetelemzése szerint 2008-ban már 29-33% közé volt tehető a teljes népességen belüli arányuk, alacsony jövedelmű többségük pedig kifejezetten rossz körülmények között él. A szegregátumok száma igen magas (16), míg ezekben a szegregált lakóhelyeken (és lakókörnyezetben) jelentős számú népesség él (kb. 6300 fő 2008-ban) a mai napig. Utóbbiak közül kettőben, így Hétesben, valamint az integrált örökségvédelem és a hazai ipari műemlékvédelem egyik helyszínének számító, 1922 és 1925 között épült Velence-telepen indult be a költségvetési tételként is szereplő ózdi Telepprogram, amely országos viszonylatban is mintául szolgálhat a későbbiekre nézve. Az ingatlanok felújítása mellett fontos eleme a projektnek a közösségépítés és a képzés, amelyekkel a roma családok „kitörési” lehetőségei ötvözik egymással a szocializáció, a megfelelő oktatás-nevelés és (szak)képzés, illetve a tartós foglalkoztatás hármasságát.

A Rombauer-terv három pillére és alapkonceptiója ugyanakkor nem hagyhatta figyelmen kívül sem a környezeti adottságokat, sem pedig a közigazgatásban bekövetkező változásokat. Az újból járási központként funkcionáló Ózd csak a környező településekkel együttműködve tölthet be integráló szerepet. Ennek hátterében proaktív térségfejlesztés, ezzel összefüggésben pedig közös értékteremtés áll. Szükséges azonban a kormányzati támogatás is: az ún. „Mini New Deal” program hangzatos - a történelem egyik legnagyobb válsághelyzetében már bevált stratégiájához - és nevéhez híven olyan vállalkozóbarát környezet kialakítására törekszik, amely vonzani fogja a térségbe a szakképzett munkaerőt igénylő beruházásokat. Állami beavatkozással és segítséggel, megfelelő infrastruktúra (vasúti, közúti közlekedés három irányban: Budapest, Eger és Miskolc felé) létrejötte mellett számos, prioritást élvező befektetési övezet megteremtése a cél, amely a gyakran nem túl kedvező adottságok (pl. autópálya hiánya, zsáktelepülési elhelyezkedés) ellenére közösségi beruházásokkal, s a közszolgáltatások bővítésével növelheti a foglalkoztatást, célirányos képzésekkel, kulturális téren pedig központi funkció kialakításával ugyanakkor segítheti a város értelmiségi rétegeinek és fiataljainak helyben (meg)tartását is.¹¹⁷ Kérdés: mekkora késéssel történhet mindez? Az egykori kohászváros lakónépessége eközben a rendszerváltozást követő húsz év alatt (1990-2011) – Farkaslyuk község kiválását (1999) is beleszámítva – közel 21%-kal csökkent (2011-ben 34481 fő), amely tendencia mára korántsem állt meg. Az aktív keresők / foglalkoztatottak aránya bár „csupán” 10%-os

¹¹⁷ Alabán Péter, 2012.

visszaesést mutat, arányuk hullámozása azonban rendkívül dinamikus volt a 90-es években, később pedig a közfoglalkoztatás kategóriába kerülése árnyalta az adatokat.

Ózd város az 1990 utáni válságjeleket vizsgáló hazai történeti és szociológiai szakirodalomban is esettanulmányként, illetve összehasonlítási alapként szolgált. Ezek egyik szakterülete az urbanizációtörténet és várostipizálás, amelyek fontos adalékul szolgáltak a társadalomtörténeti változások háttérvizsgálataihoz. A 20. századi viszonyokhoz mérten külön elemzési szempontot jelentett az 1960-as évek második felétől, illetve az 1970-es évek elején meginduló, Szelényi Iván által meghonosított városszociológiai empirikus elemzések felhasználása. A külön kutatási részterületet képező „szocialista városrajz” a korábban vidéki jellegű, paraszti társadalom fokozatos felbomlásával már másféle megközelítést kívánt. A települések népességével, azok egyedi szintjén, s azok sajátos csoportjai szerint foglalkozó tudományág, a településdemográfia nyújthat támpontot a század második felére vonatkozóan. Településcsoportosítási kategóriái között a földrajzi fekvéstől, az alaprajz, a szerepkör, a gazdasági jelleg, a gazdasági aktivitás, a gazdasági fejlődés, a hasznosítás módja, a méret, a korösszetétel, a vallási összetétel, a lakóházak és emeletes házak száma szerinti szempontok akár külön-külön is vizsgálati kiindulópontot jelenthetnek – utalva a településhálózat második világháborút követő reformjára, a városi és községi tanácsok kialakítására. Különösen fontos a térkapcsolatok hangsúlyozása, s részben ennek kapcsán fontos kiemelni az 1950. évi XVI. törvényt a helyi önkormányzatokról, amely a várossá nyilvánítást az adott település térségi szerepéhez és fejlettségéhez kötötte. A statisztikai adatok bővülése, bár egyben azok kategóriái között bekövetkezett módosulásokkal járt, az ez irányú elemzésekhez az adatok kiszélesedése nélkülözhetetlennek bizonyult; leginkább a rendszerváltozás után.

Germuska Pál történész a nemzetközi szakirodalmat is felhasználva alkotott új definíciót a többször is félreértelmezett „szocialista város”-ra nézve, elkülönítve azt a korszakban gyakran szinonimaként használt „ipari város”-tól. Az egymásra épülő kritériumok között elsőként említi a rendszer által kiemelt, főként gazdasági-területfejlesztési téren kedvezményezett településeket. Második jellegzetességként a városiasodásban elmaradt térségek iparosított városai (pl.: Dunaújváros, Tatabánya, Ózd, Kazincbarcika) említhetők, amelyek a rendszerváltozást követően gyors hanyatlásnak indultak. Iparhoz kötődik a harmadik kritérium is, amely a helyi társadalmon belül – átlagosan 60% feletti - ipari foglalkoztatottsági dominanciát, ezáltal viszont egyoldalú termelési struktúrát mutat. Itt kell ugyanakkor rámutatni arra, hogy miközben ezekben a térségekben az iparfejlesztés, illetve annak következményeképpen a társadalmi átrétegződés

(ti. egyoldalúan meghatározó ipari foglalkoztatás) több esetben érdemi előzmények nélkül zajlott le, addig iparosításuk mértéke miatt gazdasági szerkezetük a rendszerváltozás után már nehezen volt megváltoztatható. A negyedik szempont a gyakran teljes, vagy részben hiányzó városi hagyománynélküliség, a lassan kiépülő infrastruktúra és intézményrendszer. Mindezen hiányzó tényezők az ipar leépülését követően - különösen 1990 után - mutatkoztak meg igazán. Az ötödik fő jellegzetesség végül demográfiai, amely a – leginkább óriási ütemű bevándorlással magyarázható - nagymértékű népességnövekedésben, s az országos átlaghoz viszonyítva fiatalabb korfával ábrázolható korösszetételben látszódott.¹¹⁸

A rendszerváltozást követően a gazdaságban és a társadalomban lezajlott gyors és radikális változásai, illetve a recesszió legnagyobb kárvallottjai a magyar szocialista nagyipar és bányászat egykori központjai voltak. Germuska az Ózdot és Tatabányát tíz év (1990-2000) távlatában vizsgáló írása egyenesen „depressziós térségek” kialakulásáról beszél olyan főbb – részben Ózdra formált - ismérvekkel, mint a túliparosodottságot és az egyoldalú iparszerkezetet követő félbemaradt szerkezetváltás késői felismerése, munkahelyek tömeges megszűnése az iparban és a bányászatban, az alapvető infrastruktúra súlyos hiányosságai, a volt ipari épületek, létesítmények sokkoló és sorvadó látványa, a városok belterületén, a népességcsökkenés, különösen a képzett, diplomás, piacképesebb munkaerő elvándorlása, az intézményi és a hatalmi háttér leépülése, következetes kormányzati iparpolitika hiánya (pl. Antall-kormány), illetve az acélipari reorganizáció önálló kormánybiztossal a foglalkoztatás fenntartása érdekében.¹¹⁹ A két város összevetése más tanulmányban is feltűnik: az ún. „sokterápiás modell” – az állam hirtelen és gyorsan történő „visszavonulásával” – sok esetben koncepció nélküli volt igazolva azt a tézist, miszerint az állami szektortól való erős függés azt is jelentette, hogy a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet sikeressége jelentősen függött az állam jelenlététől. Az ilyen települések (pl. Ózd) súlyos strukturális problémákkal küzdenek, miközben megnőtt a munkanélküliség és felgyorsult a népesség elvándorlása.¹²⁰ Más, többdimenziós vizsgálatok különböző rangsorolásai hasonló képet mutatnak; közülük az iparban foglalkoztatottak számát tekintve 2011-ben Ózd csupán a 73. helyet foglalta el az 1990-es 10. pozícióhoz képest.¹²¹

¹¹⁸ Germuska Pál, 2003: 251-257.

¹¹⁹ Germuska Pál, 2002.

¹²⁰ Schuchmann, Júlia, 2016: 138-139.

¹²¹ Rechnitzer, János – Berkes, Judit – Páthy, Ádám, 2016: 353.

Az ÓKÜ és a Borsodi Szénbányák, illetve a Tatabányai Szénbányák Vállalat nehézségei által sújtott települések együttes vizsgálata jól szemlélteti a befektetéseket távol tartó, így a város fejlődését gátló főbb problémákat. Végkövetkeztetései ezek részleges felismerését és az átmeneti válságkezelést emelik ki. A halogató országos és regionális politika, a korengedményes, illetve rokkantnyugdíjazás, a halmozódó segélyezési rendszer, a későbbi Ózdi Ipari Park területének megtisztítását, egyben a törzsgyár épületeinek bontását is végző, valódi (érdemi) munkát csak részben biztosítani képes Ózdi Foglalkoztatási Társaság 1992-es létrehozása, a sorozatos, de jelentős eredményt a munkaerőpiacon nem hozó átképzések, az elmaradt infrastruktúra-fejlesztés, a kohászati tevékenység megtartásához való ragaszkodás a városban egy nem befejezett szerkezetváltást eredményezett.

Egy másik (szociológiai) tipizálás¹²² Ózdot és Tatabányát (továbbá Ajkát, Kazincbarcikát, Komlót és Oroszlányt) azon ún. „új (ipar)városok” közé vette, amelyekre jellemző volt a városi rang elnyeréséhez hozzájáruló környező kistelepülések integrálása, a tömeges lakótelep (mint „a szocialista embertípusnak megfelelő szocialista lakókörnyezet”) építés, egy sajátos társadalomszerkezet és a monokultúras gazdaság. A vizsgálatok megállapították, hogy az érintett települések és térségeik legégetőbb problémáját a népesség megtartása jelenti, miközben polarizációjuk folyamatos. Heterogén összetételük folytán jellemző módon markáns övezetek jelennek meg, melyeket bizonyos társadalmi csoportok felülreprezentált jelenléte mutat. A kutatás a helyi lakosságot öt területi típushoz (belváros, átmeneti övezetek, külváros, fejlett városkörnyék, fejletlen városkörnyék) sorolva jellemezte, ám ez mindenképpen hely-specifikus. Példaként említve, figyelemreméltó azonban, hogy az átmeneti övezetekben magas az érettségi nélküli középfokú végzettségűek száma (nagy arányban szakmunkások, akik fizikai alkalmazottként gyakran „bizonytalan” állásokban dolgoznak), hogy minden második ember volt már munkanélküli, hogy gyakoriak a hónapról-hónapra anyagi nehézségekkel küzdők és a rezsijüket fizetni nem tudók létfenntartási problémái, a kiugróan magas 60 évnél idősebbek (és ezen belül is a nők) aránya, vagy miszerint egyes belvárosoknak ma már része a szegregációval veszélyeztetett terület is.¹²³

¹²² Egyik alapja az OTKA - K 106169. sz. kérdőíves kutatás volt, amely 2275 fős, kor, nem, iskolai végzettség és településszerkezet szerinti reprezentatív minta alapján készült Szirmai Viktória vezetésével 2014. november vége és 2015. január vége között, 11 „újvárosban” és a környező településeken.

¹²³ Csizmady Adrienne - Ferencz Zoltán: Társadalmi polarizációs folyamatok a magyar újvárosokban és térségeikben (előadás). „A munkáskultúra és az ipari táj átalakulása - munkások a rendszerváltás

Az összehasonlító elemzések egyik nagy előnye, hogy több szempontú megközelítést alkalmazva térben és időben is áttekintést tudnak nyújtani. Az átmenet, illetve a Borsodi Ipari Régió válságövezetté válását ily módon jól szemléltetheti Ózd összevetése Diósgyőrrel különösen abban a periódusban (1988-1992), amely ágazati és regionális megközelítésekben a válság okait és következményeit, annak meghatározó induktorait, valamint a demográfiai viszonyok alakulását és a foglalkoztatást befolyásoló tényezőket tárja fel. A nehézipar számára a szerző szerint különösen négy tényező hatott igen kedvezőtlenül: az infláció, az elavult erőforrások, a vállalatirányítás és a kormányzati támogatások megszűnése.¹²⁴ Egyes megoldás-keresési alternatívákat keresve, továbbá a poszt szocialista modernitás kihívásaihoz kapcsolódóan, a társadalmi és politikai problémák személyes tapasztalatokon nyugvó „észlelését” vizsgálva is születtek összehasonlító elemzések: az önkormányzati, a piaci és a civil szféra szerepét például Ózd és a Heves megyei Gyöngyös esetében is vizsgálták egy, az 1990-es évek végén, magyar-angol nyelven megjelent kötetben¹²⁵, míg a modernizáció „inverz forgatókönyveire” példaként, az eltérő konstellációjú Sopron és Ózd került összevetésre. Utóbbi, interjúk alapján ismételtén igazolta, hogy a rendszerváltozás „súlyos identitásválságot, kiábrándultságot és az értékekbe és az emancipatorikus modernizáció, mint olyan, lehetőségébe vetett hit elvesztését eredményezte. Ennek következtében nőttek az egyenlőtlenségek, bizonytalanná vált a kommunikatív racionalizálódás és nehezzé vált a késő modernitás kihívásaihoz való alkalmazkodás.”¹²⁶

A falusi társadalom átalakulása kutatásaim ugyancsak szerves részét képezi. A környező falvak világát nagyban befolyásolta az ózdi gyár munkaerő igényének megszűnése, így a dezintegráció és a dezindustrializáció hatása erősen érezhető volt. Az erős differenciáltság a községekben is végig megmaradt, a rendszerváltozást követően pedig országosan ugyancsak a piacgazdaság és a piaci verseny szabályai által meghatározott keretek érvényesültek, vagyis a földrajzi, forgalmi helyzetük, infrastruktúrájuk, természeti (részben turisztikai) adottságaik, környezetük állapota, munkaerő-piaci helyzetük, a helyi társadalom állapota, illetve a vásárlóerő határozza meg a magyarországi falvak jelen állapotát, s egyben jövőbeli perspektíváit. A változások sorában döntőnek bizonyult a több

utáni Kelet-Közép-Európában és Magyarországon” (konferencia). Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Intézet - MTA TKI PTI - Rework OTKA Kutatócsoport – NKFIH-OTKA Ipari Munkásság Kutatócsoport - ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Eger, 2018. szeptember 20-21.

¹²⁴ Bakos, István, 2006: 19.

¹²⁵ Széman Zsuzsa, 1999.

¹²⁶ Sik Domonkos, 2016: 83-84.

hullámban zajló gazdasági recesszió, a munkanélküliség feltűnése és tömegessé válása, a gazdasági aktivitás csökkenése, illetve a folyamatos előregedés, vagy éppen az elaprózódott birtokszerkezethez vezető kárpótlás és privatizáció. A fenti folyamatok területi eloszlásban viszont nem egységesen és egyforma súllyal mentek végbe, így beszélhetünk növekvő népességű, fejlett helyi társadalommal rendelkező, avagy igen kedvezőtlen helyzetű, s munkaerőpiacára nézve is rossz pozíciót elfoglaló településekről.

Módszertanilag – nemzetközi szinten - a közép-kelet-európai falvak „átmeneteit” többféleképpen vizsgálták. Az egyik tanulmány - francia és bolgár kutatások között szintézist teremtve - három fő kérdésre összpontosít: a vidéki munkanélküliségre és a kisvárosok válságára, a demográfiai romlásra, valamint a falvak és városok közötti új kapcsolatokra. Öt csoportot képezve a szerzők az egyes településtípusok elkülönítésére, amellyel a természeti, társadalmi-gazdasági környezet eltérősége miatt nehéz feladatra vállalkoztak. A mezőgazdasági funkcióját jól megőrizni képes „lengyel vidék”, az urbanizáltabb cseh, morva és szász típus mellett az ún. pannóniai típuson (pl. Szlovákia, Horvátország) belül Magyarország esetében még a kommunista uralom idején is némileg fejlődni képes agrárium, országon belüli területi különbségek, illetve az állam egészére jellemző „gyenge demográfiai potenciált” emelik ki. A román típus (pl. Románia, Moldávia) átmenetet képez az előbbi, illetve az utolsó, ötödik csoportot jelentő balkán típus között. Utóbbiban lényegében elvesztek a vidék különféle funkciói, a földek kollektivizálása következtében a vidéki lakosság nagy része a városi központokba költözött, ám ezek sem stabilak és a jelenlegi társadalmi-gazdasági körülmények között nem jelentenek stabil gazdasági alapot. A vidéki népesség ma már főként időskorú, az etnikai kisebbségek aránya pedig folyamatosan növekszik.¹²⁷

Hazánkban több vizsgálat a faktor- és klaszteranalízis fázisait, szociológiai változóit és fogalmi kategóriáit használva végezte a falutípezálást. Az MTA Földrajztudományi Kutató Intézete által még 1982-ben jelent meg az „érett szocializmus” korszakát bemutató „Magyarország falutípusai” című monográfia, majd - hosszú idő elteltével - az MTA Társadalomkutató Központja 2007-ben adta ki a „Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón)” című művet. Utóbbi előzményeként említendő a Tér és Társadalom című folyóiratban megjelent tanulmány, amely közel azonos címmel jelent meg, rövidített formában.¹²⁸ A 2007. évi kötetet 2011-ben újabb kiadás követett. Hét kategóriát

¹²⁷ Rey, Violette – Bachvarov, Marin, 1998: 351-352.

¹²⁸ Beluszky Pál - Sikos T. Tamás, 2007.

elkülönítve az első három falutípusba tartozó helységek az agglomerációk belső vagy külső övezetébe sorolva növekvő, vagy stagnálóan csökkenő lélekszámmal bírnak, általában véve kedvező helyzetűek és presztízsiük. A 4. főtípus idegenforgalmi szerepkörű falvaival és fürdőhelyeivel szemben az 5. csoport „hagyományos” és tanyás községei már kifejezetten rossz pozíciót foglalnak el például a munkaerő-piacon. A 6-7. típus apró- és kistelepülései (szintén) vegyes képet mutatnak: a differenciálás alapja a munkaerő-piac, amely alapján a legnépesebb csoportot a hátrányos helyzetű települések alkotják igen magas, 900 fölötti számmal. Utóbbiaknál egyre inkább a szegénység társadalmi mutatói húznak határvonalakat.¹²⁹ A falvakban történt társadalmi változások elemzése igazolta, hogy az eleve strukturális hátránnyal küzdő, súlyos válságba került, zárványszerű, falusi underclass csoportok újbóli felemelkedése megfelelő vidékfejlesztési stratégia nélkül lehetetlen, miközben a negatív irányú migráció már nem is annyira lassú kihalásra ítéli őket.

Kovách Imre már említett falutípusozása az ezredfordulón megkülönböztetett polgárosodó falvakat (ahol prosperáló kis- és középvállalkozások vannak); üdülőfalvakat (amelyek a turizmusnak köszönhetik fellendülésüket); stagnáló falvakat (ahol beindult egy lassú elöregedési folyamat, s ahol állandósultak a foglalkoztatási problémák); süllyedő falvakat (ahol beindult a szociális ellátórendszer nélkül megélni képtelen családokkal „töltődő” vidéki gettósodás); illetve az ún. „mátság” falvai (ahol valamilyen meghatározott szubkultúra dominál, s ez képezi a helyi közösség alapját) - életfeltételenként más és más közeget képviselve.¹³⁰

A települések egy részénél a szociális gettósodás folyamat és a romakérdés egyre súlyosabb problémát jelent, amelyről többek között Virág Tünde írt fókuszba emelve a helyi társadalom differenciáltságát, illetve hogy ez miként alakítja a családok mindennapi kapcsolatait, a helyi társadalom működését.¹³¹ A cigányság társadalmi kirekesztődésének folyamatát a térbeli szegregáción keresztül vizsgáló olyan megközelítés ez, amely már megjelenik a Kemény István vezette kritikai-leíró jellegű 1971-es (majd 1993-ban és 2003-ban megismételt) országos, reprezentatív kutatás is. Virág Tünde szerkesztésében öt évvel később, PHD-hallgatók dolgozatait is tartalmazó tanulmánykötet¹³² látott napvilágot a szegénység és az etnicitás összefüggéseit lokális közösségekben végzett vizsgálatait nyomán. Szükséges továbbá kiemelni azokat a főként 2005 és 2009 között terepgyakorlaton végzett

¹²⁹ Beluszky Pál - Sikos T. Tamás (szerk.), 2011.

¹³⁰ Kovách Imre, 2012: 53.

¹³¹ Virág Tünde, 2010.

¹³² Virág Tünde (szerk.), 2015.

kutatásokat, amelyek szintén a területi és társadalmi hátrányok metszéspontján elhelyezkedő kistelepülések, kistérségek problémáit feszegetik egyfajta „láttelepet” nyújtva. A Kovács Katalin és Váradi Monika Mária által szerkesztett kötet mély területi, társadalmi polarizációról tudósít, de a szegénység kutatásokhoz is adatokat szolgáltat¹³³, míg Fehér Katalin több, a későbbiekben hivatkozott publikációja helyspecifikusan Ózdra (is) fókuszál. Külön kérdéskör az ún. agrár-rendszerváltás folyamata, amely kapcsán Juhász Pál munkássága¹³⁴ érdemel említést, azonban a munkássága kapcsán Szelényi Iván egy 2006-ban tett optimista véleménye mára megkérdőjeleződhet: „a nyolcvanas évek kései szocialista társadalmában az államszocializmus által félbeszakított polgárosodási folyamat újbóli beindulását véltem felismerni a vidéki Magyarországon, az itt kialakuló agrár mini-magángazdaságokban” – írta akkor az „Emberek és intézmények” című könyv bevezetőjében.

Vizsgált térségünk legújabb szociológiai felmérései, falusi életképei korántsem ilyen pozitív jövőképet festenek: „Van föld, de nincs földműves. Viszont alig akad munkahely, sok a tanulatlan, akiknek az ital, a gyógyszer meg a csavarlazítás füstölnivaló ad semmi kis boldogságot. A gettókban pedig a hiányzó anyagi javak mellett csendes beszédből és érintésből van a legnagyobb hiány” – szól egy 2017 végi borsodi tudósítás¹³⁵, amely hűen tükrözi lokális társadalomrajzként a valóságot, ismérvei ugyanakkor nem a polgárosodás irányába mutatnak. Az 1960-as évektől már a szövetkezeti gazdaságoktól erősen függésbe került „utóparasztiságról” író Juhász Pál 80-as évek közepén mutatott várakozása, a „megújuló létforma”-ként definiált paraszti (és egyben vállalkozói) lét¹³⁶ az ezredfordulóra más fejlődésen ment keresztül, egyes helyeken – a társadalmi átrétegződés és a lakosság kicserélődését követően – legfeljebb néhány gazdálkodó tevékenysége, illetve a peremhelyzetű csoportok foglalkoztatását elősegítő szociális földprogramok idézik a mezőgazdasági múltat. 1997-ben ráadásul bár 1,7 millió család rendelkezett földdel Magyarországon, azonban a családok 80%-a egy hektár alatti területen gazdálkodott, a versenyképesség csak kevesekre volt jellemző.¹³⁷ Összehasonlításképpen: Csehországban a családi gazdaságok hiányát említi egy korábbi tanulmány, amely szerint pont ez a csehek, sőt a keleti országok mezőgazdaságának legfőbb problémája, vagyis a helyi, társadalmi környezetükben „gyökerező” családi típusú gazdaságok hiánya, illetve azok korlátozott

¹³³ Kovács Katalin - Váradi Monika Mária (szerk.), 2013.

¹³⁴ A Jelenkutató Alapítvány a vonatkozó tanulmányait egy kötetben adta közre: Juhász Pál, 2006.

¹³⁵ Pungor András, 2017.

¹³⁶ Juhász Pál, 1986-1987.

¹³⁷ Romsics Ignác, 2017: 472.

lehetőségei a múlt rendszer szocialista nagyüzemi gazdálkodásának determináltsága miatt.¹³⁸

Az abszolút és relatív szegénység, illetve a depriváció kérdéskörének mára nagy szakirodalma alakult ki. Ferge Zsuzsa elemzései és kategorizálása, egyben a magyar társadalompolitika jellemzőinek összegzése¹³⁹ mellett újabban Kertesi Gábor a romáknak, mint a „foglalkoztatási válság gyermekei”-nek iskolai hátrányait, munkaerő-piaci hátrányait¹⁴⁰, a „két Majtényi”¹⁴¹ a cigányságról szóló diskurzust, Ladányi János a „nagy átalakulás” tér- és társadalomszerkezeti hatásait, illetve - a szociálisan szegregált lakókörzetek esetében - kiemelten a cigányság helyzetét vizsgálta, az 1990 utáni éveket pedig az ország története legsúlyosabb gazdasági válságának nevezte.¹⁴² A TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok, illetve a Társadalmi Riport című sorozata több publikációját sikerült hasznosítani egyéb kapcsolódó témák, így a jövedelmi viszonyokkal, a demográfiai változásokkal, vagy éppen a romakérdéssel összefüggésben. E munkák egyik legfőbb „üzenete”, hogy a szegénység megszűnt döntően egyenlőtlenségi mutatókkal leírható társadalmi kérdés lenni; alapvetően integrációs problémává vált. Egyes folyóiratcikkek (pl. Korall, Replika, Szociológiai Szemle, Metszetek) mellett regionális (pl. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek) és helyi kiadványokat (pl. Lakóhelyünk Ózd), továbbá területfejlesztési terveket, programokat, helyzetstratégiákat is alaposan áttekintettem, nem nélkülözve a lokális terepmunkát sem. Utóbbiak során az egykori bányásztelepülések, illetve az olykor több, mint 800 éves múltra visszatekintő kismemesi / paraszti falvakat külön vizsgáltam feltárva történeti fejlődésük különbözőségeit, illetve a rendszerváltozást követő szinte azonos leépülési folyamatuk hasonlóságait.¹⁴³

A regionális divergenciák, különbségek ábrázolására az esettanulmányok alapján történő összehasonlító társadalomvizsgálat kiválóan alkalmas, habár – mint láthattuk – azok nem tekinthetők a posztkommunista országok kizárólagos és ezáltal sajátos jelenségének. Philipp Ther osztrák történész lényeges megállapítást tesz, amikor hangsúlyozza, hogy „a válságok által megrázott dél-európai országokat is a szegény és a gazdag közötti növekvő távolság jellemzi, Olaszországban ez különösképpen igaz Dél-Itáliára. Sőt, a tehetős Németországban is kinyílik a társadalmi olló vertikális tekintetben, a különböző társadalmi

¹³⁸ Vö. R. Nešpor, Zdeněk, 2006.

¹³⁹ Ferge Zsuzsa, 2017.

¹⁴⁰ Kertesi Gábor, 2005.

¹⁴¹ Majtényi Balázs – Majtényi György, 2012.

¹⁴² Ladányi János, 2012.

¹⁴³ Lásd pl. Alabán Péter, 2014, 2016.

rétegek között, ahogy horizontálisan, területi síkon is. A jelenlegi válság leküzdésére szolgáló reformstratégiákat látva ez a tendencia a jövőben vélhetően fel fog erősödni.”¹⁴⁴ Kérdés persze még napjainkban is, hogy melyek lehetnek ezek a stratégiák? Mennyire lehetséges a „félbemaradt” szerkezetváltás nyomában élhető lakóhelyet, megújuló alternatívákat teremteni, valamint milyen következményekkel járt és hogyan kezelhetők a vertikális, azaz társadalmi rétegekre és csoportokra vonatkozó, illetve horizontális, vagyis térbeliként definiálható társadalmi egyenlőtlenségek? Dolgozatomban a nemzetközi összefüggések, elágazások feltárásán túl a rendszerváltozás és a posztindusztrializáció jelenkori lokális szintű eseményeit, a dezintegráció folyamatát, egyben a magyar vidéki társadalom fokozatos leépülését kívánom bemutatni.

IV. Rendszervált(oz)ás helyi szinten: társadalmi változások Ózdon

IV. 1. Történeti és demográfiai előzmények

Ózd város rendszerváltozást megelőző, illetve azt követő, jelenkori viszonyainak feltáráshoz szükséges felvázolni az oda vezető folyamatokat gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból. A történelembeli előzmények tekintetében egyrészt kiemelendők a 20. században történt közigazgatási és demográfiai változások: az 1885-től járási székhelynek nyilvánított falu, majd kisközség 1927-ben nagyközség lett, amelyhez 1940-ben hozzácsatolták Sajóvárkonyt és Bolykot, amellyel lakossága meghaladta a 21 ezer főt. A település ezzel az ország egyik legnépesebb községei közé emelkedett. 20. századi története során a trianoni békeszerződést (1920) követően Borsod, Gömör-Kishont vármegyéhez, 1938-tól Borsodhoz, 1945-től Borsod-Gömör, végül 1950-től Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez sorolták. A Rákosi-korszak idején, 1949. január 1-jei hatállyal megyei jogú várossá nyilvánították, amelyben leginkább az erőltetett iparosítás (a „vas és acél országa” elképzelés) játszott közre. 1950-ben járási tanácsú város, 1954-ben járási jogú város lett. Szerepe 1979-től ismét növekedett újabb öt, környező község (Center, Hódoscsépány, Susa, Szentsimon, Uraj) hozzácsatolásával. 1950-ben, a megyerendezés során létrejött Borsod-Abaúj-Zemplén megye, amely területének kialakítása a korábbi Borsod-Gömör, Abaúj és Zemplén megyék egyesítésével és a határok néhány község átcsatolását jelentő kismértékű kiigazításával történt. A tanácsrendszer bevezetésével a megyét 14 járásra osztották, köztük az ózdi továbbra is 22 településsel bírt.

¹⁴⁴ Ther, Philipp, 2013: 20.

A járási rendszer megszüntetését (1984) követően hatásköre kiszélesedett, az 1989-1990-es rendszerváltozás idején pedig már Ózdhoz - mint városkörnyék - összesen 26 község tartozott. 2000 végén a város lakossága 42151 fő volt, mellyel Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a megyeszékhelyet, Miskolcot követő második legnépesebb településnek számított.¹⁴⁵ 2013. január 1-jétől – a járások visszaállításával – 17 települést (köztük két várost) magában foglalva létrejött az ózdi járás 50 ezer főt meghaladó lakosságszámmal. A térség települései népességszámának alakulására, azt ezt megelőző száz évben a dualizmuskori iparosodás, a világháborúk, a területelcsatolások, a földosztás, a mezőgazdaság erőszakos átszervezése, az erőltetett iparosítás, továbbá a nehézipar válsága hatottak. A 20. század második felében nagyarányú betelepülés következtében indult gyors növekedésnek a lakosságszám, népesedési rekordját 1981-ben érte el 46636 fővel. Később a vasgyártás visszafejlesztése hozott újabb változásokat, amelynek következtében 1985 után már fogyás, az 1990-es években pedig egyfajta statisztikai egyensúly figyelhető meg.

ÉV	1949	1960	1970	1980	1990	2001 ¹⁴⁶
FŐ	29184 ¹⁴⁷	38550 ¹⁴⁸	43688	46372	41561	38405
VÁLTOZÁS	+ 37,1%				- 7,6%	

1. táblázat: A lakónépesség számának változásai Ózdon a népszámlálási adatok alapján.¹⁴⁹

Demográfiai szempontból a negatív előjelek valójában már a század utolsó évtizedét megelőzően megjelentek. Ózd az 1970-es évtizedig – ipari központként – még erős vonzáscentrum volt. A népmozgalmi adatokból látható, hogy a természetes szaporulat (3639 fő) még bőven fedezte 1970 és 1979 között az elvándorlók számát (955 fő), az 1980-as évtized ellenben már veszteséget mutatott. A természetes szaporodás 1980 és 1989 között 1067 fő volt, miközben a csökkenő beköltözések mellett az elvándorlások száma jelentősen megnőtt (5878 fő).¹⁵⁰ Ez a folyamat az 1990-es években tovább folytatódott, igaz, kisebb mértékben, s leginkább az értelmiségi csoportokra volt jellemző. 1990 és 2001 között Észak-Magyarországon a nagyobb városokat magában foglaló kistérségek demográfiai mutatói mindvégig negatívak maradtak¹⁵¹; Ózd is csökkenő lélekszámú várossá vált. E perióduson belül a természetes fogyás, illetve a folytatódó elvándorlási hullámból adódó népességvesztés összesen 3156 főt (az 1990. év lakónépességének 7,2%-a) jelentett. Az elvándorlási

¹⁴⁵ F. Dobosy László, 2001: 11, 17.

¹⁴⁶ Lakosságszám 2001. február 1-jén, a 2003. évi közigazgatási állapot szerint.

¹⁴⁷ A jelenlévő összes népesség száma.

¹⁴⁸ A jelenlévő összes népesség száma.

¹⁴⁹ Forrás: Népszámlálás, 2002: 94-95.

¹⁵⁰ Uo.: 110-111.

¹⁵¹ Uo.; ill. Városfejlesztési stratégia, 2003: 8.

mutatók abban a tekintetben pedig különösen aggasztóak, hogy 1000 lakosra vetítve kétszer annyian hagyták el Ózdot, mint Borsod-Abaúj-Zemplén megye többi városát. A lakónépesség száma egy évtized alatt (1990 és 2000 között), Farkaslyuk leválását (1999) is beleértve, közel 12%-kal, majd a rendszerváltozást követő második évtizedben (2000 és 2010 között) további 10%-ot meghaladó mértékben csökkent. A 2011. január 1-jei adatok szerint 34395 fő élt Ózdon mindösszesen; ami igen jelentős, mintegy 21%-os visszaesést jelent a nehézipar leépülésével járó rendszerváltozás utáni években.¹⁵²

A lakónépesség számának változása	1970-1979		1980-1989		1990-2001	
	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet
Fő	+ 5596	- 4617	+ 562	- 8886	- 1209	- 2493
%	+ 1,12		- 9,49		- 4,66	
	- 12,73					

2. táblázat: Népmozgalmi adatok az ózdi kistérségben (1970-2001).¹⁵³

Az egyéb – Ózdon is megfigyelhető - demográfiai tényezők közül az országosan jellemző előregedés, s a regionális szinten meghatározó roma lakosság számának növekedése említendő. A 2001. évi népszámlálás 75720 főben határozta meg az ózdi kistérség településeinek élők számát. A főbb korcsoportok megoszlását nézve legnépesebbnek ugyan a 15-39 év közé esők bizonyultak (31,9%), azonban a 40-59 év közötti (26,3%), illetve a 60 év fölötti korosztály (21,4%) aránya ebben a kistérségben is magasnak nevezhető. A munkaképes korúnak tekintett, gazdaságilag aktív vagy inaktív, 15-64 év közötti csoport 64,1%-os részaránya ugyanakkor kellően felhívja a figyelmet az 1990 utáni magas munkanélküliség okozta válsághelyzetre.¹⁵⁴ Figyelemre méltó az is, hogy a felmérések és becslések alapján, zömében az utóbbi kategóriába tartozó roma etnikum nagysága két évtized (1970-1990) alatt 50%-ot meghaladó mértékben emelkedett. Ózdon 1989-ben még az élve születettek (585 fő) 40%-a, Borsodnádason (69 fő) 35%-a tartozott az etnikai kisebbséghez, tíz évvel később, viszont előbbi település esetében az - amúgy folyamatosan csökkenő - élveszületések (487 fő) 56%-a, utóbbinál (32 fő) 53%-a volt roma származású újszülött.¹⁵⁵ A valós állapotokhoz feltételezhetően közelebb álló adatoknak, olykor jelentős eltéréseket mutatva ellentmond a 2001. évi népszámlálás, amely összeírásánál az etnikai hovatartozás felmérésének módja már az alapján történt, hogy a megkérdezett annak

¹⁵² Helységnevtár, 2011. 2016-ra 33141 főre csökkent a lakónépesség. Vö. Helynévkönyv, 2016: 21.

¹⁵³ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Népszámlálás 2001: 4.1.2.

¹⁵⁴ Népszámlálás, 2001: 4.1.1.

¹⁵⁵ Bacskai Jánosné, 2000: 25.

vallotta-e magát. A népszámlálás idején az ózdi kistérség 29 településén, az összesített hivatalos adatok szerint 8,9%-os volt a cigányság aránya; közülük kiemelkedik Arló 29,5%-kal, Sajónémeti 28,0%-kal, Domaháza 21,7%-kal, vagy Farkaslyuk 21,5%-kal. Ózdon az arányuk ekkor 6,6%-os, Borsodnádason 7,3%-os volt.¹⁵⁶

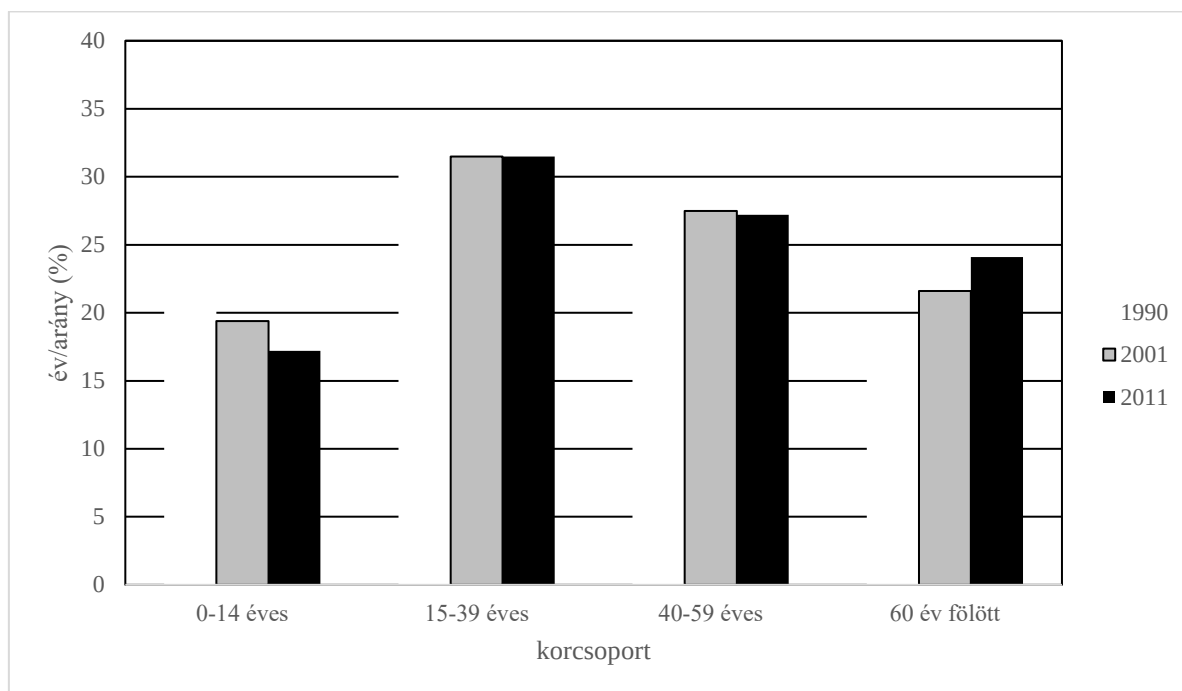
Az 1980-as évekbeli negatív népesedési mutatókon a rendszerváltozás tovább rontott, miközben a gazdasági szerkezetváltás közepette, a népesedési célú szociális intézkedések háttérbe szorultak. Kritikusnak mondható a kistérségből, így többnyire a megszűnt ipari szektorból elvándoroltak száma is, hiszen 30 év alatt csaknem 16 ezren hagyták el korábbi lakóhelyüket, így az 1970 és 2001 közötti lakónépesség számának (86767, illetve 75720 fő) kedvezőtlen alakulásáért már nem a természetes fogyás a felelős elsődlegesen. A legfőbb okok között a ma is jellemző nagyarányú munkanélküliség és az alacsony életszínvonal nevezhető meg. Statisztikailag 1993 számított mélypontnak, amikor a regisztrált munkanélküliek száma megközelítette az ózdi gyár korábbi teljes dolgozói létszámát, s túllépte a 12 ezer főt.¹⁵⁷ Az utolsóként alkalmazottak között nem egy olyan is volt, aki még részt vett egyes ipari létesítmények építésében, majd végső feladatként azok bontásában. Az utolsó műszakok leteltével ők is utcára kerültek.

Az okok között részben a helyi népesség kicserélődését, összetételének megváltozását láthatjuk: az itteni képzettebb, iskolázottabb tömegeknek a rendszerváltozás után is nagyobb az ún. „kitörési” esélyük és több lehetőségük volt az elköltöztetésre a kedvezőbb adottságú régiókba (Dunántúl és Budapest), míg a kistelepülések kistérségei zömmel szegényebb, képzetlenebb tömegei előtt a gazdaságilag jobb mutatókkal rendelkező régiókba történő elköltöztetés lehetősége lezárult. A mobilitást a szakképzetlenség mellett az alacsony értékű, ezáltal szinte eladhatatlan ingatlanok magas aránya is nehezíti. Másrészt – kitekintve az országos viszonylatra – külön érdemes lenne megvizsgálni az ún. „lakóhelyi vonzerők” lakossági értékelését. 2004 elején olyan – faktoranalízissel is feldolgozott - kérdőíves kutatás vette kezdetét, amely a magyarországi városok versenyképességét kívánta felmérni és rangsorolni. Koltai Zoltánnak, az eredményeket közlétező tanulmánya szerint a teljes hazai lakosságot reprezentáló válaszadók körében a települési és infrastrukturális adottságok (szolgáltatások faktor) után a foglalkoztatási helyzet (egzisztencia faktor) jellemezhető a legmagasabb értékekkel. A versenyképességi sorrendben régióink válaszadóinak rangsorában Budapest áll az élen, amelyet Eger, Debrecen és – csak ezek után,

¹⁵⁶ NORDA, 2001.

¹⁵⁷ Alabán Péter, 2007: 30.

a negyedik helyen - a megyeszékhely, Miskolc követ. A migráció (és a migrációs irányok) vonatkozásában az ún. költözési hajlandóság sem mutat meglepő képet: a szintén 7 régió szerint közzétett százalékos kimutatások szerint a legkisebb értéket mutató Nyugat-Dunántúllal (32%) szemben Észak-Magyarországon magasabb a lakóhelyet váltani akarók aránya (45%); igaz, alacsonyabb, mint a dél-dunántúli lakosság körében (60%). 2001 után Borsod 249 településén, főként a városokban (pl. Ózd) volt nagy a vándorlási veszteség.¹⁵⁸

1. ábra: A népesség korcsoportonkénti megoszlása Ózdon 1990-ben, 2001-ben és 2011-ben.¹⁵⁹

Egyéb demográfiai tényezők tekintetében kiemelendő továbbá, hogy 2001-ben, az élveszületések tekintetében bár Ózd város – Encs mögött - a második helyen állt (1000 lakosra: 13,3), a városban statisztikailag a gyermekszámban az ezredfordulón még nem történt visszaesés. A rendszerváltozást követően 100 bölcsődei és óvodai férőhelyre jutó beírt gyermekek száma 1990 elején 105, illetve 109 volt, 2000-ben pedig 132, illetve 110 főt mutatott¹⁶⁰, mindeközben a természetes szaporodás, illetve fogyás végig negatív. A társadalmi jellemzők közül nem hagyható figyelmen kívül a házasságkötések, illetve válások száma sem: kevesebb, mint egy évtized alatt (1995-2003) az előbbiek aránya mintegy 30%-

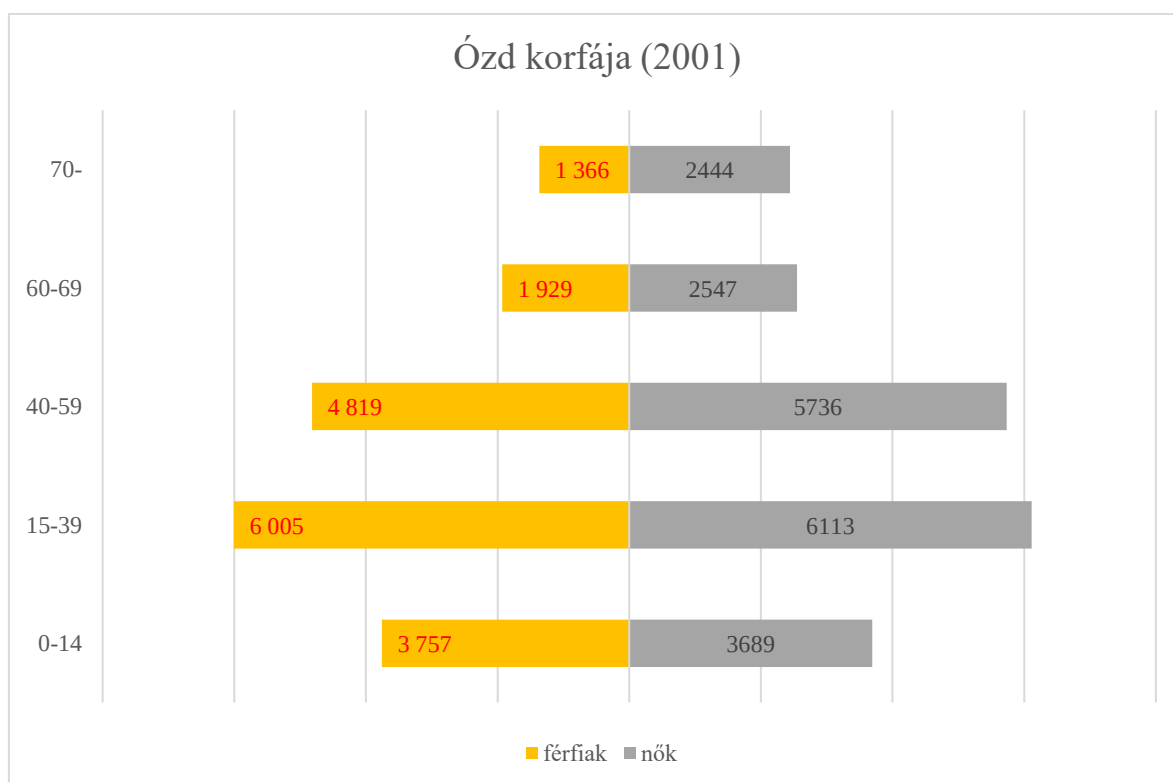
¹⁵⁸ Koltai Zoltán, 2005: 75-76, 78-80. Az idézett százalékos adatokat a szerző saját szerkesztésű diagramjai alapján közöltem. Lásd még 4.1.2.1 A népesség korcsoport és nemek szerint, 2011. Népszámlálás, 2013: 10.

¹⁵⁹ Saját szerkesztés, a népszámlálási adatok felhasználásával. Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1992: 228-229.; Népszámlálás, 2002: 142-143.; ill. 4.1.2.1 A népesség korcsoport és nemek szerint, 2011. Népszámlálás, 2013: 153.

¹⁶⁰ Statisztikai Évkönyv, 1992: 241.; ill. 2001: 353.

kal esett vissza az ózdi kistérség területén¹⁶¹, amelynek hatása igazán a családalapítások terén mutatkozott meg.

A korábban már említett előregedési tendencia igazolása végett érdemes a lakosság korösszetételét megvizsgálni a rendszerváltozás óta eltelt időszakban. A teljes lakosság számában mutatkozó csökkenést is figyelembe véve jól észrevehető a csökkenés legfiatalabb (0-14 évesek), illetve a növekedés a legidősebb korosztály (60 év fölöttiek) körében; utóbbinál közel 7%-os emelkedést láthatunk. Az 1. ábra e perióduson belül kívánja szemléltetni a négy fő korcsoport arányában bekövetkezett változásokat.

2. ábra: Korcsoportok nemenkénti bontásban Ózdon, 2001-ben (fő).¹⁶²

Habár a lakosság folyamatos előregedése a megyei átlagot figyelembe véve ekkor még nem szembetűnő, az életkor szerinti összetétel szerint mintegy 20 évvel ezelőtt az átlagéletkor az országos átlagszint alatt volt, mára viszont a tendencia megfordult. Elsősorban a szélső korosztályok mutatnak változást. A 0-14 éves korcsoport létszáma hosszú évtizedek után 1995-ben csökkent 20% alá, míg a 60 év felettiek aránya évről évre növekedést mutat: 1949-ben még csupán 7,8%, 1980-ban 13,1%, 1990-ben 16,6%, 2001-ben 21,6%, 2011-ben pedig már 24,2% volt. A tendencia mára tehát felgyorsult, amely a gazdaságilag aktív népesség számához viszonyítva vizsgálándó a foglalkoztatás

¹⁶¹ KSH Adatszolgáltatás, 2004: 7-8.

¹⁶² Saját szerkesztés alapján. Forrás: Népszámlálás, 2001: 4.1.4.2.; ill. 4.1.4.3.

szempontjából. A 15-39 év közötti korosztály ugyan a legnépesebb, de az elvándorlásban is leginkább ez a korcsoport jár az élen. A korösszetétel grafikus ábrázolásának kifejező eszközeként a 2001. évre vonatkozóan készült lokális korfa (2. ábra) még „hagyma alakú”, a legalsó korosztályt kivéve pedig nőtöbbletet mutat. Alakja 2011-ben is hasonlóképpen alakult, bár egyes korcsoportjainak arányában láthatunk változást.¹⁶³ A részletes korfa az elmúlt évtizedekre jellemző termékenységi, halandósági és vándorlási folyamatok együttes lenyomatának is tekinthető, miközben fajtái közül az urna vagy hagyma alakú ábrázolás a fogyó (csökkenő), alacsony gyermekszámú népesség jellemzője.

Összehasonlításképpen megállapítható, hogy kistérségi szinten a fentiekhez hasonló változások zajlottak le. 1990 és 2001 között az ózdi kistérség akkori településeinek népessége (75720 fő) több mint 4%-kal csökkent, amely némileg meghaladta a megyei statisztikai kistérségek összlakosságszámában (744404 fő) tíz év alatt megmutatkozó 2,3%-os visszaesést. 2011-re a csökkenés tovább folytatódott az ózdi kistérség területén, immár 10%-ot meghaladó mértékben.¹⁶⁴ Fontos azonban megjegyezni, hogy a népességcsökkenés ellenére is 2001-ben még viszonylag nagy az ózdi régió településeinek átlagos lélekszáma (2596 fő); ezt csupán a tiszaujvárosi (21 település: átlag 2230 fő) és a miskolci (41 település: átlag 6625 fő) haladta meg, s ez egyben a többihez viszonyítva nagyobb népsűrűséget (137 fő/km²) is eredményezett.¹⁶⁵

A 3. táblázat összehasonlító adatsorainak kerekített értékei a regionális és országos szint statisztikai összevetéséhez nyújtanak lehetőséget, amely magasabb számú időskorút, de több gyermekkorút is kimutat. Előbbi az elöregedésre, utóbbi a népesség etnikai arányainak változására (is) utal.

TERÜLETI SZINTEK	100 felnőtt korúra jutó gyermekkorú (fő)	100 felnőtt korúra jutó öregkorú (fő)	100 gyermekkorúra jutó öregkorú (fő)	100 felnőtt korúra jutó gyermek- és öregkorú (fő)
Ózd	35	37	105	72
A többi megyei város	30	30	99	60
B.-A.-Z. megye	31	33	105	64
Magyarország	29	34	105	63

3. táblázat: Korszerkezeti mutatók lokális, regionális és országos szinten (2001).¹⁶⁶

¹⁶³ Nemenként összesített korcsoportjait nézve a 14 éven aluliak aránya 17,2, a 15-39 év közöttieké 31,5, a 40-59 év közé esőké 27,1, a 60-69 éveseké 11,7, míg az utóbbinál immár magasabb arányt képviselő 70 év fölöttieké 12,5%-ot képviselt a 34481 fős lakónépességű Ózdon. A településen továbbra is nőtöbblet mutatható ki (53,4%). 4.1.2.1 A népesség korcsoport és nemek szerint, 2011. Népszámlálás, 2013: 153.

¹⁶⁴ Uo.: 144.

¹⁶⁵ Statisztikai Évkönyv, 2001: 340.

¹⁶⁶ Városfejlesztési stratégia, 2003: 8. A tendencia további erősödését jelzi, hogy 2011-ben az öregedési index 139 volt megyei szinten, míg Ózdon száz gyermekkorúra már 141, a statisztikai

A falvakban az 1990-es évekre vonatkozóan jellemző volt a kedvezőbb népmozgalom, vagyis a születések száma és aránya megelőzte a halálozást. Az Ózd-Nádasd-Hangony-völgyi mikrokörzet 1997-1998-as felméréséből így például kiderül, hogy ez a pozitív természetes szaporodási egyenleg az ezredfordulón négy településre volt érvényes: Arló (1,76), Borsodszentgyörgy (1,29), Hangony (1,32) és Domaháza (1,06); utóbbinál mindez – több helybéli véleménye szerint is - egyértelműen a faluba gyors mértékben áramló roma etnikummal magyarázható, melynek hatására arányuk mára már meghaladta az 50%-ot, míg a helyi általános iskolába járók körében csaknem 100%!¹⁶⁷ A körzet többi három településén a halálozási mutatók a magasabbak, továbbá a teljes KSH-körzeten belül szintén ez utóbbi folyamat, tehát az előregedés és a magasabb halálozás volt a jellemző.

A vizsgált adatokból kiderül, hogy a két város (Borsodnádásd, Ózd), illetve másik két település (Járdánháza, Kissikátor) az alacsony termékenységgű, alacsony születésszámú településekhez tartozik, szemben a másik négy településsel (Domaháza, Hangony, Borsodszentgyörgy, Arló), ahol a születési arányok a magasabbak. A nyers mortalitási ráta egyszerű számítás alapján mutatja a halandóság mértékét, de ezt alapul véve vegyes demográfiai tulajdonságú települések is léteznek, melyek eltérnek a két végtől. Borsodszentgyörgyön és Domaházán ugyanis viszonylag magas az élveszületések száma, viszont magas a halálozási arányszám is. 2000 elején az ózdi „régio” egészét nézve az 1000 lakosra vetített élveszületések (12,5) és halálozások (15,0) száma egyaránt magasabb értéket képvisel a megyei kistérségi átlagnál (11,3, illetve 13,8), ugyanakkor mindkettő elmarad a legmagasabb értékektől.¹⁶⁸

MUTATÓK (1000 főre)		Nyers élveszületési arányszám	
		alacsony (9,28-15,42)	magas (16,24-20,81)
Nyers halálozási arányszám	alacsony (11,8-14,4)	Ózd	Hangony Arló
	magas (15,3-20,6)	Borsodnádásd Járdánháza Kissikátor	Domaháza Borsodszentgyörgy

4. táblázat: Településtípusok az Ózd-Nádasd-Hangony-völgyi mikrokörzeten belül a természetes szaporodás, ill. fogyás összetevői szerint (1997).¹⁶⁹

kistérségi szinten 129 időszerű jutott. Népszámlálás, 2013: 7., ill. 160-161. 2016. október 1-jén – Közép-Magyarország kivételével - a régiók népességfogyása folytatódott, ami legerőteljesebben már Észak-Magyarországot érintette. Itt 59 ezerrel éltek kevesebben, mint öt éve; Borsod-Abaúj-Zemplénben ez 5,1%-os további csökkenést jelentett. Mikrocenzus, 2017a: 5, 7.

¹⁶⁷ Interjú Elek Istvánnal, 2006.

¹⁶⁸ Statisztikai Évkönyv, 2001: 341.

¹⁶⁹ Fejlesztési stratégia, 1998-1999: 23.

IV. 2. Gazdaság, privatizáció, leépítés Ózdon

A válság régió létrejötté tekintetében döntően azok a gazdasági tényezők hatottak, amelyek már 1989 előtt felszínre hozták a legsúlyosabb problémákat. A kohászat egyoldalúsága gazdasági monokultúrát eredményezett, miközben korszerűsítésre a Kádár-rendszer idején sem került sor. Az 1970-es években országos szinten jelentkező acélhiányt a korszerű acélgyártási technológiákra való áttérés helyett az elavultabb módszerek fenntartásával, minimális fejlesztésekkel kívánták pótolni, ezáltal viszont a világpiaci igényeknek megfelelő termékszerkezet-váltás is elmaradt. Visszaesett a beruházások száma, csökkent a vaskohászati termékek iránti kereslet, ami által az 1980-as évek elején a gazdasági megtorpanás jeleként a magyar vaskohóipar is nehéz helyzetbe került.¹⁷⁰ A szocialista rendszer utolsó évtizedében a nyersanyag és energiaárak együttes és állandó növekedésével párhuzamosan a kohászati termékek gyártási, előállítási költségei és belső eladási árai is emelkedtek. 1986-tól mind Ózdon, mind pedig Diósgyőrben a gyárak működése került veszélybe, miután az exportveszteség, a további áremelkedés, valamint a korábban felvett jelentős kölcsönök kamatainak utólagos növelése szinte lehetetlen helyzetbe sodorta azokat. Habár utóbbiakat a kormány később elengedte, de feltételeket szabott a termelési- és termékszerkezet korszerűsítésére vonatkozóan, amelyeket az Ipari Minisztériummal kötött megállapodás rögzített.

A hatékonyan és gazdaságosan dolgozó nagyvállalat végül is csupán terv maradt: az Ózdi Kohászati Üzemek (ÓKÜ) több kis részre szakadt, részben pedig privatizálták. Helyzetét a piaci helyzet kereslet-kínálat oldala egyaránt nehezítette; ezalatt az export állami támogatását megszüntették, az eladhatóság kérdése már alapjaiban merült fel, az elérendő célként kitűzött költségvetési befizetési mérleg javítása és folyamatos nyereség termelése ellenben nem tűnt megvalósíthatónak.¹⁷¹ A kohászat és a munkahelyek fennmaradása érdekében két szakaszban folytak munkálatok: 1990 és 1993 között megtörtént az ÓKÜ szervezeti átalakítása új tulajdonosi körök megjelenésével, míg 1992-1993 után a rúd- és dróthengermű modernizálásával a miniacélmű megvalósítása volt a cél.¹⁷²

Az 1989. január 1-jén – lényegében válságkezelőként és az átalakítás egyik irányítójaként – létrehozott Borsodi Vaskohászati Tröszt komolyabb eredményeket szintén

¹⁷⁰ Vass Tibor, 2003: 99.

¹⁷¹ Uo.: 100.

¹⁷² 1992-ben például a bátonyterenyi METALCOOP Rt. tulajdonosa megvásárolta volna a Rúd- és Dróthengerműveket, amelynek önálló privatizációja - Szőke Tibor miniszteri biztos szerint – nem volt megoldható. Vö. Ózd, Híradó, MTV, 1992. március 27. https://nava.hu/id/02110_1992/ - utolsó letöltés: 2018. november 2.

nem ért el, mint ahogyan a nagyarányú privatizációs kísérletek nagy része sem. Rendkívül rövid ideig bizonyult életképesnek a 2300 fővel induló Rima Kft, illetve a 100 fős Számítástechnikai Leányvállalat. A salakfeldolgozást és hasznosítást végző METEOR Kft. 550 fővel kezdett, majd a céget felszámolási eljárás során privatizálták, létszámát 200 főre csökkentették, helyzete azonban – a piaci lehetőségek beszűkülése miatt – a későbbiekben sem javult. A szociális ellátást végző intézmények működtetését a MOZAIK Kft. kezdetben 400 főt alkalmazva, majd miután ezek nagy részét bezárták a létszámot 50 főre csökkentették. Az Ózdi Durvahengermű - Petrenkó János egyéni vállalkozóval az élén – 600 dolgozót foglalkoztatott (PEKO Acélipari Művek), azonban 1995-re a világ számos részén ismert üzletembernek vissza kellett vonulnia, így a modell értékű vállalkozás új tulajdonosokkal és alig 250 fő munkással működött tovább.¹⁷³ A megmaradt ÓKÜ ugyan megtartotta a termelő infrastruktúrát, helyzete viszont természetszerűleg lehetetlenné vált és szintén felszámoláshoz vezetett. Szállítási tevékenységét az Ózdi Acél-Trans Kft vette át 1995-től, s a vasúti szállítás mellett közúti szállítási feladatokat is ellátott egészen a cég német tulajdonosi felvásárlásáig.¹⁷⁴ Az ÓKÜ végső összeomlását röviddel követte az 1990-ben még közel 500 főt foglalkoztató és nyereséget termelő Borsodnádasi Lemezgyár felszámolása, amely 1996-ra fejeződött be. Eközben a törzsgyár és a Sárli-telep területén kezdetét vette - más ipari fejlesztések és beruházások cégjogi keretek biztosítása végett – az Ózdi Ipari Park létrehozása. A Kft. 1995 áprilisában kezdte meg működését.¹⁷⁵

Az önállósult cégek közül talán a legnagyobb várakozást és reményt a két német érdekeltség (Metallgesellschaft AG, Korf KG) szerepvállalásával létrejött Ózdi Acélmű Részvénytársaság (ÓART) jelentette, működése azonban rövid időn belül veszteséges lett, a belföldi, további feldolgozást végző vállalatok pedig fizetéseképtelenné váltak. A cég 1991 májusában leállította a nagyolvasztómű utolsó kohóit is, amely egyben a nyersvasgyártás megszűnését is jelentette Ózdon. Tovább súlyosbította a város helyzetét, hogy a németek kivonták tőkéjüket a veszteséges vállalatból, a veszteségek és terhek pedig nagyrészt a magyar félre hárultak. 1992-ben az ÓART-ból megalakult az Ózdi Acélművek Kft. (ÓAM), termelő tevékenységét azonban csak 1995. január 1-jével kezdte meg mintegy 600 fővel, 1997-ben pedig privatizálták (Max Aicher GmbH.).

A cég ma is működik, szemben a Magyarországon első dolgozói kivásárlásnak számító, hét tulajdonosi közösséggel 1991-ben létrejött Finomhengermű Munkás Kft.-vel,

¹⁷³ Bajka Gábor - Kormos Imre - Kutas János, 1997: 109-112.

¹⁷⁴ Vass Tibor, é. n. [2001]: 93-94.

¹⁷⁵ Tevékenységének részletes leírását lásd: Kormos Imre, 1995.

amely 2003-ban – ukrán tulajdonban – több napra leállt, 2006. február 27-én pedig bejelentette fizetéseképtelenségét. Az 1990-es évek közepén a közel 700 főnek biztos megélhetést nyújtó üzleti vállalkozás többszöri tulajdonosváltás (legutóbb ukrán, majd spanyol érdekeltség lett) után került csődhelyzetbe mintegy több milliárd dolláros tartozást felhalmozva¹⁷⁶, majd 2007-ben a felszámolás sorsára jutott. Egy évtizeddel később ellenben az ÓAM Ózdi Acélművek Kft. henger- és acélművében 20 millió euró értékű technológiai, környezetvédelmi fejlesztés és kapacitásbővítés vette kezdetét.

2. kép: Az ózdi acélmű gyáregysége a város határában. Ózd, 2016.¹⁷⁷

Az adatokat összesítve jól nyomon követhető a vasgyár leállítását követő időszakban az ipari munkásság helyzetének alakulása: az Ózdi Kohászati Üzemek szétesésével, a rendszerváltozás idején (1990) az utódvállalatokban még közel 10 ezren dolgoztak, a sokszor kényszerű szerkezeti átalakítás után fél évtized elteltével, a 90-es évek közepén már azonban alig 3000 főt találunk ebben a szektorban (1996).

ÉV / FŐ	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Létszám (fő)	13200	11800	10800	10400	5900	2100
Változás (%)	- 84,1					

5. táblázat: Az ÓKÜ létszámának alakulása (január 1-jei adatok), 1986-1991.¹⁷⁸

A leépítések gyorsaságát mutatja, hogy öt év alatt az ÓKÜ munkahelyeinek 35%-a szűnt meg: 1986-ban még 13200, 1989-ben csupán 10400 fő dolgozott a gyárban (vö. 5.

¹⁷⁶ Kovács István, 2006: 3.

¹⁷⁷ Forrás: Koszticsák Szilárd felvétele. © MTI, Koszticsák Szilárd.

¹⁷⁸ Uo.

táblázat). Mintegy 3000-en tudtak nyugdíjba vonulni (ebből 1500-an kedvezményrel), 500-tól megváltak, 350 fő nyugdíjas foglalkoztatása megszűnt, 130 fő végkielégítéssel, 100 fő pedig felmondással távozott és csak 500 fő – főként karbantartáson dolgozó – került más (új) munkahelyre. Az ÓKÜ állományában 2100 (plusz 200 finomhengerműi) dolgozó, a létrejött és 1989. július 1-jével kivált Kft-éknél (pl. Rima, Meteor, Mozaik, Zenit) 2950, az 1990. február 1-jén kivált ÓART-nál 2500 fő maradt¹⁷⁹, míg a PEKO Acélipari Művekhez 600 ember került. A foglalkoztatási költségek esetében mindez 80 millió Ft-os megtakarítást jelentett.

Az 1989-1990-es években készült ún. összehangolt gazdálkodási terv¹⁸⁰ az előirányzott termeléseszköken és egyes létesítmények leállításával összefüggésben kb. 5000 fős, zömében (mintegy 60%-ban) képzetlen létszámfölösleggel számolt. Az 1990. január 1-jével végrehajtandó leépítés 1100 fő szakmunkást, 2600 fő betanított munkást, 500 fő segédmunkást és 700 fő szellemi, nem fizikai dolgozót, illetve további 300 - főként női munkavállalót - érintett volna. Dr. Lotz Ernő vezérigazgató 1988 nyarán már egyes szakmákban és területeken (pl. gépész, villamosipari, illetve építőipari szakemberek esetében) a munkahelyi átcsoportosításokat, átképzéseket sürgette. A javaslat tétel részletesen kitér az érintettek összetételére: ezek szerint többségük betanított, vagy segédmunkás, a női dolgozók aránya körükben 30%-ot meghaladó, a szakmunkások fele kohász végzettségű volt és jelentősnek bizonyult az említett szellemi foglalkozásúak száma is. A vezető ellenben hiába beszélt tervszerű átalakításról, célirányos utánpótlás-képzésekről és ezekkel összhangban álló munkahely teremtésről, a végeredmény ismert: az új piaci igények, a felszabaduló ipari csarnokok, az infrastruktúra, a technikai adottságok kapacitásbővítéséhez és fejlesztéséhez jelentős fejlesztési források biztosítására lett volna szükség.

VÉGZETTSÉG / FŐ	Férfi	Nő	30 év alatti	30-50 év közötti	50 év fölötti	Összesen
Szellemi foglalkozású	300	400	100	400	200	700
Szakmunkás	1010	100	250	660	200	1110
Betanított munkás	1988	600	500	1580	508	2588
Segédmunkás	135	350	120	235	130	485
ÖSSZESEN	3433	1450	970	2875	1038	4883

6. táblázat: A szerkezetátalakítással fölöslegessé váló munkaerő kimutatása az ÓKÜ-ben életkor és szakmai végzettség szerint (1988. augusztus).¹⁸¹

¹⁷⁹ Foglalkoztatás helyzete az ÓKÜ-ben. MNL OL XXIX-F, 192-g, 216. doboz.

¹⁸⁰ Uo. Összehangolt gazdálkodási terv 1989-1990. (LKM-ÓKÜ). Miskolc-Ózd, 1988. augusztus.

¹⁸¹ Uo.

Pálya Károly gazdasági igazgató 1989. február 17-én keltezett beszámolója szerint a veszteségek lefaragását az üzem már 1986-ban megkezdte gazdaságtalanul működő berendezéseinek leállításával¹⁸², a jelentős támogatással értékesíthető konvertibilis export csökkentésével, az ún. feldolgozósos devizahitel fedezetül szolgáló szovjet nyersvas importálásával és felhasználásával, illetve a megmaradó volumen gazdaságossá tételével.¹⁸³ A pénzügyi helyzetet nagymértékben rontotta a hitelfelvételi lehetőség beszűkülése, a kamatterhek emelkedése, továbbá egyes kintlévőségek. 1990 első öt hónapjának mérlege már 515 millió Ft-os veszteséget mutatott, döntően az árbevételek csökkenése és a termelési költségek, ezen belül az alapanyagárak növekedése, valamint a fajlagos anyagfelhasználás romlása miatt.¹⁸⁴ 1990. július 9-én kinevezett Válság Bizottság vette át az irányítást, miközben a vállalat mérleg szerinti vesztesége ebben az évben már 1300 millió Ft-ra rúgott. A kilábalás lehetőségei – elképzelések szintjén – széles körben „mozogtak”: a gépipari termékgyártás bővítése, villamosipari berendezések javítása és alkatrészek gyártása, mobilgépek javítása, mezőgazdasági eszközgyártás például a hosszabbtávú koncepciók alapjait képezték foglalkoztatás növelő projektek megvalósításával.¹⁸⁵ 1991-ben újabb létszámot racionalizáló intézkedések során az igazgatóságnál és több irodán újabb dolgozóktól (47 fő) váltak meg. A gyáregységek átalakítások utáni tervezett létszáma 1991. február 1 után összesen újabb 86 fővel csökkent.¹⁸⁶

Az 1991. november 28-án benyújtott kérelemnek megfelelően, illetve az 1986. évi 11. sz. törvényerejű rendelet előírásainak megfelelően 1992. június 16-tól az ÓKÜ felszámolás alá került.¹⁸⁷ A felszámolást végző CO-NEXUS Gazdálkodási és Pénzügyi Tanácsadó Rt. a kintlévőségek behajtásával, a vállalat vagyontárgyainak felértékelésével és értékesítésének megkezdésével elsődlegesen a munkabéreket kívánta fedezni. Az egyik, a Pénzügyminisztérium Állami Költségvetési Főosztályának címzett levél azonban

¹⁸² Az intézkedés részét képezte annak a kötelezettség vállalásnak, amely a VII. ötéves tervhez igazodóan, az Állami Tervbizottság 5019/1986. számú határozata alapján termelési és termékkorszerűsítési program kidolgozását írta elő a vállalatnak 1986. szeptember 30-ig. Vö. megállapodás az Ózdi Kohászati Üzemek (vezérigazgató: Pethes András) és az Ipari Minisztérium (miniszter: Kapoly László) között. Budapest, 1986. augusztus. MNL OL XXIX-F. 192-g. 87. doboz.

¹⁸³ MNL OL XXIX-F. 192-g. 201. doboz.

¹⁸⁴ Beszámoló a vállalat gazdasági, pénzügyi helyzetéről, a Válság Bizottság tevékenységéről: 1-13. Ózd, 1990. Főkönyvi kivonat 1991. MNL OL XXIX-F. 192-g. 201. doboz.

¹⁸⁵ V. IG. 155/165/91. Jelentés az Ózdi Kohászati Üzemek Felügyelő Bizottságának. Készítette: Pálya Károly. Ózd, 1991. január 25. MNL OL XXIX-F. 192-g. 216. doboz.

¹⁸⁶ Sz. I. 64/502/1991. Összesítő kimutatás a gazdálkodó egységek létszámcsökkenési javaslatairól. Készítette: dr. Kormos Imre. Ózd, 1991. február 5. MNL OL XXIX-F. 192-g. 216. doboz.

¹⁸⁷ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Bíróság 2 Fpk. 348/1991/19. sz. határozatával, 1992. június 2-i végzésében rendelte el a felszámolást, amely határozat a tárgyév június 16-i Magyar Közlönyben jelent meg, s így vált hatályossá.

figyelmeztet, hogy az év második felében az anyagi források már nem álltak rendelkezésre az addigra közel 30%-os munkanélküliséggel küzdő városban. Az öt hónapra mintegy 100 millió Ft előleget kezdeményező felszámoló szervezet 2 milliárd Ft-ra becsülte a megtérülés garanciájául szolgáló, az ÓKÜ-nél értékesíthető vagyonát.¹⁸⁸ A cég felszámolási költség- és ütemterve december 15-én készült el.¹⁸⁹ A kiegészítő tájékoztatókból és egyéb dokumentumokból kiderül, hogy a folyamat 1995 első felévére tervezett lezárásáig az ÓKÜ tevékenysége lényegében csak a nagy kohászati vállalatból létrejött közép- és kisvállalkozások (kb. 60 cég) energiaellátására, a város távhő-ellátására, valamint szállítási tevékenységre korlátozódott, azonban utóbbi is rendkívül korszerűtlen és veszteséges volt már akkor. E tevékenységek megszüntetése kapcsán a Vállalati Szakszervezeti Bizottság is komoly aggodalmát fejezte ki a megmaradt állomány, a kivált cégek dolgozói, de a település teljes lakosság tekintetében, egyenesen tragikus körülményeket előrevetítve.¹⁹⁰ 1994 tavaszán mindössze 689 fő maradt az ÓKÜ állományába, azonban munkabérük biztosítására újabb 110 millió Ft előleget kért a PM-től felszámoló.¹⁹¹ Egy évvel később a vezérigazgató és a felszámoló képviselője már a miniszterelnöktől kért segítséget és 360 millió Ft-ot 2500 fő továbbfoglalkoztatását elősegítő vállalatok működési feltételeinek biztosításához és az ehhez szükséges érdemi döntés mielőbbi megszületéséhez.¹⁹²

A leépítéseken hosszabb távon nem segített az Ózdi Foglalkoztatási Társaság megalapítása¹⁹³ sem, az ebből létrejött Kht ugyanis ma már szintén nem működik. A gazdasági szerkezetváltást célzó munkahely-teremtési akciók, (pl. a Kontakta, vagy a farkaslyuki ELCO cég esete) sikertelennek bizonyultak, s létszámleépítéssel végződtek. A folyamatosan romló életkörülményekre az ÓKÜ személyzeti és szociális igazgatójának 1991

¹⁸⁸ FB 51/712/1992. László Tamás, a felszámoló megbízottjának levele Dr. Führinger Antal főosztályvezetőnek (PM). Ózd, 1992. augusztus 4. MNL OL XXIX-F. 192-g. 344. doboz.

¹⁸⁹ MNL OL XXIX-F. 192-g. 345. doboz.

¹⁹⁰ Sz. B. 6/4/1/94. A Vas-, Fém- és Villamosenergiaipari Dolgozók Szakszervezete Ózdi Kohászati Üzemek Vállalati Szakszervezeti Bizottságának levele Szabó Tamás főosztályvezetőnek (PM). Ózd, 1994. május 6. MNL OL XXIX-F. 192-g. 345. doboz.

¹⁹¹ FB 35/1994. László Tamás levele Szabó Tamás főosztályvezetőnek (PM). Ózd, 1994. március 29. MNL OL XXIX-F. 192-g. 345. doboz.

¹⁹² dr. Kormos Imre és László Tamás levele Horn Gyulához. Ózd, 1995. május 30. MNL OL XXIX-F. 192-g. 345. doboz.

¹⁹³ Ózd már 1990 áprilisában megkapta a kritikus foglalkoztatási körzet státuszát. A korabeli tudósítás szerint az előzetesen létrehozott Regionális Foglalkoztató Testület 130 milliós elkülönített költségvetéssel gazdálkodott ekkor, melyet végkielégítésre, áttelepülési támogatásra, vállalkozóvá válást segítő kölcsönre, korengedményes nyugdíjazásra, a társadalombiztosítási járulék átvállalására fordíthattak. 100 millió Ft-ot a megyei tanács bocsájtott rendelkezésre munkahelyteremtés céljára. Vö. Regionális Foglalkoztató Testület alakult Ózdon. Híradó, MTV, 1990. április 23. https://nava.hu/id/02051_1990/ - utolsó letöltés: 2018. november 2.

elején írt levele is felhívta a figyelmet, miszerint a folyamat a jelzett munkanélküliséggel, a megélhetési nehézségekkel párosulva a közrend és közbiztonság súlyos helyzetének válságát eredményezheti, főként mivel 1990-ben az ismertté vált bűncselekmények aránya 30%-kal, azon belül a vagyon elleni eseteké (pl. lopás) 50%-kal (!) emelkedett a városban.¹⁹⁴

3. kép: PEKO Acélipari Művek - Felszámoló munkásgyűlés. Ózd, 1994.¹⁹⁵

Összegezve kiemelendő, hogy az ismertté vált, kifejező erejű fogalom, az „egy gyár – egy város” csapdakör az 1980-as évek végére zárult be végleg, így a rendszerváltozás gazdasági és társadalmi viszonylatban a legkiszolgáltatottabb helyzetben érte a várost. Utóbbiak háttérét jól szemlélteti az alábbi elemzés: „A vaskohászat rendkívül tőkeigényes ágazat, így a fejlesztések drágák és csak hosszú idő alatt térülnek meg. A tulajdonos állam csak igen kis mértékben járult hozzá a fejlesztési költségekhez. Azok legnagyobb részét a kohászati vállalatoknak kellett fedezni saját forrásukból vagy hitelekből. [...] A szerkezetátalakítás nemcsak Ózd ipari központi szerepének végét, de a munkanélküliség kezdetét jelentette.”¹⁹⁶ Utóbbit enyhítendő, hogy a 90-es évek végétől új nagyvállalatok

¹⁹⁴ Sz. I. 63/518/1991. Feljegyzés a nemzetgazdasági érdekek alakulásáról az ÓKÜ, illetve gazdasági társaságainak részbeni felszámolása esetén. Készítette: dr. Kormos Imre. Ózd, 1991. február 5. MNL OL XXIX-F. 192-g. 216. doboz.

¹⁹⁵ Forrás: Benkő Imre felvétele. http://www.fotografus.hu/portfolio_kep_popup/176/hu - utolsó letöltés: 2018. augusztus 9.

¹⁹⁶ Id. Vass Tibor közlése nyomán (2001). Fekete Tünde, 2001: 67-68.

építettek üzemeket a városban: a General Electric (GE) Hungary Rt. Power Controls Divíziója az ezredfordulón már több mint 800 főnek adott munkát, de hasonlóan jelentősnek mondható a korábban svájci tulajdonú Saia-Burgess Ózd Kft. (ma: Johnson Electric Kft.) megjelenése is.

A nehézipari ágazatoknak a fentiekben felvázolt, az 1990-es években megkezdődött és a mai napig tartó jelentős visszaesése következtében a város korábbi környezeti állapotát meghatározó nehézipari üzemek leálltak, illetve csökkent kapacitással működtek tovább. Ennek következtében lényegesen csökkentek a városfejlesztési stratégiák megvalósításához szükséges források (pl.: adóbevételek, az üzemek fejlődésével járó beruházások). Az említett időszak után alakult vállalkozások termelte adóbevételek végeredményben nem tudták pótolni a kiesett bevételeket és az állam sem volt képes az igényelt mértékben kielégíteni a város pénzügyi szükségleteit. Nem vált be az 1980-as években már megkezdett új iparág-telepítési koncepció sem: több vállalat a szovjet piac összeomlásával vagy megszűnt azóta (pl. Debreceni Ruhagyár ózdi gyára), vagy - átalakulva – alacsony kapacitáson működik. Miközben a klasszikus nehézipari tevékenységek (kohászat, bányászat) háttérbe szorultak, a kis- és középvállalkozásoknak nagyobb tere nyílt ugyan az 1990-es években, a jelenlegi változások (pl.: multinacionális cégek megjelenése) nyomán azonban a munkahelyteremtés lehetőségei mára ezen a téren is beszűkültek.

IV. 3. A válságrégió: munkaerő-piac és munkanélküliség

A gazdasági és demográfiai folyamatokon túl a kialakult helyzetet nagyban befolyásolta a térségre jellemző, 1990 utáni munkaerő-piaci viszonyok – többnyire kedvezőtlen irányú – változásai. A problémák tartós kezelése a mai napig nem megoldott kérdés annak ellenére, hogy gyakorlatilag valamennyi fejlesztési stratégia az ún. emberi erőforrás-potenciál földrajzi-területi egyenlőtlenségeinek mérséklését említi egyik legfontosabb kitűzött célként, ezen keresztül pedig a leszakadó térségek, rétegek, családok célirányos segítségét kiemelt feladatként.

A korábbi ózdi kistérséget érintő munkanélküliségi helyzetképre vonatkozóan 1988 és 1995 között már számos tanulmány készült különböző fejlesztési koncepciók keretein belül. Számomra - az okokat és azok következményeit kiemelő rövid összegzésen túl – főként az összehasonlító adatok ismertetése, azok hatásvizsgálata, illetve a jelenkori viszonyok felmérése a legfontosabb. Az eddig elkészült munkákban feldolgozott adatok mellett a legújabb kimutatások elemzésére is itt kerül sor, amelyek leginkább az előzőekben már felvázolt demográfiai folyamatokkal összefüggésben nyújtanak adalékokat Ózd és

térsege társadalmi tényezőinek bemutatásához, hozzájárulva egy még pontosabb helyzetkép megrajzolásához.

Az 1990. évi népszámlálás helyi foglalkoztatottságra vonatkozó adatai tekintetében az aktív keresők száma Ózdon még 17836 fő (40,92%), ezen belül fizikai dolgozó 12837 fő (71,97%), szellemi foglalkozású pedig 4999 fő (28,03%). További bontásban: előbbi kategóriában 7299 fő az ipar-építőiparban (40,9%) tevékenykedett, s csupán 242 fő a mezőgazdaságban (13,6%), illetve 3560 fő egyéb ágazatokban (17,29%). Megjelent a „munkanélküli” kategória is, 662 fővel (1,52%). Az inaktív keresők száma 11054 fő (25,36%), az eltartottaké 13966 fő (32,04%) volt¹⁹⁷, akik aránybeli növekedésére utal a folyamatosan csökkenő lakosságszám mellett, hogy az összeírás idején elvégezhető háztartás-vizsgálat során a háztartásban élők esetében a 100 háztartásra jutó aktív keresők száma 133-ról 110-re esett vissza, ezzel párhuzamosan pedig 100 aktív keresőre 32 fővel több inaktív kereső, illetve eltartott jutott, mint egy évtizeddel korábban (1980: 118, 1990: 140).¹⁹⁸

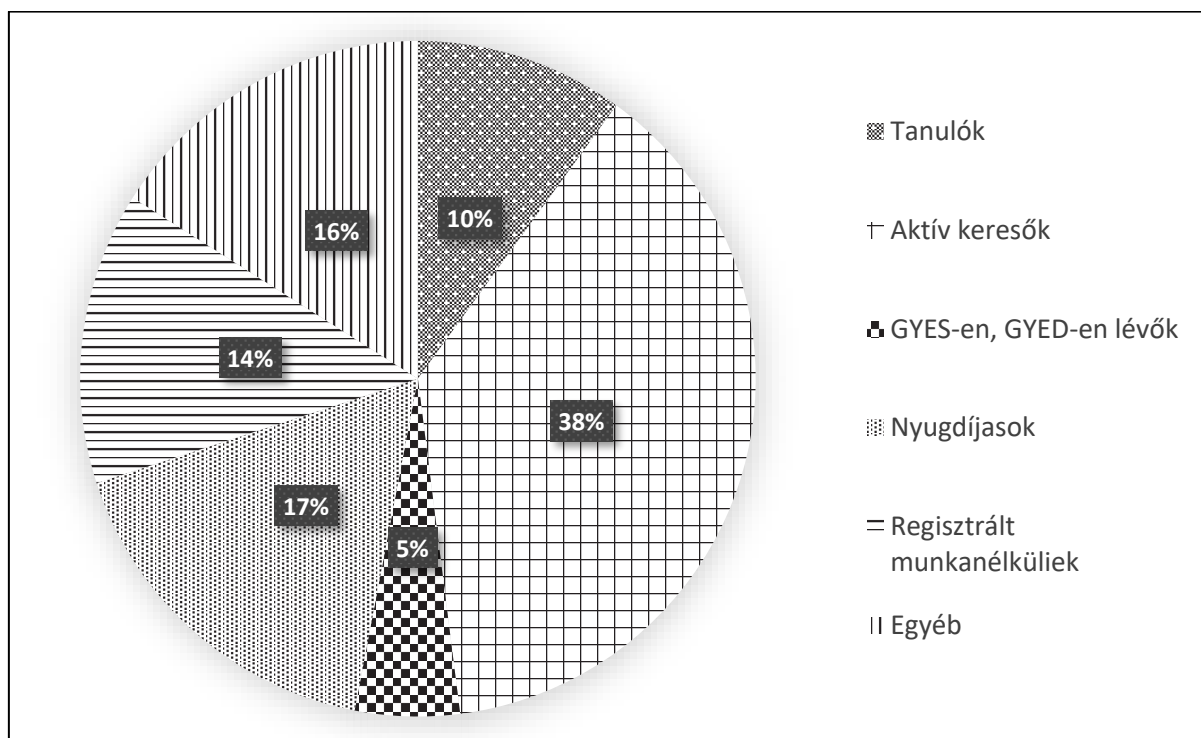
Miközben a kohászat melletti másik húzóágazatnak számító bányászati szektor nyolc üzeme is bezárt, a kistérségben 1980 és 1990 között mintegy 15%-kal csökkent a munkahelyek száma, amely az évezred utolsó évtizedének kezdetén még 32 ezer foglalkoztatottat jelentett. A munkanélküliségi ráta annak mélypontja idején (1993-ban) már 30% fölé kúszott, s bár később csökkent, majd stagnált, 1989 decemberéhez képest a regisztrált munkanélküliek száma kifejezetten nagy emelkedést mutatva megközelítette a 11 ezer főt¹⁹⁹, ám a valós munkanélküliségi létszám ezt több mint további 1000 fővel haladta meg! Öt év alatt (1990-1995) arányuk – az országos átlagot meghaladva – 1-ről 14%-ra emelkedett, azonban ez a szám - a munkaképes korú népesség egészét nézve – a tanulókkal, nyugdíjba vonultakkal, az éppen átképzésben részt vevőkkel és tényleges munkahellyel nem rendelkező közfoglalkoztatottakkal jóval magasabb, közel 30%-os értéket mutat. Utóbbi csoportba tartozók köre egy év alatt is jelentősen bővült: 1994 azonos időszakához képest (603 fő), 1995 utolsó hónapjáig több, mint a duplájára emelkedett és elérte az 1320 főt. Jelen korunk foglalkoztatási politikájában a közfoglalkoztatás kibővítése - sokszor új szándékot (és értelmet) nyerve - korántsem a munkába állás, vagy az abba újra történő belépés átmenetének tekinthető, hanem főként az amúgy munkaerőhiánnyal küzdő keresletnek

¹⁹⁷ Népszámlálás 1992: 25, 458-459.

¹⁹⁸ Népszámlálás 1992: 54.

¹⁹⁹ Egy évvel korábban, 1992 végéhez (7786 fő) képest ez 29%-os növekedést (10974 fő) mutatott 1993 decemberében. Bajka Gábor – Kormos Imre – Kutas János, 1997: 99.

megfelelni nem képes, képzetlen és valós tudással, gyakorlattal nem rendelkező társadalmi csoportok számára nyújtható egyetlen kényszermegoldást jelenti.

3. ábra: A munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása az ózdi kistérségben 1995. január 1-én.²⁰⁰

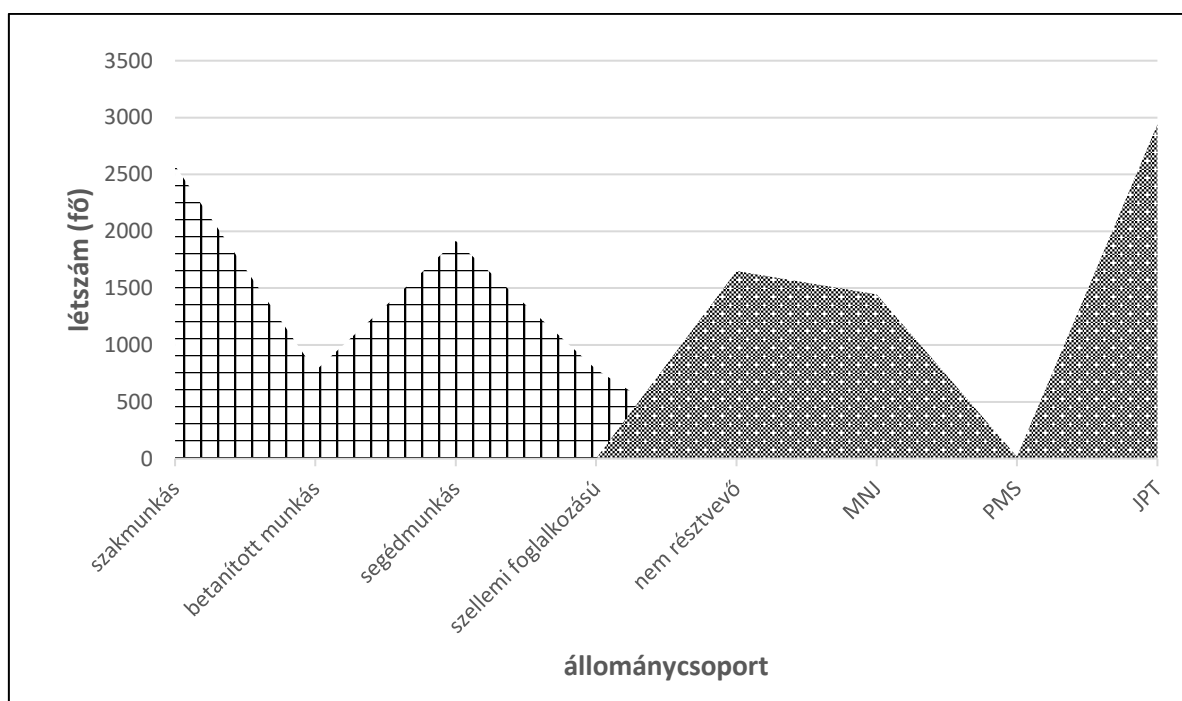
Egy 1997-ben készült felmérés 15 év alatt közel 20 ezer státusz megszűnését követően – közhasznú munkákkal együtt - mindössze 17 ezer álláshelyet említ, vagyis a korábbi, a piacgazdaságra történő átállást megelőző időszak leépítései (pl. bányászat) – különösen a szakképzett munkaerőre nézve - még nem jártak tömeges elbocsájtásokkal, utóbbi folyamat azt követően gyorsult fel. A tanulmány külön kiemeli, hogy a kohászati vertikum mára nosztalgiaként emlegetett 13-14 ezer dolgozójából, a jogutódnak nevezhető vállalatokban, a durva-, a finom, valamint a rúd- és dróthengerműben alig három ezer dolgozó maradt összesen. A munkanélküliségi ráta a térségben (Ózdon és 20 környező településen) ekkor (1997 közepén) 23,4%-os volt²⁰¹, amely 5,3%-kal rosszabb eredmény, mint az egy év ugyanazon hónapjában és összesen 6050 fő regisztrált munkanélkülit jelentett.²⁰² A munkaügyi központ adatsorai ugyanakkor kritikával kezelendők, mivel három éven keresztül (1996-1998) a város és térsége lakosságát ugyanannyiban határozták meg. A regisztrációba vettek közé tartoztak mindazok, akik már nem tanulnak és még nem

²⁰⁰ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Alabán Péter, 2017b: 129.

²⁰¹ Ilyen magas arányszámot legközelebb 1999 februárjában mértek helyben.

²⁰² Szalai Ákos, 1997: 3-4.

nyugdíjasok, munkát, állást vagy önálló foglalkozást keresnek és egy adódó álláshely betöltésére rendelkezésre állnak. Tíz évvel később a kistérség a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről szóló 67/2007. (VI. 28.) OGY határozat besorolása alapján még mindig a leghátrányosabb kistérségek közé tartozott, amelynek öt féle értékből (gazdasági, infrastrukturális, társadalmi, szociális, foglalkoztatási mutatócsoportok) képzett komplex mutatója mélyen az az összes kistérség komplex mutatójának átlaga (2,9) alatti értéket (1,8) képviselt.

4. ábra: A regisztrált munkanélküliek összetétele iskolai végzettség és igénybe vett járulékok szerint Ózd térségében 1997 júliusában.²⁰³

Az elemzésre már alkalmas adatokat szintén az 1997. évben vizsgáltam részletesebben. Ebből kiderül, hogy az életkor és az iskolai végzettség tekintetében a 20-34 év közöttiek (45,2%), illetve a szakmunkások körében (37,4%) volt a legmagasabb a regisztrált munkanélküliek aránya, amely arány mára sokkal inkább a kevésbé iskolázott és szakképzetlen csoportok irányába mozdul el. A szakképzettség háttérére utal, hogy az ózdi régió 1990. évi foglalkozásszerkezetén belül a kiemelt, 200 főt meghaladó foglalkoztatottságú fizikai dolgozók körében 56%-a volt a középfokú végzettségűek aránya; közöttük legnagyobb számban (2105 fő) lakatosokat találunk.²⁰⁴

²⁰³ Saját szerkesztés a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltsége adatai alapján. Forrás: Alabán Péter, 2017b: 130.

²⁰⁴ Bajnai Gábor – Kormos Imre – Kutas János, 1997: 167.

A regisztrált munkanélküliek számára elérhető ellátórendszeren belül a többség (48,6%) részesült a 2000. májusáig létező jövedelempótló támogatásban (JPT), 23,9%-a munkanélküli járadékban (MNJ) és csupán 15-en pályakezdők munkanélküli segélyében (PMS), amely támogatási forma 1996-tól került kivezetésre, megnehezítve a pályakezdők pontos számának hiszen anyagi érdekeltség hiányában csökkent a bejelentkezők száma is. A fentiek háttérben részben törvényi változások álltak: az 1999. évi CXXII. törvény egyes munkaügyi és szociális törvények módosításáról szólva több paragrafusban is megváltoztatta az 1991. évi IV. törvényt a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról, amelyek 2000. február 1-től lettek hatályosak.

Ózd városát önállóan nézve, az 1998-as esztendőben közel 14%-os volt a regisztrált munkanélküliek aránya az akkor 44 ezer fős településen, ennek közel kétharmada (61,2% = 2170 fő) azonban tartósan nem talált munkahelyet. A számok nagyjából megfelelnek a szomszédos, nyolcezer fő alatti Putnokéval. Az Ózd-putnoki KSH-körzet 28 településén végzett ez évi felmérés kimutatta, hogy a városoktól rosszabb helyzetben vannak az aprófalvas térség községei, amelyekben a kevesebb munkavállalási korú személyek között nagyobb arányú a (tartós) munkanélküliség.²⁰⁵ Kiemelendő, hogy ez a felmérés is rámutatott a magasabb kvalifikációra, amely szerint Ózdon szakmunkás, középfokú és felsőfokú végzettséggel is nagyobb arányban rendelkeznek.

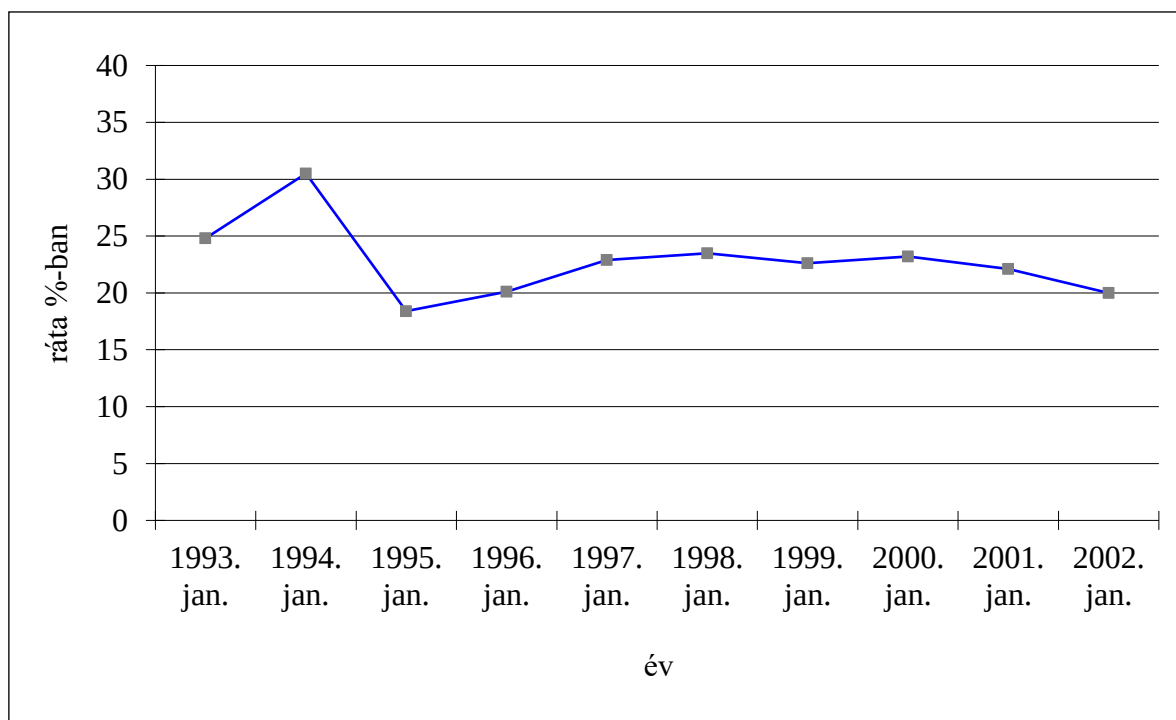
A foglalkoztatottság és gazdasági aktivitás mellett a munkanélküliség a kistérség átlagos jövedelmi viszonyairól is tájékoztat. Utóbbi terén a megyei átlaghoz viszonyítva jelentős visszaesés tapasztalható a rendszerváltozást követően és ez az arány azóta tovább romlott: az egy főre jutó személyi jövedelemadó a megyei szinttől 1996-ban 28%-kal, 2002-ben pedig már több mint 40%-kal maradt el.²⁰⁶ Mindez természetesen jól jelzi az életmód és életszínvonal alakulását, továbbá azt, hogy lokális szinten – a térség nehéz anyagi helyzetéből fakadóan – a jövedelememelkedés nem követi a megyei átlagot.

A 2000-es évek közepéig, a rendelkezésre álló adatok nagy részét – válságkezelési koncepciók kidolgozása végett – már feldolgozták. A legfontosabb változás természetesen az ipari szektorban mutatkozott, ahol a szerkezetváltás súlyos következményekkel járt. Valójában utóbbiakat akkor láthatjuk át igazán, ha a 90-es évek közepét jellemző viszonyokat vetjük össze korábbi, az 1980-as évekből származó adatokkal. Eszerint 1980 és

²⁰⁵ Bognár Mária – Imre Anna – Mezei István, 2001: 109.

²⁰⁶ A relatív adatokat az alábbi abszolút adatokból nyertük: az ózdi kistérségben 1996-ban 1 fő átlagosan 21000 Ft személyi jövedelemadót fizetett, míg a megyei átlagérték 29000 Ft volt. 2002-ben 44000, illetve 74000 Ft volt a szája mértéke. Vö. Esély a jövőért I., 2004: 41.

1996 között – az iparban hozzávetőlegesen 24%-kal csökkent a foglalkoztatottak száma, de radikális csökkenés figyelhető meg az építőipar, valamint a mezőgazdaság területén is. A változások ellenére a rendszerváltozás első éveiben a megszűnt munkahelyek számától jóval elmaradt a regisztrált munkanélküliek száma. Az ellentmondásra Szalai Ákos magyarázatában rámutat, hogy a migráció és az ezzel együttjáró, minőségi lakosságcsere (elvándorló, képzettséggel rendelkező biztos egzisztenciát máshol teremtő családok helyett bevándorló, alacsony életszínvonalon élő, sokszor alacsonyabb munkavállalási hajlandóságot mutató csoportok) mellett az egyre jobban terjedő „szürke és feketegazdaság” szereplői, továbbá az igen magas nyugdíjazások voltak ki nagy létszámú tömeget (utóbbi kb. 14000 főt) a munkaerő-piacról.²⁰⁷ A még munkaképes korú, de egészségi állapotában leromlott lakosok számára munkanélküliség előli egyik menekülési utat a rokkantnyugdíjazás jelentett, amit jelez, hogy a térségben a leszázalékolások tömegesen, más régiókat meghaladó mértékben fordultak elő.

5. ábra: Munkanélküliségi ráta az ózdi kistérségben a rendszerváltozás után.²⁰⁸

Mint már utaltam rá, statisztikailag az 1993. év volt a legrosszabb: 1989 decemberéhez képest a regisztrált munkanélküliek száma több mint 40-szeresére (!) nőtt. Ebbe a kategóriába soroljuk mindazokat, akik már nem tanulnak és még nem nyugdíjasok,

²⁰⁷ Szalai Ákos, 1997: 5.

²⁰⁸ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltsége adatai a regisztrált munkanélküliek összetételének alakulásáról (1993-2002).

munkát, állást vagy önálló foglalkozást keresnek és egy adódó álláshely betöltésére rendelkezésre állnak. Arányuk ingadozását jól mutatja, hogy bár 1993-at követően hatalmasnak mondható létszámuk mérséklődött, álláslehetőségek híján a következő években sem változott számottevően; általában 6000 és 7500 fő között mozgott.²⁰⁹ Az 5. ábra a munkanélküliek és az aktív népesség (munkakínálat) arányszáma alapján ábrázolja a munkanélküliségi ráta alakulását Ózd és térségében.

A közgazdasági értelemben munkakínálatnak számító aktív népesség több ok miatt is változhat: ha a teljes kistérségi népesség növekszik, illetve megvan az átjárhatóság közte és az inaktív népesség között, aránya szintén nő. Sajnálatos módon az országos tendenciáktól eltérően a helyzet több szempontból is kedvezőtlen: miközben a nyugdíjasok aránya – meghaladva az országos átlagot (1995: 7%) - az aktív korúakhoz képest jelentősen emelkedett, addig a munkanélküliek legnagyobb része nagyrészt a fiatalabb (35 év alatti) korosztályból kerül ki; ezek jórészt alacsony iskolai végzettséggel rendelkező, szakképzetlen csoportokat jelentenek.²¹⁰ A szakértői vélemények mindezekén túl kiemelik a tradicionális munkakultúra és értékrend megváltozásában rejlő veszélyeket is: sajátos életstratégiaként egyre inkább elterjedt a „feketézésből”, vásárolásból, színesfém-gyűjtésből, illegális fakitermelésből, önellátó kistermelésből magukat fenntartani igyekvők száma, akik között igen magas a roma etnikum aránya.²¹¹ A fiatal (17 év alatti) korosztály veszélyeztetettsége különösen nagy: mivel az iskolázatlan vagy alacsony – sokszor 8 általános alatti - iskolai végzettségű, aktív korú munkanélküliek nagyobb arányban veszik őket körül, így nagyobb arányban adnak nekik viselkedési mintá(ka)t. A fiatalok szocializációja szempontjából ez azt is jelentheti, hogy körükben inkább van esély arra, hogy ők maguk is az iskolázatlanabbak szüleik, rokonaik életmintáit kövessék saját életük során. A munkapiaci kategóriák és tényezők között tehát a kényszerű munkanélküliség mellett nem elhanyagolható az önkéntes munkanélküliség kérdése sem, holott utóbbi tényező (fogalom) jelentéstartalma szintén változáson ment át. A fentieket figyelembe véve talán meglepő, hogy regionális szinten a romák esetében aránylag magas munkaerő-piaci integráltságot említene a térségi helyzetfeltárások.

²⁰⁹ Bajka Gábor - Kormos Imre - Kutas János, 1997: 99.

²¹⁰ Egy 1974-es jelentés csak az ÓKÜ-ben 5000, a városban mintegy 4000 főre tette az általános iskolát el nem végzettek számát, miközben a dolgozó fiatalok alacsony művelődési igényeire panaszkodva a KISZ-alapszervezetek, a TIT, illetve a szocialista brigádmozgalom adta lehetőségek kihasználására buzdított. A munkahelynek ebben is döntő szerepe volt, mint egyetlen kényszerítő erőnek, amely „be tudja láttatni a nehézségek vállalásának szükségességét.” Vö. Dobi Sándor, 1974.

²¹¹ Szalai Ákos, 1997: 6.

A háttérben felerősödő tendenciák meglehetősen negatív képet alakítottak ki a keresők – eltartottak számának vonatkozásában is, amely a kistérségek között az egyik legnagyobb. Olykor egy-egy évet összevetve is feltűnő a változás. 1996-ban például - az országos átlagot majdnem kétszeresen meghaladva - 4,6 eltartott jutott egy aktív keresőre, a következő évre némileg javult a helyzet: a kistérség 71626 lakosa közül 25824 fő számított gazdaságilag aktívnak, vagyis egy keresőre 2,8 eltartott jutott 23,4%-os munkanélküliségi ráta mellett.²¹²

MEGNEVEZÉS		FŐ	ARÁNY (%)
Foglalkoztatottak összesen		10185	26,0
ebből	férfi	5050	12,9
	nő	5135	13,1
Munkanélküliek összesen		2690	6,9
ebből	férfi	1853	4,7
	nő	837	2,1
Inaktív keresők összesen		14623	37,4
ebből	férfi	5687	14,5
	nő	8936	22,8
Eltartottak összesen		10907	27,9
ebből	férfi	5286	13,5
	nő	5621	14,4
Egyéb		709	1,8
ÖSSZESEN		39114	100
(A város lakossága 2002. január 1-jén)			

7. táblázat: A munkanélküliek megoszlása Ózdon a 2001. évi népszámlálás idején.²¹³

A 2001. évi népszámlálás adatai szerint a kistérségben, illetve az Ózd-Putnok-Észak-Hevesi Vállalkozási Övezetben a munkanélküliség mind az országos, mind a regionális átlagszintet meghaladta, de ugyanez elmondható az inaktív keresőkről is. A munkaképes korúak közül ebbe a kategóriába soroljuk azokat, akik a munkapiacra valamilyen szociális, egészségügyi vagy más okból nem vesznek részt (pl.: nappali tagozatos hallgatók, gyesen lévők). Vizsgált területünkön az igen magas, az országos átlagot csaknem 10%-kal meghaladó 40%-os arány főként a nyugdíjellátásban és gyermekgondozási ellátásban részesülők nagy számából adódik. A környező kistérségekhez viszonyítva az előzőekben már említett munkanélküliség mértékéről tanúskodnak a következő arányszámok is: az összes lakosságon belül az Ózdi kistérségben 7,6%, Pétervárái kistérségben: 5,1%, a

²¹² Az Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltségének az ózdi kistérségre vonatkozó munkanélküliségi adatai 1997 júliusában.

²¹³ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Városfejlesztési stratégia, 2003: 13. A közölt adatokat a végleges népszámlálási adatokkal összevetve közlöm.

Bélapátfalvi kistérségben 5,4% volt; ezekhez adalékul: az országos átlag: 4,1%, a B.-A.-Z. megyei: 6,9%, míg a Heves megyei: 4,5% volt ugyanekkor.²¹⁴

A meglehetősen rossz foglalkoztatottságra utal, hogy a fenti adatokban a következő években sem történt javulás: 2003-ban a 38,7%-os országos értékhez képest a városban 26%-os volt a foglalkoztatottság mértéke, miközben a regisztrált munkanélküliek száma egyre alacsonyabb lett a rendszeren kívüli nem regisztráltak és munkaképes inaktívakhoz képest. A korábbi kohászati, bányászati tevékenység megszűnésével különösen a 40 év fölötti korosztály újbóli elhelyezkedése nehéz, körükben jóval a megyei szint alatt maradt a foglalkoztatottsági arány, eközben a szolgáltatási szektorban mindez nem érte / éri el a szükséges szintet. A gazdasági aktivitást jelző arányszámok Borsod-Abaúj-Zemplénben ezt követően is kedvezőtlenebbül alakultak az országosnál. Míg a gazdaságilag aktív népesség aránya az össznépességen belül országosan 45%, a megyében 41% volt. Az országosnál kedvezőtlenebb foglalkoztatási helyzetet jelzi, hogy a népességen belül a foglalkoztatottak aránya közel 6%-kal alacsonyabb, a munkanélkülieké csaknem 2%-kal magasabb volt az országos átlagnál a 2011. évi népszámlálás idején.

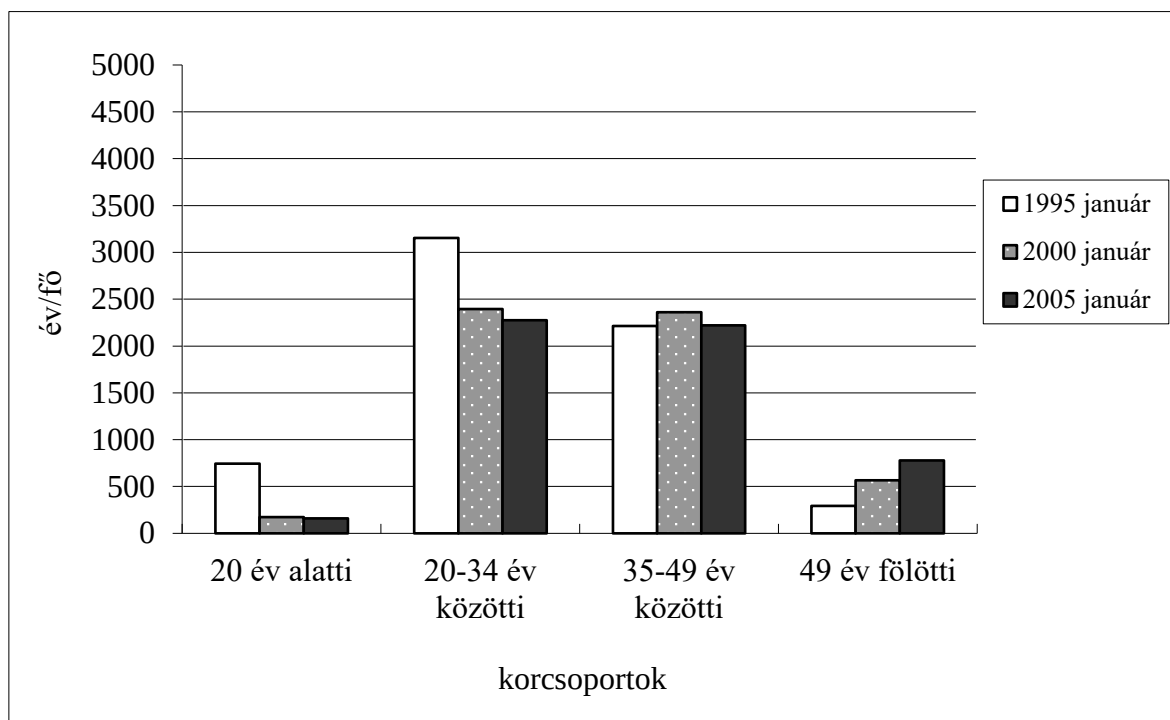
A helyzetfeltáró tanulmányok a 90-es évek végén három fő csoportba sorolták a munkaerő-piaci helyzet szempontjából halmozottan hátrányos helyzetűeket: a már említett cigány etnikum mellett a fiatal pályakezdőket (köztük egyre több friss diplomást) és a szociális ellátásból kikerült, így ismételten a munkaerő-piacra visszatérő rokkantnyugdíjasokat sorolhatjuk ide leginkább.²¹⁵ Az átlagosnál nagyobb nehézséggel küzdenek a munkaerő-piaci elhelyezkedés tekintetében továbbá az alacsony iskolai végzettségűek, a megváltozott munkaképességűek és fogyatékossgal élők, az idősebb aktív korúak (55-64 évesek) és bizonyos speciális hátránnyal rendelkezők (pl. hajléktalanok, mentális betegségben szenvedők, szenvedélybetegek, fogvatartottak, büntetés-végrehajtásból szabadulók). Korosztályonkénti megoszlásban és három időpontban a 6. ábra mutatja a regisztrált munkanélküliek számát az ózdi kistérségben.

Ózdon, valamint a Nádasd-, Hangony-völgy nyolc településén a munkanélküliség helyzete többnyire megfelel az egész KSH-körzetre jellemző állapotoknak. Az ezen belül alkalmazott minősítési „skála” alapján Domaházához és Hangonyhoz képest csak Sajómercsén és Kelemérben volt 1996-ban nagyobb munkanélküliség (33,54% és 29,89%); ezek alkották a munkanélküliség tekintetében a felső harmadot, Arló a középső harmadba

²¹⁴ Fejlesztési program, 2004: 29.

²¹⁵ Szalai Ákos, 1997: 6.

tartozott, az alsó harmadba pedig Járdánháza, Kissikátor, Ózd, Borsodnádásd, Borsodszentgyörgy.²¹⁶

6. ábra: A regisztrált munkanélküliek száma korcsoportonkénti lebontásban az ózdi kistérségben.²¹⁷

A regisztrált munkanélküliek összetételén belül az iskolai végzettség az egyik legfontosabb mutató, amely tekintetében többnyire azonos, ugyanakkor visszaeső képet kapunk: egy évtized alatt (1995-2005) a korábban legalább szakmunkás bizonyítványt szerzők túlsúlyát átvették a csupán általános iskolát végzettek. A jelzett időszak alatt, az év eleji adatok tanúsága szerint előbbieik aránya csaknem ugyanannyival nőtt, mint amennyivel az utóbbiaké csökkent (3-3%). Eközben bár a regisztrált munkanélküliek összlétszáma több mint 12%-kal esett vissza, 2005 januárjában még mindig igen magas értéket mutatott (5436 fő), ha pedig figyelembe vesszük az azóta megszűnt munkahelyeket (pl.: Finomhengermű Munkás Kft.), a helyzet lényegében nem változott pozitív irányban. Érdekes módon, a középiskolát végzettek körében – az arányukat tekintve – csökkent a munkanélküliek száma, amíg a főiskolás vagy egyetemi diplomásoké az évi lebontásokat nézve szinte nem változott. Igaz ugyan, hogy ez utóbbi csoportba tartozók vannak továbbra is a legkevesebben, az országosan jellemző, a piaci igényekhez sokszor nem igazodó túlképzés miatt mégis egyre problémásabb az elhelyezkedésük egyre több munkakörben (pl.: pedagógus, jogász).

²¹⁶ Fejlesztési stratégia, 1998-1999: 27.

²¹⁷ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Az Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltségének az ózdi kistérségre vonatkozó munkanélküliségi adatai: 1995, 2000, 2005.

Ha az ózdi adatokat összehasonlítjuk a többi településével, kiderül, hogy a 90-es évek közepén a többi hét helységben 45,08%-os volt a 8 osztályt, vagy a 8 osztályt sem végzettek aránya, Ózdon pedig 41,07%, amely gyakorlatilag kis különbséget mutat. A szakmunkásképzőt és a szakközépiskolát végzettek aránya kb. 2-2%-kal magasabb volt Ózdon, de a felsőfokú végzettségűek aránya is csak tizedekkel tért el. Tehát Ózdon sem magasabb arányúnak, sem kvalifikáltabbnak nem mondható a munkanélküliek tömege, mint a környező falvakban.

Roma tanulók / év	1970		1980		1985		1989		1992 ²¹⁸	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
	897	17,90	1315	21,29	1190	19,54	1264	23,27	1406	28,13
Változás mértéke	+ 509 fő (+ 57,15%)									

8. táblázat: Az általános iskolai cigány tanulók száma és aránya Ózdon (1970-1992).²¹⁹

Az okok között ismételten azt az ellentmondást fedezhetjük fel, miszerint bár a 14 év alattiak körében a város demográfiai mutatói pozitív irányban térnek el az országos átlagtól (arányuk 1998-ban 20,2% volt)²²⁰, ez főként a cigány etnikum számbeli gyarapodásával magyarázható. Utóbbi tény igazolja, hogy alig több mint 20 év alatt (1970-1992) az általános iskolások körében több mint 10%-kal nőtt a romák száma (8. táblázat), s ez a tendencia jelenleg is gyors mértékben folytatódik. Eközben a jobb képességű, jobban motivált gyermekek továbbtanulnak és gyakran – immár kvalifikált munkaerőként – nem térnek vissza.

A KSH adatsorok, valamint az MTA Szociológiai Kutatóintézete és a British Know How Fund for Hungary 1999. január-március között készített felmérése alapján így elmondható, hogy a „15-18 esztendősek, a szakmunkás és középiskolások között a gyermektöbbség a visszajára fordult” (arányuk 1998-ban 5,8%-os volt).²²¹ A számok ugyanakkor ismételten felhívják a figyelmet a fiatalabb korosztályok veszélyeztetett helyzetére a munkaerő-piacon. A 9. táblázat adatai főként erre utalnak, miközben rámutatnak az előregedő város (és környéke) népességmegtartó (leginkább szakmunkások, középrétegek) képességének gyengeségeire. Utóbbi napjainkra sok betöltetlen álláshelyet és egyidejűleg képzetlen tömegeket eredményezett.

²¹⁸ Iskolastatisztikán alapuló közvetett becslés. Hasonló eljárással a szerzők országos szinten 455 ezer főre tették a roma népesség számát ebben az évben.

²¹⁹ Forrás: Kertesi Gábor - Kézdi Gábor, 1998: 315.

²²⁰ Ez az arány a 0-14 éves korcsoport körében 2,8%-kal haladta meg az országos átlagot (17,4%) ebben az évben. Forrás: Statistical Pocket-book of Hungary'97; Budapest (KSH), 1998. 11. Idézi: Széman Zsuzsa, 1999: 8., 58.

²²¹ Idézi: Széman Zsuzsa, 1999: 8., 58.

KATEGÓRIÁK		Fiatalok aránya (%)		
		alacsony (20,05-23,73)	közepes (24,18-25,21)	magas (28,15-30,39)
Regisztrált munkanélkü- liek aránya (%)	alacsony (13,67-14,81)	Borsodnádásd Borsodszentgyörgy	Ózd	
	közepes (15,82-16,57)	Kissikátor	Járdánháza	
	magas (22,36-29,53)		Domaháza	Hangony Arló

9. táblázat: Munkanélküliek az Ózd-Nádásd-Hangony-völgyi mikrokörzetben (1996).²²²

A 2001. évi népszámlálás nemenként és korcsoportonként közölt összehasonlító adatsorai szerint az ózdi kistérséget a megyében hat másik régió is megelőzi például a 18. éves vagy azon felüliek által megszerzett érettségi tekintetében (26,2%), de a helyzet még rosszabb, ha a felsőfokú oklevéllel rendelkezők arányát (6,1%) megnézzük a 25. életévüket betöltöttek körében. Városi szinten hasonló tapasztalható a fenti kategóriákban, a rangsorban pedig még Encs és Felsőlő is Ózd előtt állt.

Külön kiemelendő itt a pályakezdő munkanélküliek helyzete. Azok a 25. életévüket (felsőfokú végzettség esetén a 30. évet) még be nem töltők, akik szerepeltek a munkanélküli nyilvántartásban, rendelkeztek a munkaviszony létesítéséhez szükséges feltételekkel, tanulmányait követően nem részesültek munkanélküli-járadékban, s akik számára a munkaügyi központ nem tudott megfelelő munkahelyet felajánlani korántsem voltak irigylésre méltó helyzetben. A korábban már említett okok (alacsony iskolázottság, szakképzetlenség stb.) miatt e réteg pozíciója talán a legbizonytalanabbnak tekinthető ma is. Számuk 1995 és 2005 között 380 és 480 fő körül mozgott, lassú csökkenést követően 2001 után ismét emelkedni kezdett.²²³

A foglalkoztatottak körét elemezve sokszor általánosságok állapíthatók meg. Ilyen például, hogy a korcsoportokon belül a 30-39 év közöttiek, a nemek között pedig a férfiak vannak a legtöbben; szinte alig találni az Észak-Magyarországi régióan belül olyan kistérséget, ahol nagyobb arányban foglalkoztatnának nőket, mint férfiakat. Ez az arány csak a 40-59 év közötti korosztály esetében fordul elő a régió kilenc - főképp a hátrányosabb helyzetű és a nagyobb (nehéz)ipari múlttal rendelkező - kistérségében (Abaúj-Hegyközi, Bodrogházi, Ózdi, Kazincbarcikai, Sátoraljaújhelyi, Belpátfalvai, valamint a három

²²² Fejlesztési stratégia, 1998-1999: 27.

²²³ Az emelkedés 2002 és 2003 között volt a legnagyobb arányú: 353-ról egy év alatt 470 főre nőtt a pályakezdők száma, miközben az üres állásoké szinte változatlan maradt.

megyeszékhelyhez tartozók).²²⁴ Városi és kistérségi szinten két népszámlálás évét összehasonlítva mindez kimutatható: 1990-ben Ózdon még a nők 25,01%-a, 2001-ben már 35,28%-a dolgozott, tehát a növekedés 10%-os, ami kistérségi szinten is megfigyelhető volt. Arányuk - városi szinten - a foglalkoztatottak teljes körében szintén emelkedett több mint 5%-kal (44,53%, illetve 50,42%), igaz, kistérségi szinten némileg csökkent.²²⁵

Az ingázók, más településre eljárók száma magas: 5558 fő, amely 30,1%-nak felelt meg 2001-ben (csak Ózdon: 1093 fő, 10,7%). A tevékenységszerkezetet nézve a gazdasági változások folytán a mezőgazdaságban dolgozók aránya - kistérségi és városi szinten - a legkisebb (1,9%, illetve 0,8%), az ipar-építőipar visszaszorult a második helyre (44,1%, illetve 44,1%), míg a vezető helyet átvette a szolgáltató szektor (54%, illetve 55,1%).²²⁶ Az ingázók körében – érthető módon – a második csoportba tartozók, vagyis az ipari (szak)munkások száma a legmagasabb.

Igazán szembetűnő változás sajnálatos módon a foglalkoztatottak egészét nézve látható a 7. ábra három időpontja között: a rendszerváltozás idején, Ózdon és környékén a munkanélküliek aránya még a 2%-ot sem érte el, szemben a 2011-es 8,6%-os értékkel. Ezt támasztja alá, hogy a foglalkoztatottak arányában egy évtized alatt (1990-2001), kistérségi szinten 15%-os volt a visszaesés, melynek megfelelnek a város esetében kimutatott adatok (41,31%, illetve 26,52%) is. Nyilvánvaló ezek után a többi kategóriákban jelentkező növekedés: a középcsoportot képviselő ún. inaktívak (se nem foglalkoztatott, se nem munkanélküli; pl.: idénymunkások, passzív vagy önkéntes munkanélküliek) esetében ez Ózdon például közel 13%-os, térségében 12%-os emelkedést jelent.²²⁷ 2011-ben 10565 foglalkoztatottat és 11641 inaktív keresőt írtak össze a városban, amelyhez 9390 eltartott további 2966 fő munkanélküli „társult”. Ezen adatok tanúsága szerint tehát kevesebb, mint a lakónépesség egyharmada (30,6%) dolgozott, míg az álláskeresők, illetve az inaktívak együttes aránya már 42,4%-ot tett ki a folyamatos létszámviszaeséssel párhuzamosan.²²⁸ Kistérségi szinten sokat elárul, hogy 2010 februárjában a regisztrált álláskeresők száma több mint 23-szorosa volt ez elvileg betölthető álláshelyek számának (345).²²⁹ Mindeközben érdekesnek tűnhet, hogy 2001 után - míg a lakónépesség közel 8000-rel csökkent - az

²²⁴ Szociális helyzetelemzés, 2004: 23. Az ózdi kistérségben a népszámlálás idején az 50 év fölötti foglalkoztatottak aránya meghaladta a 15%-ot, Ózdon pedig még ennél is magasabb értéket (17%) mutatott (vö. Népszámlálás, 2002: 366-367.).

²²⁵ Népszámlálás, 2002: 319, 335.

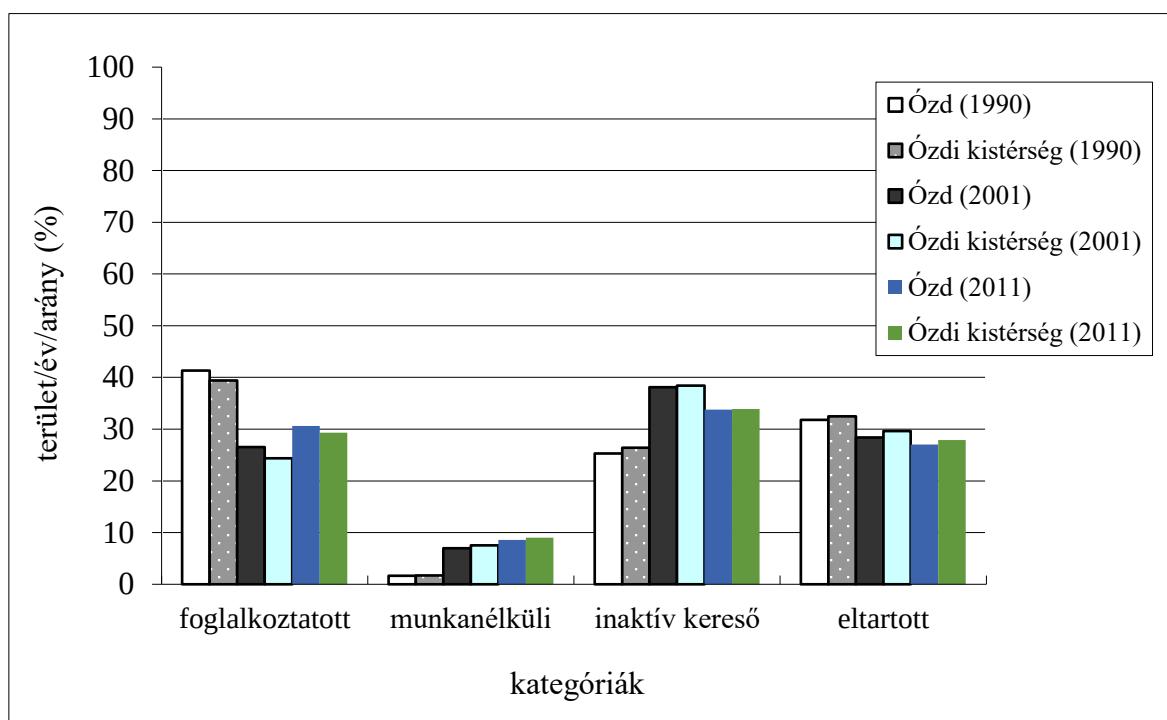
²²⁶ Vö. Uo.: 367.

²²⁷ Népszámlálás, 2002: 318, 334.

²²⁸ 4.1.5.1 A népesség gazdasági aktivitás szerint, 2011. Népszámlálás, 2013: 187.

²²⁹ Foglalkoztatási stratégia, 2010: 34.

álláskeresők száma mellett a foglalkoztatottaké is emelkedésnek indult, s mintegy 5%-kal megközelítette a 20 ezer főt (2001-ben: 18444 fő volt).

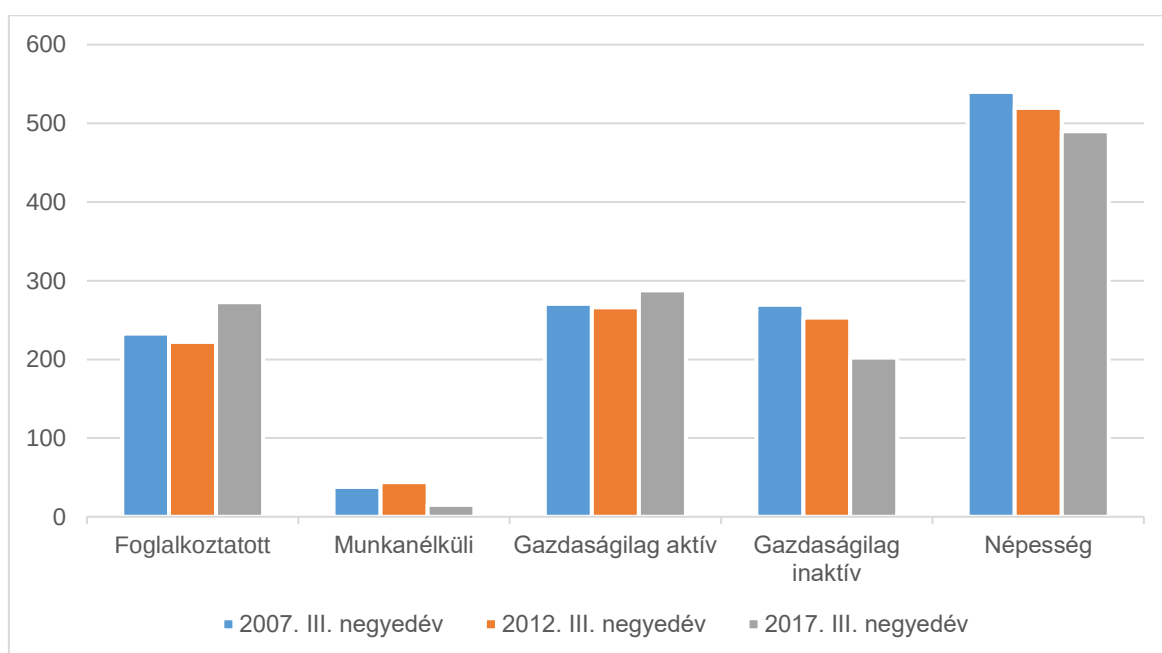
7. ábra: Ózd város és az ózdi kistérség gazdasági aktivitása (1990, 2001, 2011).²³⁰

Az ezredfordulót követően, a megyei adatokkal továbbra is összevetve a városi statisztikát jól kitűnik, hogy miközben tíz év alatt csaknem 10%-kal csökkent a lakosság (2007. január 1-jén 37040 fő, a 2016. január 1-jei állapot szerint csupán 33141 fő volt Ózdon a lakónépesség száma) és a 105/2015. sz. Korm. rendelet²³¹ értelmében jelentős munkanélküliséggel sújtott település a város, a foglalkoztatottak aránya – látszólag – emelkedett. A fentiekben már többször említett, a háttérben megjelenő közfoglalkoztatás kiszélesedése az alacsony szakképzettség fokmérője is, hiszen megfelelő szakértelem nélkül az időközben növekvő munkaerő-igény sem elégíthető ki. Másfelől, esetükben mégis az elsődleges munkaerő-piacra visszavezetni kívánt – új megnevezéssel - álláskeresőkről beszélhetünk, vagyis együttesen van jelen a kereslet és a nem megfelelő képzettségből adódó munkaerőhiány. Utóbbi az értékét veszített, felnőttképzéses tanfolyamokban „burjánzó” szakképzés (iskolarendszerű) minőségi javítását feltételezné, amely valódi szakembereket

²³⁰ Saját szerkesztés. Forrás: A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint (1990, 2001). Népszámlálás, 2002: 318-319, 334-335; ill. 4.1.5.1 A népesség gazdasági aktivitás szerint, 2011. Népszámlálás, 2013: 186-187.

²³¹ 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről. <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1500105.kor> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 11.

alkalmazni tudó cégeket csábíthatna a térségbe. Addig a szakképzetlen, betanított bér munkásnak valójában nincs is szüksége sem érettségire, sem szakképesítésre, hiszen a megszerzett tudását nem tudja érvényesíteni (például szakmai előrelépés, pozícióváltás és átsorolás, felfelé elmozduló, életpályákon belül mobilitás), így azonban a fejlődést, illetve bármely téren színvonalat helyben felmutatni képes középréteg aránya és súlya is csökken. A szakmai utánpótlás kinevelése sem mutat biztató képet: a tanulmányi eredményeik alapján lemorzsolódással veszélyeztetett tanulók aránya két ózdi középiskolában is 40% fölötti volt a 2017/2018. tanév első félévének zárásakor²³², vagyis a korai iskolaelhagyókat²³³ leszámítva a szakképzett, tanult szakmájukhoz értő és abban jártasságot elsajátítani kívánó fiatalok száma elenyésző.

8. ábra: A 15–74 éves népesség gazdasági aktivitása B.-A.-Z. megyében (2007-2017).²³⁴

Márpedig az iskolázottság és a foglalkoztatás között a legutóbbi, 2016. évi mikrocenzus (kis népszámlálás) szerint is van összefüggés: országosan a foglalkoztatottak

²³² A lemorzsolódás megelőzését szolgáló korai jelző- és pedagógiai támogató rendszer adatai alapján.

²³³ Angol megfelelője: 'Early School Leaving' (ESL), amely a magyarországi iskolarendszer dezintegrációjának folyamatát jól képes szemléltetni. Olyan 18 és 24 év közötti fiatalokra vonatkozik, akiknek semmilyen végzettségük nincs és a megelőző négy évben nem vettek részt más oktatási, képzési formában sem. A korai iskolaelhagyás mutatója kiemelten fontos, mert „egy olyan réteg nagyságát becsüli meg, akiknél kockázatos, hogy a munkaerő-piaci és társadalmi integrációjuk egyáltalán megtörténik, és nagy – növekvő – eséllyel maradnak egész életük során a társadalom peremén, szociális ellátásra szorulva.” Mártonfi György, 2014: 38.

²³⁴ Forrás: KSH STADAT - Évközi, területi adatok – Társadalom. 6.2.1.1. https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_qlf049.html - utolsó letöltés: 2018. április 10.

11%-a legfeljebb általános iskolát végzett, 61%-a középfokú végzettségű, több mint egynegyedük diplomás, míg a munkanélküliek körében 28% volt a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya, de már jelentős, 12%-ot képviselt a diplomások aránya is.²³⁵ A továbbtanulás helyben történő megoldása mellett – az utóbbi adatra is építve – tehát diplomásokat nagyobb létszámban foglalkoztatókra is szükség lenne. A Miskolci Egyetem kihelyezett ózdi tagozatain már szociális munka és anyagmérnöki nappali, a későbbiekben pedig – levelezős képzésben - szintén piacképes, mérnökinformatikus alapszakos végzettség megszerzésére is lehetőség nyílik; habár az igények, az elhelyezkedés és a nyomon követés felmérésére most még nincs lehetőség.

IV. 4. Út a szakemberhiányhoz: az oktatás és a szakképzés dezintegrációja

A kohászat jelenléte a helyi szakképzés létjogosultságát is megalapozta, bázist teremtve mind a gyakorlati képzésnek, mind az utánpótlás kinevelésének. A bányák és a nehézipari üzemek bezárásával a szakmatanulás presztízse, jelentősége elveszett, mára – az országosan tapasztalható tendenciáknak megfelelően – szakemberhiány alakult ki. Az oktatás válságát az alábbiakban a közel 130 éves múlttal rendelkező, egykor integrációs közeget biztosító volt szakmunkásképző intézet kapcsán vizsgáltam.

Az 1889. szeptember 1-jén működését két osztállyal és 19 fővel megkezdő társulati iparostanonc iskola fenntartója az 1881-ben fúzióval létrejött Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság (RMST, a „Rima”) ózdi vasgyára volt, míg a törvényi háttérrel a vállalatok számára tanonciskola megszervezését lehetővé tevő 1884. évi XVII. tc. volt, amely III. fejezetének A) és B) része (59-87.§) szabályozta az iparos-tanonc viszonyát, illetve a tanonciskolák működését. A tanulóidő ekkor (előkészítő osztállyal) 4 év volt, amely során a szakmai gyakorlatot az üzemi munkahelyeken szervezték meg, olykor éjszakai munkára is beosztva a tanulókat. 1920-ban a 3, majd 1927-ben a 4 évfolyamú képzés során a szakmák száma is folyamatosan bővült; az 1930-as évektől már bádigos, csőszerelő, ács, kerékgyártó, kereskedő, nyomdász, cipész, vagy mészáros tanoncokat is beiskoláztak, így lassú növekedéssel ugyan, de 1944-re már közel 250-en tanultak itt.²³⁶

²³⁵ Mikrocenzus 2016 – 5. A népesség gazdasági aktivitása.

http://www.ksh.hu/mikrocenzus2016/kotet_5_gazdasagi_aktivitas - utolsó letöltés: 2018. április 14. A legfeljebb általános iskolai végzettségűek létszáma különösen Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok megyékben nőtt 2011 óta. Az egyes iskolai végzettség szerinti kategóriák területi differenciálódásának mértékét vizsgálva látható, hogy utóbbi csoportból kikerült munkavállalók területi egyenlőtlensége növekedett leginkább. Mikrocenzus, 2017b: 17.

²³⁶ Dobosy László, 1989: 19-20.

A 2. világháborút követően, 1948-ban az iskolákat államosították, ennek, illetve a tervgazdálkodásra történő áttérés igényeinek megfelelően az iparostanonc oktatást átszervezték. Szakmunkás iskolák az iparostanulókról és a kereskedőtanulókról szóló, 9 fejezetből álló 1949. évi IV. tc. nyomán jelentek meg, amely új fogalmakat is bevezetett. A szakmunkás utánpótlásra hivatott intézményeket a Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről szóló 1961. évi III. törvény illesztette be a közoktatásba. Ekkor születtek a középfokú szakmai képzést és általános műveltséget egyaránt megcélzó szakközépiskolák is, amelyek a gimnáziumok és a technikumok mellett középfokú oktatást folytathattak. A szakmunkásképzésről szóló 1969. évi VI. törvény végül kimondta, hogy „szakmunkásképzés csak az Országos Szakmunkásképzési Jegyzékben felsorolt szakmákban és az ott meghatározott feltételek szerint folyhat”.

4. kép: Első ballagás a 102. sz. Gábor Áron Ipari Szakmunkásképző Intézet új iskolaépületében. Ózd, 1969.²³⁷

A képzés szervezésének és irányításának legfőbb szerveként 1950. január 8-án megalakult a Munkaerő Tartalékok Hivatala (rövidítve a sokak által ma is használt: MTH), amely 1957-ig működött. Az irányítást, ellenőrzést, pénzügyi ellátást annak budapesti központja látta el. Az MTH rövid ideig iparostanuló iskolát működtetett Ózdon kívül Somsályon, Járdánházán és Borsodnádason is az 50-es évek elejéig, illetve közepéig. A

²³⁷ Forrás: Ózdi SZC Gábor Áron Szakképző Iskolájának archívuma.

tanulók létszáma az 1949-ben várossá nyilvánított Ózdon gyorsan növekedett, így szükség volt tanulóotthonra (1950), tanműhelyre (1953), de a „profilváltás” sem maradhatott el, így többek között kohászok, vágárok, autószerelők és gépjármű-villanyszerelők oktatása is kezdetét vette mintegy 120 fő dolgozói létszámmal.²³⁸ A tanműhely avatásával párhuzamosan alakult meg a 102. számú Iparitanuló Intézet. A folyamatosan bővülő létszám (rekord: 1305 fő az 1971/1972. tanévben) új, 10 tantermes iskola építését követelte meg a városi stadion mellett, s a tanműhely közelében, amit – hosszú előkészületek után - 1966 májusában adtak át²³⁹, s amely – komolyabb felújítások nélkül – azóta is szinte „eredeti” állapotában található. A folyamatos névváltozásokat követően, ettől az évtől 102. sz. Gábor Áron Ipari Szakmunkásképző Intézet lett. 1987-ben az iskola egykor 250 fő fölötti kollégiuma megszűnt, a tanulók az akkori, mára önálló intézményként szintén megszűnt Ady Endre Középiskolai Kollégiumba kerültek.

Az iskola önállóságát a fenntartó megyei önkormányzat 2005-ben szüntette meg, amikor az akkori Gábor Áron Szakképző Iskolát összevonta a Bródy Imre Szakközépiskolával, s új néven létrehozta a Bolyai Farkas Szakképző Iskolát, melynek a nagy múltú oktatási intézmény csupán telephelye lett. Utóbbi iskola 2011-ben, további átalakítás és gazdasági önállóságának elvesztése után, racionalitás és bármilyen szakmailag alátámasztott érv nélkül, a putnoki Serényi Béla Gimnáziummal (!) a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei József Attila Gimnázium, Szakképző Iskola és Kollégium része lett a Megyei Intézményfenntartó Központ (MIK) irányítása alatt, amelytől a 2014/2015. tanévben vált le ismét. A volt szakmunkásképző 2014-ben visszakapta tagiskolaként a régi nevét, így a Klebelsberg Intézményfenntartó Központ (KIK, majd KLIK) Miskolci Tankerülete fenntartásában, a „Bródy” részeként, Gábor Áron Szakképző Tagiskolaként működött tovább. Újabb változás 2015. július 1-jével történt, amikor az Ózdi Szakképzési Centrum megalakulásával az Ózdi SZC Gábor Áron Szakképző Iskolája nevet kapta.

Az ezredfordulót követő évekre a szakiskolák és szakképző intézmények halványuló szerepe, negatív presztízse nagyban hozzájárult – az utánpótlás-nevelés visszaesése okán – a mára munkaerőhiányt kialakító tanulói létszámcsökkenéshez. Ózd város kedvezőtlen demográfiai viszonyai ennek csupán egy szegmensét alkotják. A negatív demográfiai változásokkal egy időben, illetve az Ózdi Kohászati Üzemek megszűnését követően helyben maradt kis- és középvállalatok számára a megváltozott munkakultúra nem minden esetben

²³⁸ Uo.: 49, 62.

²³⁹ Uo.: 126.

tudott minőségi és képzett munkaerőt nyújtani a kistérségben. A szakképző iskola ezredforduló utáni 15 éve folyamatos osztály- és tanulói létszámcsökkenésről, forrásmegvonásról, állagromlásról, hiányról és nehezen fenntartható működési feltételekről szóltak.

Összehasonlításképpen erre az időbeli periódusra több adatot is közlök a szakképzésben helyi szinten bekövetkező változások bemutatása céljából. Miközben az 1991/1992. tanévben 1260 diákot és 111 dolgozót találunk az intézményben (1995/1996-ban ez a szám 971, illetve 106), addig az évtized végére máris szembetűnőek a változások. Az 1999/2000. tanévben 9. évfolyamon még 3 önálló szakközépiskolai és 5 szakiskolai osztály indult, a tanulói összlétszám nappali tagozaton 689 fő volt 26 osztályban és 61 pedagógussal. Az oktatott szakmák jelentős része azóta eltűnt²⁴⁰, így ruhaipari érettségit adó képzés, vagy éppen általános gépszerelő és karbantartó, autószerelő, férfi-, illetve nőiruha-készítő régen nem szerepel már a képzési palettán.²⁴¹ A következő tanévben a szakképző évfolyamokon tanulók száma már nem érte el a 300-at, 9 szakképesítésben és 2 évfolyamon összesen 287-en tanultak, minden esetben jelentős számú lemorzsolódást követően.²⁴² Utóbbi ekkor 10,5%-os volt, majd némi csökkenést követően 7% körüli értékre mérséklődött. 5 év tekintetében (1999-2004) 40 és 70 fő közötti tanulói létszámvesztéssel kellett szembenézni, amely egyben több felmenő osztály kiesését is eredményezte.²⁴³

Érdekességgéppen közölhető, hogy a Gábor Áron Ipari Szakképző Iskolába, a B.-A.-Z. Megyei Önkormányzat közoktatási feladat-ellátási, intézményhálózat-működtetési és fejlesztési tervét figyelembe véve az egyidejűleg oktatható tanulók számát még az átlagléttség alapján 1060 főben, a maximálisan létszám alapján 1340 főben tervezték.²⁴⁴ A műszaki szakközépiskolával történő összevonást megelőző egyik utolsó adatszolgáltatás az alábbi átlagléttségmókkal számolt 2004. január 1-jei, illetve október 1-jei állapot szerint: tanulói összléttség – 765 fő, ebből szakközépiskolában tanul 228, szakiskolában (9-10.

²⁴⁰ Megszűnt szakképesítések az 1991/1992-es tanévtől: ruhagyártó, általános gépszerelő és karbantartó, hengerész és forrasztár, kovács, öntő, esztergályos, marós, karosszerialakatos (később átmenetileg újraindult), autószerelő, központi fűtés szerelő, Diesel-mozdony szerelő, vasútjármű szerelő, vas- és fémszerkezetlakatos, villamosgép-szerelő, épületvillamossági szerelő, bútorasztalos, fonalgépkészítő, szövő, bőrdíszműves, ács-állványozó, bádigos, kötő-és varrógépműszerész, épületasztalos (később újraindult), férfiruha-készítő. Forrás: Statisztikai jelentés / Gábor Áron Szakképző Iskola, 2004. február 2. Készítette: Vincze István.

²⁴¹ Statisztikai adatok (1999-2000). Igazgató: Nagy-Balyi Imre.

²⁴² Iskolai összesítő jelentés (2000-2001). Ózd, 2001. május 23. Igazgató: Veress Vilmos.

²⁴³ A Gábor Áron Szakképző Iskola létszámának és lemorzsolódásainak alakulása. Jelentés. Ózd, 2004. december 1. Igazgató: Veress Vilmos.

²⁴⁴ Iskolai jelentés 2004. január 14. Igazgató: Veress Vilmos.

évfolyamon) 285, szakképzésben (10. évfolyam után) 252 fő, iskolai tanműhelyt igénybe veszi 243 fő.

Képzési szint	Évfolyam / fő				Összesen
	9.	10.	11.	12.	
Szakközépiskola	77	60	60	42	239
Szakiskola ²⁴⁵	213	116	-	-	329
Szakképzés	-	.	127	73	200
Összesen	290	176	187	115	768

10. táblázat: Az ózdi Bolyai Farkas Szakképző Iskola telephelyének összesített létszámadatai (fő)
2005. október 1-jén.²⁴⁶

Az alacsony társadalmi státuszú, elköltözni nem tudó, vagy nem képes, zömében nagycsaládos, sokgyermekes háztartásokból érkező egykori diákok azóta felnőttek, egy részük igen korán családot alapított, ezen új generáció helyzete azonban aligha mutat előremutató változást. Mondhatni némi túlzással: az iskola tanulói összetétele leképezheti a jövőben Ózd város társadalomszerkezetét. A családi háttér vizsgálata során már 2005/2006-ban kimutatható volt a roma etnikum nagy aránya, vagy éppen a csonka családok növekvő száma, míg a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosultak, s így szociális támogatásra szoruló kör egy-egy osztályok esetében csaknem teljessé vált már akkor is. Mindez országos tendencia: a középiskola típusának megválasztása eltérően alakul roma és a nem roma származású tanulók körében. A családi háttér és teljesítmény közötti erőteljes összefüggés mindeközben arra utal, hogy igen nagyok a különbségek a tanulók szociális, gazdasági és kulturális háttere szerint és az átlagnál jóval kisebb arányban fordulnak elő olyan tanulók, akik gyenge szociális, gazdasági és kulturális hátterük ellenére jó eredményt érnek el. A hazánkban is folyó PISA (Programme for International Student Assessment) vizsgálatok célja annak felmérése, hogy a közoktatás kereteit hamarosan elhagyó 15 éves tanulók milyen mértékben rendelkeznek azokkal az alapvető ismeretekkel, amelyek a mindennapi életben való boldoguláshoz, a továbbtanuláshoz vagy a munkába álláshoz szükségesek. A PISA 2012 adatai megerősítették azt a tényt, hogy „az oktatási rendszer eredménytelennek bizonyul a szociokulturális eredetű hátrányokkal szemben, a tudásszerzés családi-otthoni környezetből fakadó egyenlőtlenségeit nem sikerül pedagógiai hatásokkal kellőképpen enyhíteni. A mérés nemzetközi kontextusa azt is megvilágítja, hogy hazánk az

²⁴⁵ A hagyományos 2 éves, 9-10. évfolyamon szakmai alapoató képzést nyújtó rendszerben az utolsó 10. évfolyam a 2013/2014. tanévben „futott ki”, átadva a helyét a 3 éves szakképzésnek. A táblázat még az előbbi képzési rend vonatkozó helyi adatait rögzíti.

²⁴⁶ Forrás: Statisztikai adatok – Bolyai Farkas Szakképző Iskola, 2005/2006. tanév. Igazgató: Tóth Béla.

OECD²⁴⁷-átlagnál alacsonyabb átlageredményt az OECD-átlagnál szignifikánsan nagyobb családi háttérből fakadó egyenlőtlenségek mellett érte el.”²⁴⁸ A mérések által használt szociális, gazdasági és kulturális index (ESCS-index) a tanuló szocio-ökonómiai státuszát meghatározó jellemzőket foglalja egy mutatószámába. A 2015-ös eredményeket feldolgozó jelentés egyértelművé tette, hogy „az OECD-átlagnál alacsonyabb ESCS-indexérték, illetve annak nagyobb szórása együttesen azt jelzi, hogy a magyar oktatási rendszerben nagyobb arányban vannak előnytelen szociokulturális környezetből érkező diákok, és az iskoláknak a tudásközvetítés és a készségek fejlesztése mellett továbbra is komoly egyenlőtlenségekkel és társadalmi eredetű különbségekkel kell megküzdeniük.”²⁴⁹ Mindehhez tegyük hozzá a jelentős regionális társadalmi különbségeket is, amelyek utalnak egyben a tanítási-tanulási folyamatot befolyásoló eltérésekre a családi háttérjellemzőkkel, a szülők iskolázottságának fokával, valamint a családok művelődési viszonyaival szoros összefüggésben.

Míg a nyolcadik osztály befejezése után a roma diákok közel 60%-a a szakmát adó szakiskolai képzést választotta, addig ez az arány a nem romák körében alig több, mint 20%-ot jelentett.²⁵⁰ Az összevonást követően létrejött Bolyai Farkas Szakképző Iskola „kezdő” tanévében a még 2+2 éves szakiskolai képzés során a 9-10. osztályos szakiskolások körében mind az apa, mind az anya iskolai végzettsége alacsony: a többségnek bár volt szakmai végzettsége (45,9%, ill. 36,2%), de a 8 általánossal rendelkezők is domináns arányt képviseltek (34,9%, ill. 38,3%).²⁵¹ Itt a becslés alapján 53% volt a romák aránya, azonban a szakképzésre történő jelentkezésnél komoly törésre utal, hogy 11-12. (szakképző) évfolyamon már csak 36%-ban voltak jelen, vagyis körükben a lemorzsolódás, a tanulmányok abbahagyása különösen jellemzőnek bizonyult akkor, sőt, a tankötelezettség újbóli 16 évre történő leszállításával különösen jellemző most is. A középiskolai végzettséggel, valamint érettségivel bírók száma megdöbbentően alacsonynak mondható ekkor (7,3%; ill. 8,2%); az anyák esetében ezt a 8 általánossal nem rendelkezők aránya (9,4%) is meghaladta, szemben az apákkal. Érthető módon legkevesebben a felsőfokú végzettségűek voltak (1,2%, ill. 0,9%), igaz arányuk a szakközépiskolások szüleinél sem volt magas. Mindez azt mutatja, hogy az alacsony iskolázottságú, marginalizálódó társadalmi csoportok folyamatosan újratermelődnek, gyermekeiket gyakran ugyanabba az

²⁴⁷ A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetnek ('Organisation for Economic Co-operation and Development') Magyarország 1996 óta tagja.

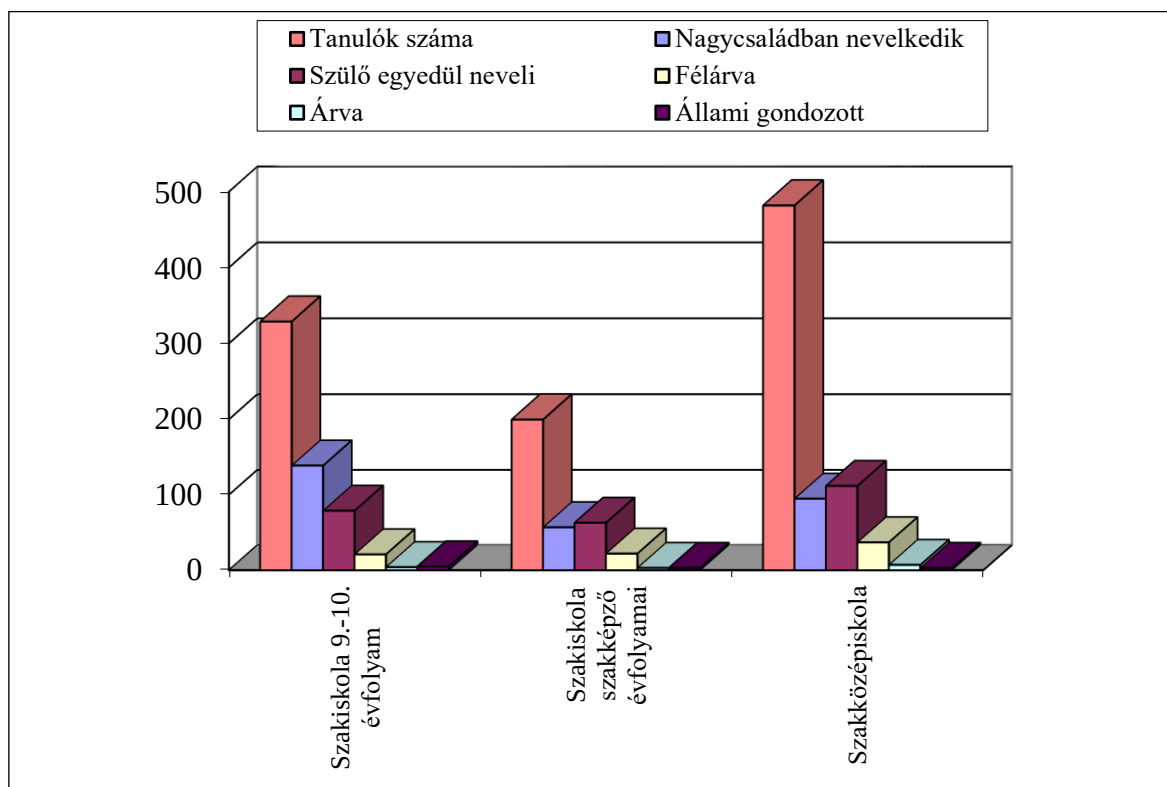
²⁴⁸ PISA, 2013: 70.

²⁴⁹ PISA, 2016: 71.

²⁵⁰ Hajdú Miklós (szerk.), 2014: 39.

²⁵¹ Alabán Péter, 2018: 122.

iskolába íratják be, amelybe egykor a szülők jártak, így nem ritka a testvérpárok együtt érkezése.

9. ábra: Tanulók megoszlása családi háttér szerint
a volt Bolyai Farkas Szakképző Iskolában (Ózd, 2005-2006).²⁵²

A társadalomban és annak egységeiben (pl. család) bekövetkezett szerkezeti változások, az alapvető szocializációs közegek nem megfelelő működése, a munkáról-szakmáról való gondolkodás- és értékrend-váltás, valamint az egyoldalú és az iskolával szemben támasztott túlzott elvárások mellett további probléma azóta is, hogy a döntések „fent” az éppen aktuális és súlyozottan érvényesülő „akarat” mentén, elméleti síkon születnek meg válogatott szakemberek bevonása és többoldalú hatásvizsgálatok nélkül. A munkáltatók, illetve kamarai szervezeteik az elmúlt években sem a tervezhetőség, sem az alkalmazkodás kritériumait, szempontjait, vagy éppen a stratégiai fejlesztés irányait nem tudták megnevezni, pláne azonos érdek mentén kezelni.

2008 elejére a két iskolarész tanulói létszáma már együttesen sem érte el az 1000 főt, a székhelyen és a telephelyen 963-an tanultak.²⁵³ A fentiekben felvázolt problémák kezelésére az intézmény több próbálkozást is tett. Egyértelművé vált az előzetes intézkedések fontossága és számos olyan eszközt, amelyeknek a teljes iskolában való

²⁵² Iskolai adatszolgáltatás alapján. Ábra: Vincze István. Forrás: Vezetői jelentés, 2006.

²⁵³ Forrás: Létszámadatok – Bolyai Farkas Szakképző Iskola, 2008. január 24. Igazgató: Tóth Béla.

rendszerszintű alkalmazása eredményes lehet. Elsődleges fontosságúnak (volt) nevezhető a tanulók megfelelő motiválása, ezen belül a folyamatos visszajelzés, a fejlesztő értékelés alkalmazása, a prevenciós terv készítése és használata, de a tanulói támogatás eszközeként emelhető ki a pedagógiai módszertani sokszínűség fontossága, azon belül a team-munka, projektmunka, bevonás és közösségépítés. Ezeknek megfelelően a szakiskolai rendszer teljes modernizálását célul kitűző Szakiskolai Fejlesztési Program második szakaszában (SZFP II) közreműködve tananyagfejlesztés (pl. projekt módszer alkalmazása) történt, végül a program még a tervezett idő (2011) előtt – pénzügyi okok miatt – befejeződött (2009).

Ez az iskola „vette át” továbbá az ózdi gimnáziumtól 2011-ben a Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Kollégiumi Programját (AJKP)²⁵⁴, amely az eredeti, 2000-ben megfogalmazott elképzelés szerint iskoláztatási támogatás nyújtása volt a kistelepüléseken élő, hátrányos helyzetű, tehetséges tanulóknak. További újítás volt a HÍD II program 2013-tól, amely - 10 fő körüli csoportokban – az alapfokú végzettséggel nem rendelkezők számára azokat az ismereteket, amelyek a szakképzés megkezdéséhez szükségesek. A program azoknak kívánt lehetőséget nyújtani, akik nem tudták befejezni az általános iskolát, de már betöltötték 16. életévüket. A 2014-es két csoporthoz képest a következő tanévben már nem volt elég jelentkező, 2016 szeptemberében viszont elindult a 20 hónapos Szakképzési HÍD Program, amely rész-szakképesítést nyújt a tanulóknak.

2010 után az iskola talán legválságosabb időszaka következett, amely gyakran a mindennapi működést is veszélyeztette. Térségi Integrált Szakképző Központos (TISZK-es) beruházásként megemlíthető ellenben a CNC oktatólabor átadása 2010 végén (Sajó-menti TISZK). Európai Unió források bevonásával az iskola tanműhelyének felújítására 98 millió Ft-ot, eszközbeszerzésre (csúcstechnológiát képviselő CNC oktatólabor kialakítása) 125 millió Ft-ot tudott költeni, azonban a későbbiekben kiderült, hogy az épületrészek állapotán sem ez, sem a digitális táblák és más informatikai eszközök beszerzése nem segít. A tagiskolává válás éve ugyanakkor már a létszám oldaláról fenyegetetett további átszervezéssel: 2014. október 1-jén a Gábor Áron Szakképző Tagiskolában az előző tanév záró tanulói számától jóval elmaradva, 426 fővel kezdődött meg a tanítás, domináns módon 67,8%-os szakiskolai többségű arányban.²⁵⁵ A képzésben részt vevő dolgozók száma 43, a nem pedagógus alkalmazottaké 3 fő volt. A tanulható szakmák száma minimálisra csökkent (9. évfolyamon négy képzés indult: eladó, vendéglátó eladó, hegesztő és kőműves), s több

²⁵⁴ A 2019-től másik iskolába átkerülő programban részt vevő tanulók a más fenntartóhoz tartozó Ózdi József Attila Gimnázium, Szakközépiskola és Kollégium diákszállójában vannak elhelyezve.

²⁵⁵ A KIRSTAT 2014 adatszolgáltatása alapján.

területen volt szükség a felmenő rendszer, illetve a lemorzsolódás miatt beszámoltató oktatás bevezetésére (pl. festő, mázoló, tapétázó²⁵⁶), vagyis további csökkenés, esetleg régi, akár hiányszakmának is minősülő szakképesítések tűnhetnek el.

A szakközépiskolai képzés veszélybe kerülését mutatja, hogy a következő tanévben a fenntartó helyben nem engedte indítani az addig két ágazatban (gépészet, illetve vendéglátóipar) meghirdetett, szakmai érettségivel záruló képzési formát, csupán az érettségi utáni szakképzésre mondott igent. Utóbbi példaként említhető abban a tekintetben, hogy a 2013-ban indult új képzési rendszerben, az érettségi után egy év alatt vendéglátásszervező-vendéglős szakképesítést szerezhetnek a tanulók. 10 évvel korábban még logikus érvelésnek tűnt, hogy az északkelet-magyarországi térség kedvező idegenforgalmi adottságokkal rendelkezik. Ennek ellenére a felmérések szerint az idegenforgalmi bevételek alacsonyak, a vendégéjszakák száma, a vendégek összetétele, igény szintje jóval alatta van a lehetőségeknek. Nem véletlen, hogy a fejlesztési programok, stratégiák kiemelten kezelik az ágazat fejlesztését, olyan programcsomagok létrehozását, amelyek hosszabb vendég-tartózkodást indikálnak. 2014-ben pont ellenkezőleg történt: a megyében folyó túlképzésre hivatkoztak, amely a térségben folyó idegenforgalom mértékéhez viszonyítva már nagymértékű, így felesleges is. Elegendő létszám esetén – a kihagyást követően – szakgimnáziumi formában, az érettségit adó képzés ismét indulhatott (pincér, illetve gyártósori gépész kimeneti mellék-szakképesítést nyújtva az érettségi mellé) az új fenntartó engedélyével 2016 szeptemberétől. Az újonnan meghirdetésre kerülő, illetve már bevezetésre került képzések terén ugyanakkor további alapos egyeztetések szükségesek (pl. bányaművelő, fogadás).

Regionális szinten a szakképzés helyzete hasonló képet mutat. Egy 2009-2014 közötti évekre vonatkozó, összesen 2079 főt (ebből 157, a minta 7,6%-a volt borsodi), többségében 20 év fölötti szakképzett fiatal személyt érintő kutatás szerint a szakmákról alkotott vélemény esetében is megfigyelhető, hogy a pozitív állítások (pl. a szakmájával kiemelkedően jól lehet keresni) esetén a gyakorlatot cégnél (is) elvégző tanulók átlagos pontszáma rendre magasabb, tehát ezek a tanulók jobb véleménnyel vannak a szakmájukról, mint a csak iskolai tanműhelybe járók. A negatív állításokkal (pl. alacsony a jövedelme, a szakmájából nehezen lehet megélni) ellenben inkább azok értettek egyet, akik csak az iskolai tanműhelybe jártak. A pályakövetéses kutatási módszer 2014-re Észak-Magyarországon mérte a legmagasabb kilépési arányt, vagyis a végzettek zöme elhagyta a korábban tanult

²⁵⁶ A szakképesítés 2017-ben kivezetésre került, s hasonló sors vár az asztalos képzésre is.

szakmáját, szemben például a sokkal előnyösebb helyzetben lévő Nyugat-Dunántúllal.²⁵⁷ Az elhelyezkedési lehetőségeket prezentálják azok a felmérésből kiolvasható statisztikai adatok, amelyek a megkérdezettek akkori munkaerő-piaci státuszát jellemzik. A százalékos értékekből kitűnik, hogy a megkérdezetteknel Borsod-Abaúj-Zemplénben volt - a második helyen álló Somogy megyét csaknem 23%-kal meghaladva - a legtöbb munkanélküli (58%), míg az alkalmazottak aránya 27,4%-ot, az alkalmi munkásoké 2,5%-ot, a továbbtanulóké 12%-ot tett ki; vállalkozó nem volt körükben. Országos szinten a kutatásba bevont 37 szakma tekintetében a szerszámkészítő és az autótechnikus végzettséggel bíró fiatalok helyezkedtek el a legnagyobb arányban alkalmazottként a kérdezés időpontjáig. A munkanélküliség a szakképzettek körében leginkább az építészet és az élelmiszeripar szakmacsoportokra, legkevésbé pedig az elektrotechnika-elektronika szakmacsoportra jellemző. Továbbtanulásról ugyanakkor leggyakrabban az elektrotechnika-elektronika és a kereskedelem-marketing, üzleti adminisztráció, legritkábban az építészet és a gépészet szakmacsoportokban végzettek számoltak be.²⁵⁸

A duális szakképzésben a mindennapok tapasztalata nem mindig mutat kölcsönös álláspontot, nézetet, együttműködési hajlandóságot, holott a gazdálkodó szervezetek bevonásával olyan gyakorlati képzés megvalósítása lenne a cél, amelyben a tanulók a munkakör betöltéséhez szükséges életszerű munkatapasztalatra tehetnek szert.²⁵⁹ Sok esetben azonban pont ők azok, akik nem akarják ezt, szociális háttérük nem megfelelő, nem partnerjellegű motiváló-erő, hanem éppen ellenkezőleg: lehúzó, munkakultúrától idegen, s mindezek által hátráltató, az előrehaladást szakmai elméleti és gyakorlati szinten egyaránt akadályozó tényező. Több esetben ezek okán a vállalkozó sem kíván tanulót foglalkoztatni, hiszen a helyszínen zajló termelési folyamatot a nem megfelelő magatartású diákok komolyan hátráltathatják. A szakmai és vizsgakövetelményekben megfogalmazott tárgyi feltételek ráadásul alig állnak rendelkezésre teljes mértékben a közép- és mikrovállalkozásoknál, azok hiánytalan biztosítása, beszerzése jelentős teher lehet. A szakképzési törvény mindezen felül – több szakképesítés esetében – mestervizsgához

²⁵⁷ Makó Ágnes - Bárdits Anna, 2014: 12.

²⁵⁸ Uo.: 44-45., ill. 47.: 5.1. táblázat.

²⁵⁹ Az együttműködési forma korábban is létezett az Ózdi Kohászati Üzemekkel, igaz adódtak problémák. A 70-es évek végén például az azóta megszűnt kovács szakmában frissen végzett szakmunkás tanulók elméleti és szakrajzi tudását bíralták a brigádvezetők. A szakmunkásképző iskola akkor igazgatója, Takács Vendel mindenekelőtt az oktatási intézménnyel való kapcsolattartást hiányolta, s a kölcsönös (üzem-iskolai tanműhely) látogatások egyoldalúságát emelte ki. Vö. Ihász Zoltán, 1978. Persze a hiányos ismeretek későbbi pótlására akkor ott volt az ÓKÜ. Más gyakorlati képzőhelyekkel (pl. BÁÉV) kapcsolatban inkább negatív volt az igazgató véleménye.

(vagy azzal egyenértékű felsőfokú, szakirányú végzettséghez) rendeli a tanulók külső gyakorlati helyen történő képzését, amely tanfolyam- és vizsgadíjhoz kötött. Ennek értelmében a gyakorlati képzést folytató szervezetnél folyó gyakorlati képzésben gyakorlati oktatóként olyan személy vehet részt, aki egyrészt megfelelő szakirányú szakképesítéssel és legalább ötéves szakmai gyakorlattal rendelkezik, másrészt azon szakképesítések tekintetében, amelyekben a szakképesítésért felelős miniszter kiadta a mestervizsga követelményeit, mestervizsgával rendelkezik.²⁶⁰

A problémák országos szinten is megvannak és összetettek. Minőségi szempontból kifejezetten aggasztó, hogy 2010-ben a munkaerő foglalkoztathatósága, valamint a képzettség minden szintjén rosszabbnak mutatkozott, mint az uniós átlag. Ez a demográfiai változásokra időben nem reagáló torz iskolaszervezettel, továbbá szakmaszerkezeti gondokkal párosult: a magyarországi iskolarendszer nem volt képes rugalmasan reagálni a gazdasági igényekre, a TISZK-ek pedig – azóta kiderült - nem növelték az elvárt mértékben a hatékonyságot és rugalmasságot. Azonnali átalakítást igényelt ennek megfelelően mind a szakmaszerkezet (tartalom és minőség, illetve a gazdaság igényeinek megfelelően), mind az átláthatóságot, koordináltságot, s hatékonyságot megkövetelő működés/működtetés, mind a társadalmi felzárkózás / felzárkóztatás igényének megvalósíthatóságának tervezete(i), mind pedig az egyes képzések különböző szintjei; utóbbi a gyakorlatorientáltság révén minőségi javulást eredményezhet. 2013-tól ráadásul nagymértékben átalakult az Országos Képzési Jegyzék (OKJ): annak egyes szintjei egyszerűsödtek, új szakképesítések születtek, korábbiak megszűntek, vagy éppen egybeolvadtak, adott képzési idők, vagy éppen a speciális munkarend (levelező, távoktatás) korlátozódott, ráépülések, iskolarendszeren kívüli specializáció jelent meg; mindezekről átláthatóbb képzési szerkezetet várnak. A közeljövőben alap-szakképesítések kialakításával tovább csökkentenék az OKJ kínálatát, viszont növelnék a ráépítéseket és mellékképesítések számát.

Eközben igen magas a belső migrációban érintett, illetve a külföldi országokba (pl. Anglia, Németország, Ausztria) helyből kivándorló, s tartósan kint tartózkodó fiatalok száma, akik sokszor szakmát váltva jutnak az itthoninál magasabb keresethez. Ilyenkor a szakmaváltás sem ritka, sőt sokszor kényszer (pl. hegesztőből felszolgáló). A finanszírozás kérdésén túl, a hatékonyság eléréséhez, a jó szakmunkások újbóli „kineveléséhez” nélkülözhetetlen az abban érdekeltté tett vállalkozások aktív részvétele, amelyek így akár

²⁶⁰ 2011. évi CLXXXVII. törvény a szakképzésről. Vö. 31.§ (1) a) és b) pontjai. http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100187.TV - utolsó letöltés: 2018. március 17.

saját munkaerő-utánpótlásukat is biztosítani tudják. Több, nagy múltú szakma képzését, érdeklődés hiányában évek óta nem sikerül indítani a városban, s a csökkenő létszámú tanulói közeg is változatos képet mutat. A szakképzés átalakításához azonban, az érintettekkel történt szakmai egyeztetések útján kell megtenni a fenti lépéseket, beleértve a törvényi szabályozás nyújtotta keretek megteremtését is.

Az államilag finanszírozott felsőoktatási férőhelyek számában történt változások, a gimnáziumi, illetve egyes szakközépiskolai képzés visszaszorítását célzó kormányzati törekvések nyomán oktatási rendszerünkben – kellő ráfordítással, a szükséges személyi és tárgyi feltételek biztosításával - felértékelődhet a szakiskolák és a szakképzés szerepe. A keresett és jól fizető, gyakran azonban betöltetlen álláshelyekre a helyi munkaerő kínálat nem mindig megfelelő: Helyben eleve kevés ilyen van, ami földrajzi mobilitást, azaz elvándorlásokat eredményezhet egy-egy régióban. Ha pedig megfelelő színvonalú képzés sincs, eleve a tanulni vágyók is elhagyják a várost és nem térnek vissza a képzés befejeztével. Egyszerre van jelen tehát a munkanélküliség és egyes (hiány)szakmák ellátatlansága. A nem egyszer minőségileg kifogásolható felnőttképzés, a „gyorstalpaló” tanfolyamok elvégzése, tanúsítványok és bizonyítványok „gyűjtése” ugyanakkor nem jelent „minőségi megoldást” – hangzott el több helyi cég vezetőjétől több szakmai konzultáción. Felsőbb szinteken is érezhető volt mindez, hiszen a felnőttképzésről szóló 2013. évi LXXVII. törvény megalkotásának háttérében pont az akkreditációs rendszer ellenére minőségi javulást felmutatni képtelen, sem a képzők, sem a résztvevők érdekeltségét kiemelni nem képes, bizonytalan tudást tükröző bizonyítványokat „ontó”, eközben pedig hatékony ellenőrzés alá nem vont felnőttképzés állt. Ennek javítása először a Nemzetgazdasági Minisztérium (NGM), jelenleg pedig az Innovációs és Technológiai Minisztérium (ITM), illetve a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Hivatal (NSZFH) alá tartozó szakképzési centrumok létrejöttével (2015) mindenképpen változtatásra szorult; ezt készítette elő a centrumok által 2016-ban elnyert és ezáltal szervezhető felnőttképzések (Ózd esetében több mint 30).

Összegezve elmondható, hogy az Ózdon nagy múltra visszatekintő szakképzés válságos időszakát éli: a tanulólétszám csökkenése azonban nem csupán az előzőekben vizsgált oktatási intézmény, hanem az egész település életére kihatással van. Nem egy vállalkozó cége bezárását tervezi szakképzett munkaerő híján, amelynek utánpótlása lényegében nem biztosított. A nyugállományba vonulások miatt a közeljövőben, a helyben eleve nem is oktatott csőszerezőkből éppúgy hiány lesz, mint építőipari segéd- és szakmunkásokból, vagy számos, magasabb kvalifikációt igénylő, középfokú végzettséggel rendelkező CNC-gépkezelőkből, technikusokból, vagy informatikai képzettségűekből. A

leromlott állagú, rossz infrastruktúrájú, korszerű eszközállományban hiányt szenvedő szakképző intézmény „vonzereje” ráadásul messze elmarad más iskoláktól, amely tovább rontja a megfelelő számú, szakmájában valóban dolgozni is akaró tanulók jelentkezését. Ahogy az egyik helyi vendéglátóhely ügyvezetője fogalmaz: „Egy bizonyos szint alá akkor sem lehet menni. Igen nagy és érezhető probléma, hogy sok ember jól él, de nem dolgozik.”²⁶¹ Szavaiból generációs társadalmi problémákra ismerhetünk: a munka világának megváltozása - diszkontinuitást eredményezve - szemlélet-, de egyben kényszerű stratégiaváltáshoz vezetett.

IV. 5. Szegénység és szegregáció

Kik ők és hányan lehetnek szegények? Hogyan élnek és miért váltak azzá? Esetükben melyek a szubjektív szegénység tényei? Az Európai Unió két egységesen számolt szegénységi mutatószáma a szegénységi arány és szegénység és/vagy kirekesztettség kockázatának kitettek aránya (AROPE-mutató). 2016. december elején láttak napvilágot a 2015-re vonatkozó, EU-módszertant követő adatok. Ezek alapján az általam is már közölt „jövedelmi szegénységi arány” (14,5%) mellett a „szegénység vagy kirekesztettség kockázatának kitettettek arányát” 26,3%-ra tette a KSH, míg 2015-re is kiszámított mutatót, a létminimum alatt élők arányát 40% körülire számolták ki. Az első mutatószám valójában relatív kategória, csak a „többiek” jövedelméhez képest értelmezhető: „attól függ, hogy az adott országban élők jövedelme egymáshoz képest hogyan alakul, azaz milyen a népesség jövedelmének eloszlása.”²⁶² Így Magyarország akár egyes nyugati országokhoz képest jobb képet mutathat, azonban mindezt a valós vásárlóérték szemszögéből nézve már más képet kapunk. Az anyagi helyzetüket alacsonyra értékelők aránya a fentiek ellenére 53,2% volt.²⁶³

A szegénység és a „hozzá” vezető út helyi szintű összehasonlító vizsgálata részben társadalomtörténeti²⁶⁴, részben szociológiai eredetű, miközben a szegénység állapotára vonatkozó eltérő mérések ellenére mindkét – fentiekben említett - számadat (Eurostat, KSH) arra mutat, hogy fontos társadalmi problémáról van szó. Habár mind a lokális, mind a regionális elemzések több szempontból is aránybeli eltéréseket mutatnak, ezek ok-okozati

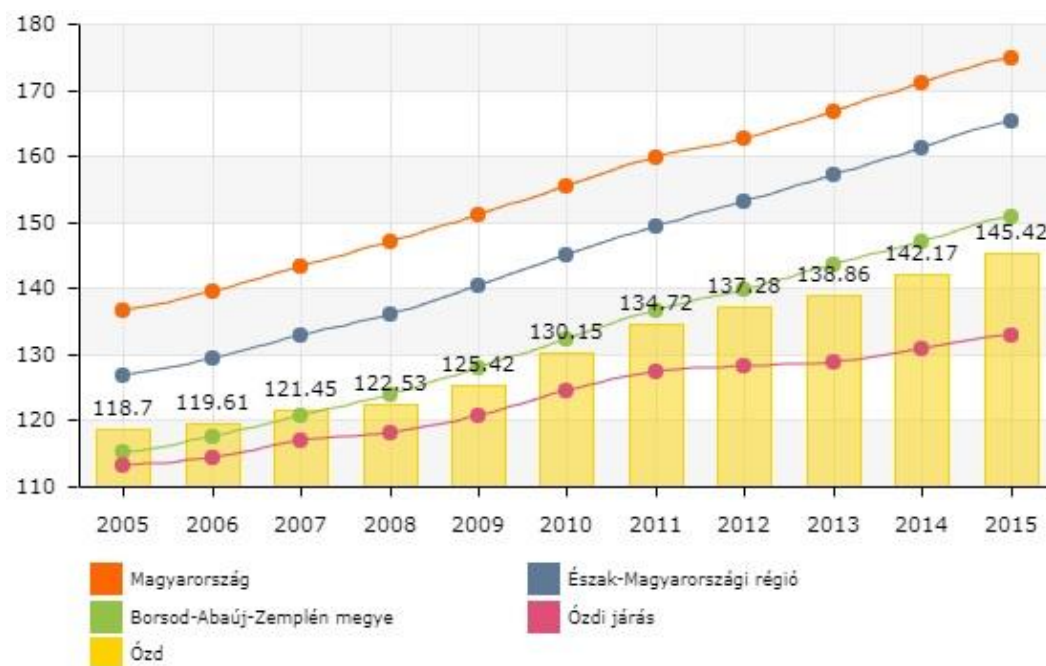
²⁶¹ Interjú Tokaji Zsolttal, 2018.

²⁶² Havasi Éva, 2017.

²⁶³ Uo.

²⁶⁴ A sokféle értelmezésben leggyakrabban a jövedelmi szinteket használják. Annak változó formáin, kezelésének lokális módjain túl a létfeltételek hiányával jellemezhető szegénység tereit is érdemes történetileg vizsgálni. Az 1964-ben, az Építésgazdálkodási és Szervezési Intézet által készült országos felmérés például 1190 „szociálisan meg nem felelő telepet” írt össze közel 120 ezer emberrel; a legtöbb (168 db) szegénytelepet Borsodban. Vö. Valuch Tibor, 2010.

összefüggései (illetve azok feltárása külön elemzéseken alapuló esettanulmányokat igényelnek. A volt nehézipari körzetek (város és környezete) társadalomrajza szorosan illeszkedik ebbe a vizsgálatkörbe, hiszen a rendszerváltozás „igazi vesztesei” elsőként ezekben a térségekben jelentek meg nagy létszámban, kitörési stratégiáik pedig számos esetben nem vezettek egzisztenciálisan megnyugtató eredményhez. Különösen igaz ez a falvak világára, ahol az életesélyek, a fenntarthatóság, vagy éppen a megélhetés reményei szertefoszlottak pár év alatt.

10. ábra: Öregedési mutató: száz 14 éves és ennél fiatalabb népességre jutó 60 évesek és annál idősebbek száma.²⁶⁵

A valamitől való megfosztottság állapotát tükröző depriváció - anyagi és szociális értelemben - legalább öt pontban rögzítő definíciójának tételei között olyanok szerepelnek, mint a váratlan kiadások fedezésének, évente (legalább) egy hét üdülésnek, az otthon melegen tartásának, vagy a számlák és hitelek időben történő törlesztésének az együttes hiánya, azok problémaként való jelentkezése. Egy három évvel ezelőtti tanulmány szerint az érintett csoportok tagjai - erőteljes területi koncentrációt mutatva (főként Borsod-Abaúj-Zemplén és Nógrád megye) - ténylegesen kirekesztődnek olyan fontos alrendszerekből, mint az oktatás vagy éppen a munkavállalás. A társadalmi kirekesztődés ezáltal egyéni és családi szinten egyaránt fokozódik.²⁶⁶ A rendszerváltozás után kialakult „depressziós térségek”

²⁶⁵ Forrás: Helyzet-Tér-Kép. TeIR. Lechner Nonprofit Kft., 2018. <https://www.teir.hu/helyzet-ter-kep/> - utolsó letöltés: 2018. február 10.

²⁶⁶ Koós Bálint, 2015: 57.

körében ugyanakkor kiemelten magas a falvak száma, ahol a folyamatos elvándorlás mellett az előregedés és a helyi, egykor paraszti eredetű lakosság szinte teljesen kicserélődött.

Térségünkben (Ózd környékén) a falusi lakosság érintett rétegeit a nyugdíjasok, özvegyek, a még aktívan dolgozók, a sokszor „máról holnapra élők” és a sokgyermekes peremhelyzetűek (gyakran romák) jelentik, miközben a folyamatos népességszökkenés során különösen a képzett, diplomás, piacképesebb munkaerő elvándorlása figyelhető meg. 2017 elején, a Világgazdaság egyik írása az aprófalvak helyzetére hívta fel a figyelmet, amely szerint a népesedési és gazdasági problémák az életkörülményekben meglévő elmaradottságot is „konzerválják”, növelve a halmozottan hátrányos helyzetet. A biztos és tartós megélhetést biztosító vállalkozások hiánya mellett - azzal összefüggésben - a lakosság alacsonyabb iskolázottsági színvonala is nehezíti a fejlődést biztosító változás lehetőségét. A már középiskolás korban kezdődő elvándorlás (főként a megyeszékhelyek gimnáziumaiba) eleve gátolja a helyzet javulását²⁶⁷, a diplomás, magasabban kvalifikáltabb réteg helyben foglalkoztatása pedig csak részben megoldott.

Az egyes kormányzati ciklusok felé mindvégig kritikus hangvétellel forduló szociológus, Ferge Zsuzsa egy értékalapú társadalompolitikában bízva emeli ki legújabb könyvében, hogy a növekvő társadalmi egyenlőtlenségek közepette kettészakadó társadalomban „a szegények, mélyszegénynek, munkanélküliek, prekáriusok, hajléktalanná válók, romák milliós tömege nemcsak távolodik, hanem egyre inkább kiszakad a társadalomból, szorul be szegregátumokba, leszakadó falvakba, kistérségekbe, a reménytelen sorsvesztésbe.”²⁶⁸ Az ezredfordulón általa 4 kategóriába sorolt szegények egyes csoportjai térségünkben is megfigyelhetők: így a nyomorban élő, részben (bányász- és munkáskolóniákon kialakult) romatelepek lakói, a segéd- és betanított munkásokat, a rendszertelen jövedelmű sokgyermekes családokat is magában foglaló „lecsúszással fenyegető szűkölködők”, a „jövő nélküli” a közepes, vagy annál alacsonyabb nyugdíjjal rendelkezőket, vagy a 45 éven felüli alacsony iskolai végzettségűeket is tömörítő „stagnálók”, illetve a munkába még visszatérni esélyes „átmenetileg szegények”.²⁶⁹ A szerző a legújabb kimutatások alapján megemlíti: a roma háztartások szegénységi rátája több mint 20 év alatt (1992-2014) 53-ról 69%-ra emelkedett²⁷⁰, amely Ózd város és környékének helyzetét is jól illusztrálja. Ahogy a szerző fogalmaz egy vele készült interjúban: „A

²⁶⁷ Hornyák József, 2017.

²⁶⁸ Ferge Zsuzsa, 2017: 420.

²⁶⁹ Ferge Zsuzsa, 2001: 24-26.

²⁷⁰ Ferge Zsuzsa, 2017: 385.

szegénység egyre inkább falura megy, és aki városban él, az általában nem megy falura. Ráadásul a városokon belül is szegregálódik a szegénység. [...] a cigányok és a szegények utcásorai jönnek létre a teljes rendszeren belül.”²⁷¹ Különösen veszélyes jelenség egy település esetében, ha ezek a szegregátumok összeérnek és szegregált körzetet hoznak létre a centrum körül. Miközben egy-egy településen belül a különböző társadalmi rétegek, etnikai csoportok lakóhelyének egymástól való elkülönüléséről beszélünk, a szegregáció együtt jár a jövedelmi viszonyok és a települési infrastruktúra lényeges egyenlőtlenségeivel is. Márpedig Ózdon, 2008-ban a lakónépesség (38604 fő) 16,5%-át (6329 főt) szegregált lakókörnyezetben élőnek írták össze²⁷² az elkészült Integrált Városfejlesztési Stratégiához, illetve Antiszegregációs Tervhez igényelt adatbekérés során.

A szegregáció lokális társadalomtörténete a rendszerváltozást megelőző időszakokra nyúlik vissza, történetileg pedig csak részben tekinthető „romakérdésnek”. A „Rima” egykori kasztrendszerű hierarchiája a gyáron kívül, a telepek felépítésében is tükröződött, ezen belül pedig voltak részben integrált mélyszegények/alsómunkások, akik átörökítették státuszpozícióikat a leszármazó nemzedékek tagjaira. Az egykori Vasfinomító- és Hengerlőgyár nyugati oldalán még 1900 előtt épített, a gyártelep legrégibb épületeivel rendelkező, a századforduló előtt „munkásgyarmatnak” is hívott Régi Kolóniát 35 egyszalados, szabadon álló ház alkotta. Mindegyikben megtalálható volt egy lakószoba, egy kisháló, valamint konyha és kamra. A lakóházak vályog- és égetett téglafalakkal, torokgerendás fedélszékkal, nyeregtetővel rendelkeztek²⁷³, melyeken lemezfedés volt és külső, fából készült padlásfeljáróval épültek főként a legszerényebb anyagi körülményekkel rendelkező munkásoknak, akik lényegében az integráció-dezintegráció határmezsgyéjén „mozogtak”. Az 1980-as évek elején szanált terület²⁷⁴ a legjobban elszakított telepnek számított a kolóniák között. Története utolsó, az 1980. évi népszámláláskor a Régi Kolónia megnevezésű számlálókörzethez a Régi Kolónia utca 27, a Schönherz Zoltán utca 14, az Akácos utca 15, valamint a Gyár utca 1 lakása tartozott (mind fürdőszoba nélküli, 49 pedig gázellátással sem rendelkező), így összesen 57 lakásösszeíró ív szerepelt ebben a számlálókörzetben.²⁷⁵ A gyár és a munka mindezek ellenére mégis valamilyen formában

²⁷¹ Markotay Csaba, 2018.

²⁷² Kistérségi helyzetelemzés, é. n. [2010]: 13.; Városfejlesztési stratégia, 2008: 151-152. 2001-ben ez az arány még 16,5% volt.

²⁷³ Csontos Györgyi – Vass Tibor, 2001: 28.; ill. Dobosy László, 1977: 54.

²⁷⁴ Ma az autóbusz-állomás található itt. A telepszanálások menetében némileg meglepőnek tűnhet, hogy 1975 végén, a Vasköz II. esetében gondosan előkészítettnek és gyors üteműnek tartották az érintettek is, az átköltöztetések rendben zajlottak. Magyar Tibor, 1975a.

²⁷⁵ Dobos Mária, 2012: 15.

keretet adott a mindennapi életnek²⁷⁶, az idő és élet rendjének.²⁷⁷ Ezt váltja fel valami más a rendszerváltozás után, ami teljesen új helyzetet teremt és állandósítja a társadalmi válságot a térségben.

A háttérben zajló társadalomtörténeti folyamatok összetett, egymással kontinuitásban álló tendenciákra utalnak. Az ózdi gyár regionális szerepe a társadalmi integrációban jelentősnek bizonyult, ennek kiesése/elvesztése a helyi társadalom/társadalmak életéből új helyzetet alakított ki, amelyben értelemszerűen már inkább meghatározó volt a szétesés, a dezintegrálódás, hiszen a rendszer-integrátor eltűnésével semmi sem működött ugyanúgy tovább. A napi rutinok és addig természetesnek tűnő dolgok megváltoztak²⁷⁸, nem a 8, vagy 12 órás műszakok szabták meg továbbiakban a mindennapi élet rendjét, hanem a segélyre várás, az álláskeresés, a dologtalanság. Ebben a helyzetben is persze lett új társadalmi integráció: a túlélés kényszere, a mélyszegénység rendje, valamint a gettósodás belső szabályrendszere. Az egyes szegregátumok ennek tükrében nem is minden esetben tűnnek új jelenségnek, hiszen az egykori munkáskolóniák etnikai alapú népességcserélődése hosszú folyamatként már a 70-es években elkezdődött (sőt már zajlott) egyes helyeken. Mindehhez hozzátehetjük, hogy nagy létszámú alsó/szegény munkásréteg mindig is volt Ózdon és környékén, utánpótlásuk pedig lényegében állandóan „újratemelődt”. Lényeges kiemelni továbbá, hogy habár korábban a gyár sem tudott mindenkit egyformán integrálni, amikor még relatíve jól működött, mégis a helyi társadalomban számolhattunk egy munkacentrikus értékrend meglétével. Szintén utalhatunk emellett arra, hogy a kommunista hatalomátvétel is együtt járt dezintegrációval és politikai alapú reintegrálódással, miképp arra is, hogy voltak dezintegrált csoportok az államszocializmusban, sőt azt megelőzően is. Utóbbira példa lehet a Bakatető oldalába épített Cserda-lápai cigánytelep, amelynek apró, vályogból és bontási anyagokból (az 1920-

²⁷⁶ Az 1975-ben nőként (!) a hengeresztérge-műhelyből nyugdíjba vonult Krochta Györgyné számára 23 évig volt ugyanaz a menetrend. 1949-ben már az acélműben dolgozott kőművesek keze alatt, majd darukezelő tanfolyamot végzett. Kelés háromnegyed 5-kor, gyalog indulás munkába, kezdés 6 órakor, reggeli 8-kor a darukosárban, műszak után, 14 órakor indulás haza, majd közös ebéd nyugdíjas bányász férjével. Délután varrás és házimunka, majd televízió nézés. Ahogy fogalmazott 55 évesen: „Nem tudnék munka nélkül élni.” A monotonnak tűnő munkát Krochtánénak is ellensúlyozta a jó munkaközösség, amelyben dolgozhatott – a ma már elképzelhetetlenül hosszú időnek tűnő - közel negyedszázadon keresztül. Magyar Tibor, 1975b.

²⁷⁷ Szimbólumként jól érzékeltetheti mindezt a gyári dudaszó, amelyet megelőzően többféle jelzés alakult ki: a munkára a gyári lakótelepeken először kolompolás figyelmeztetett, majd az 5, 6, 12, a nyolcórás munkaidő bevezetéséig 13, ezt követően 14, 18 és 22 órakor rendszeresített „fűjás” hallatszott. Vö. Dobosy László, 1970.

²⁷⁸ Ilyen volt például a távhő-szolgáltatás megszervezésének kényszere a városban, amelyet az ÓKÜ azt megelőzően biztosítani tudott.

as években) épült két házsora mellett helyezkedett el az egykori Ózd község temetője. 1945 után a Baka-oldal bevágásából nyert lapos területen újabb romatelep jött létre.²⁷⁹

A Kádár-korszak alatt a romák felemelkedésének talán legfőbb kritériuma az életmód és a lakáskörülmények megváltoztatása volt. 1961 júniusában az MSZMP Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Végrehajtó Bizottsága napirendre tűzte a cigány lakosság helyzetét, a Politikai Bizottság pedig 1961. június 20-án kiadta „A cigány lakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról” című határozatát. Az etnikai csoport erős differenciáltsága mellett, a problémák igazi mélységével szembesülve, különösen a cigánytelepek felszámolása számos nehézséggel járt. Utóbbi végül a 2014/1964. (V. 4.) sz. kormányhatározat végrehajtására kiadott 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet nyomán kezdődött el.²⁸⁰

Ózdon a városi tanács végrehajtó bizottsága által, annak szakigazgatási szerveinek, továbbá az ÓKÜ és a Városgazdálkodási Vállalat (VGV) bevonásával 1986 végén, az azt megelőző évekről készült beszámolója szerint a megtett lépések csupán részleges eredményeket értek el. Habár az 1976-ban felmért 11 telep 328 putriszerű „lakásainak” száma (328 db) tíz év alatt jelentősen csökkent (169-re) a bennük lakó családok számával (357, illetve 184) együtt, a romatelepek (pl. Cipó városrészben) szanálása ellenére gyakran a szegregáció „újratemelődése” volt megfigyelhető, vagyis a távozók ismételten összefüggő, leromlott állapotú roma telepekre költöztek, így helyzetükben változás lényegében nem történt.²⁸¹ A beszámoló ennek kapcsán kitért arra is, hogy több család a részükre kiutalt lakást rövid időn belül tönkretette, az emberibb lakókörülmények megteremtését akadályozva ezzel.²⁸² A napjainkban is előforduló önkényes lakásfoglalások sem tekinthetők új jelenségnek. Sajóvárkonyon, a Dobó István útról felkanyarodó, a Pipis-hely oldalába nyúló Dankó-telep szintén bontási anyagokból épült cigányházai környékén már egy 1971-es újságcikk is áldatlan állapotokról tanúskodik. Eszerint a hétgyermekes Balogh (Demeter) Károly gyári segédmunkás és családja önkényesen behatolt és beköltözött egy lakó nélkül maradt ingatlanba. Miután a tanács onnan kilakoltatta őket, magyarázatként a Pipisalja 35. számú, putrinak sem mondható „lakásuk” rendkívül rossz állapotára hivatkoztak. A leomlott falak, üres ablakkeret, égre „ásító” tető, na meg a tömérdek szemét és piszok jól illusztrálja a nyomort és szegénységet, ám a kialakult állapotok előzményeit is:

²⁷⁹ Dobosy László, 1977: 36, 40.

²⁸⁰ A vonatkozó dokumentumokat lásd: Hajnáczy Tamás, 2013.

²⁸¹ Napjainkban is még található el nem bontott hasonló „maradvány-telep” például az Iparvasút, vagy a Debreceni utcákban.

²⁸² Tóth Gyula, 1986.

„Várta, remélte, majd csak adnak neki” [lakást]. Látva az egykori munkáskolóniák állagát, több mint 40 év távlatában is helytálló lehet a keserű, városi problémaként kezelendő, azonban mégis eseti szintre vonatkozó helyzetértékelés: „A cigányputrik nem fogynak, csak roskadoznak.”²⁸³

A fentiekben említettek korántsem sarkallnak általános következtetésekre. Ahogy az a helyi sajtó hasábjain is megjelenik, az egyéni felelősségen túl számos bírálatot kaphat Ózd Városi Tanácsának számos intézkedése, miképp 1990 után a helyi önkormányzat több megtett lépése is kifogásolható. Egyértelműnek vélt, s már az 1970-es években megfogalmazásra került álláspont, hogy a „széttelepítéssel” térben integrálandó roma népesség többsége²⁸⁴ a szülőknél tapasztalt létbizonytalanságból kitörni vágyó, szakképzettség nélküli ipari munkavállaló a korszakban²⁸⁵, akiknél gyakori volt a munkahelyek közötti fluktuáció részben anyagi szempontok, részben a dolgozói kollektívákhoz való gyenge kötődésük okán.²⁸⁶ Az életmódváltás kapcsán prioritásként kiemelt „munkássá válás” folyamata azonban nem fejeződhetett be, az előzőekben említett dolgozói kollektívák pedig az Ózdi Kohászati Üzemek szétesésével párhuzamosan bomlottak fel, elsődlegesen pont a roma népességet még hátrányosabb helyzetbe hozva. A számban növekvő szegregált lakókörzetek leírása mindezt jól szimbolizálja.

A 2001-es KSH és a 2008-as városi önkormányzati adatok alapján történő lehatárolás a későbbi állapotoknak megfelelően pontosításra került: míg több szegregátum esetében észlelhető a szegregáció kiterjedése az érintett területeken, kettő terület esetében 50 fő alá csökkent a népesség. Kistérségi szinten közel 12 ezer ember élt szegregált körülmények között ekkor, míg a 2011. évi népszámlálás adatai alapján Ózdon 21 olyan városrészt

²⁸³ Dobi Sándor, 1971.

²⁸⁴ A pozitív példát mutató romákat a városi újság is igyekezett kiemelni: a 3 gyermekes Oláh család, miután a Béke-telep II. számú ütemének területi beépítésével sor került házuk kisajátítására, a Cipó-hídnál akkor épült új emeletes lakások egyikébe költözhetett. A családfő mellett – gyermekáldásig – itt a feleség is dolgozott, mindketten a durvahengerműben, hengerésszként, illetve táblahordóként. Rendezett lakókönyvetük, gondos gyermeknevelésük követendő példaként tűnik fel a lap hasábjain. M. Tóth Ilona, 1978a.

²⁸⁵ Az 1970-es évek elején, Ózdon a roma családfőeknek csupán 0,7%-ának nem volt munkája, s bár a dolgozók 90,6%-a szakképesítés nélküli személy volt, az ipari dolgozók jövedelmének átlaga (több mint 2/3-uk esetében 600 Ft) alatt keresve is munkaviszonyuk ideje jelentősnek mondható, többségében (77,4%) természetesen a nehézipari szektorban (kohászat, vasipar). Vö. N. Tóth Árpád, 1972: 40-41., 43. A túlnyomórészt kétgenerációs családokban még mindig volt 5 fő fölötti, sőt 9 fős gyermeklétszám is. 1974-ben 11%-os kisebbségi arány mellett a városi tanács 400-500 főre becsülte a veszélyeztetett, zömében (kb. 60%-ban) roma gyerekek számát, akik közül az előző évben a gyámhatóság 18-at emelt ki, s helyezett állami gondozásba. Vö. Ózdi Vasas (17.) 1974. július 26.: 1.

²⁸⁶ Magyar Tibor, 1974.

(közülük a legnagyobb Sajóvárkony²⁸⁷) lehetett megnevezni, ahol a gazdaságilag aktív népességen belül a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya alapján számított szegregációs mutató értéke 35% feletti volt, a területen élő népesség száma pedig elérte az 50 főt. A folyamat burjánzását mutatja, hogy további 26 ún. szegregációval veszélyeztetett területtel is számolni kellett.²⁸⁸ Utóbbi vizsgált időpontban a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkező aktív korúak aránya a 21 szegregált lakóhelyen jelentősen eltér a város egészéhez viszonyítva (24,2%)²⁸⁹, így nem véletlenül ezeknek a területeknek a kedvezőtlen munkaerő-piaci és jövedelmi helyzetét a rendkívül alacsony foglalkoztatotti arány, illetve magas a munkajövedelemmel nem rendelkezők száma jellemzi.

Mutató megnevezése	10. szegregátum	8. szegregátum	3. szegregátum	1. szegregátum
Lakónépesség száma (fő)	1655	1120	711	656
0-14 évesek aránya (%)	31,7	30,7	29,1	34,8
15-59 évesek aránya (%)	57,3	56,1	55,0	50,3
60 év fölöttiek aránya (%)	11,0	13,2	15,9	14,9
Legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)	70,2	66,2	63,9	71,8
Felsőfokú végzettségűek a 25 év fölötti népesség arányában (%)	0,0	3,0	1,0	0,6
Lakásállomány (db)	20	315	226	200
Alacsony komfort fokozatú lakások aránya (%)	65,0	57,8	62,8	90,5
Rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)	87,2	78,3	75,7	81,8
Legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők és rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők aránya az aktív korúakon belül (%)	59,6	58,6	52,7	65,2
Foglalkoztatottak aránya a 15-64 éves népességen belül (%)	11,8	20,5	23,0	17,0
Foglalkoztatott nélküli háztartások aránya (%)	75,0	70,0	67,1	75,4
A gazdaságilag nem aktív népesség aránya (%)	78,1	76,3	74,1	80,9
Munkanélküliek aránya (%)	48,6	48,5	48,4	52,0

11. táblázat: A legnagyobb ózdi szegregátumok adatai 2001-ben.²⁹⁰

²⁸⁷ Miskolcon Lyukóvölgy.

²⁸⁸ Településfejlesztési stratégia, 2015: 322.

²⁸⁹ Uo.: 290.

²⁹⁰ A KSH által megjelölt területekre vonatkozó önkormányzati adatok (segélyezési arányok, bérletlakás állomány, oktatási intézmények statisztikái) alapján 16 lehatárolt városi térkomplexumra vonatkozóan. Városfejlesztési stratégia, 2008: 152-155.

A fenti körzetek közül 2001-ben a legnagyobb (10. számú), a keleti városrészhez sorolt szegregátum az egykor önálló kisnemesi falu, Sajóvárkony területén a Mekksey István, az Álmos vezér és Dobó István utca nagyobb részét, illetve a Dózsa György és a Zsákutcának számító, egykor pásztorok lakásának, majd a falu kovácsműhelyének helyt adó Forrás utcát foglalja magába. Részben az ingatlanok életkora, részben az itt élők anyagi helyzetéből fakadó állagmegóvás hiánya miatt sok ház került bontásra az elmúlt néhány évben, miközben az itt élő lakosság száma is csökkent, így a 2008-as – a helyi önkormányzat és a Cigány Kisebbségi Önkormányzat által készített adatszolgáltatásra épülő - felmérés idején 1439 fős lakónépesség számával „visszacsúszott” a második helyre.²⁹¹ Az egykori porták pusztulása és a házak bontása feltűnő jelenség és folyamatosnak mondható; volt olyan körzet, ahol egy teljes utcásor „tűnt el” a 2000-es évekre. A helyzet jelenleg is kritikus: az önkormányzati tulajdonú lakások esetében ezen peremkerületi ingatlanok helyzete a legproblémásabb. A 2018. márciusi nyilvántartás szerint – a városban területileg szétszórva elhelyezkedő - 967 lakás komfortfokozat szerinti megoszlása napjainkban az alábbiak szerint alakul: összkomfortos 290, komfortos: 218, félkomfortos: 170, míg komfort nélküli 289 db.

Az állagromlás tekintetében, a sokszor bejelentés nélkül távozó lakók által maguk után hagyott pusztítás okoz komoly károkat, miközben a szociális névjegyzéken szereplő személyek száma most 302 fő, akik – jövedelemtől és egyéb feltételektől függően - szociális bérlakásokat igényelnének. Nem meglepő kijelentés továbbá, hogy a jogcím nélküli lakásfoglalók évek óta külön és jelentős problémát jelentenek Ózdon.²⁹² Csak Sajóvárkony térségében a lakások száma a 2001. évihez (531 db) képest több mint 200-zal (!) csökkent (2008: 231 db). 2013-ban, Tábla mellett ez a városrész volt az, ahol az önkormányzat nyári hőség idején 62 közkútra szűkítőket szerelt fel, 27-et pedig teljesen elzárt a vízpazarlás és kútrongálás megakadályozása végett.²⁹³ Az intézkedés és a felelősség kérdése megosztotta a helyi lakosság véleményét, miközben az Ózdi Roma Nemzetiségi Önkormányzat elnökének késői állásfoglalását a kisebbség oldaláról számos bíráló érte.²⁹⁴

„Helycserével” 2008-ra, 1598 lakosával, 420 darabos lakásállományával első helyre került az északi városrészhez tartozó 3. számú szegregált körzet, a Damjanich János és a

²⁹¹ Uo.: 156, 225.

²⁹² Interjú Dr. Tóth Andreával, 2018.

²⁹³ Vízkorlátozás Ózdon – Nem locsolásra való a közkút. boon.hu. <http://www.boon.hu/vizkorlatozas-ozdon-nem-locsolasra-valo-a-kozkut/2330227> - utolsó letöltés: 2018. december 28.

²⁹⁴ Interjú Berki Lajossal, 2013.

Petőfi Sándor út egy részével, a Volny József úttal, s a Vasút utcával határolt területtel, amely a Hangony-patakig, illetve a Kossuth Lajos utcáig terjedve magába foglalja a Velence-telepet is.²⁹⁵ Az 1922 és 1925 között, Marschalkó Béla (1884-1962) tervei alapján, összesen 48 (kétszintes lakásokat magában foglaló) házzal (135 lakással²⁹⁶) egy vízenyős területen felépült szecessziós stílusban tervezett lakótelep²⁹⁷ „korszerűségben messze megelőzte a korát, akkor elegáns munkáskolónia volt. Az egyik abból a tucatnyiból, amit a Rimamurány–Salgótarjáni Vasmű Részvénytársaság (RMST) Ózdi Vasgyára az alkalmazottainak épített.

5. kép: Épül a Velence-telep. Ózd, é. n.²⁹⁸

Az alpesi stílusra emlékeztető, csúcsos, emeletes házakban kettő vagy négy lakás volt. A háromszobás, nagy lakókonyhás lakásokhoz két padlás, pince, fűskamra, disznóól, tyúkól, virágos- és veteményeskert tartozott.”²⁹⁹ A munkásosztálynak az a középső rétege

²⁹⁵ Városfejlesztési stratégia, 2008: 177. A helyszíni felmérés és a 2008. évi állapotok alapján a szegregált terület lényegesen kiterjedtebb, nagyobb szakaszát érinti az utcáknak, mint 2001-ben. A Heti Válasz 2012-ben is feltérképezte a jelentősebb szegregátumokat. Ózd esetében legnépesebbnek a sajtóváros, legrosszabb szociális és foglalkoztatási helyzetűnek Hétest és Bánszállást nevezte meg. Zsuppán András, 2012.

²⁹⁶ Ebből 27 kétlakásos, 20 négylakásos és 1 egylakásos volt.

²⁹⁷ 1948 után Somogyi Béla telepnek is nevezték. Vö. Dobosy László, 1977: 67.

²⁹⁸ Forrás: Magyar Építészeti Múzeum, Budapest.

<http://www.giergl.hu/index.php?eid=af5ba6be2a00c4c2#> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.

²⁹⁹ Fejes István, 2009: 10.

élt itt, akik előmunkások, mesterek, szakmunkások, de mindenekelőtt megbecsült munkások voltak. A „Sóhajok hídjá” néven illetett külön bejárat „helykijelölő és lehatároló” módon eleve rangot adott a helynek a vasútállomás közelében.³⁰⁰

6. kép: Befalazott ajtók és ablakok a Velence-telepen. Ózd, 2011.³⁰¹

Az állagromlás, illetve a folyamatos lakosságcsere nem kímélték a kolóniát. 1971-ben 20,5 millió Ft-os költséggel újítták fel a vállalati bérlakások épületeit, azonban rá egy évre, elsőként a 29-es számú épület környezetében már rongálásokról, padok tönkretételéről, kerítésbontásokról, elhanyagolt kertekről, sok szemétről és főként az ott élők közönyéről számoltak be a híradások.³⁰² A 2000-es években az üresen maradt házakból a padlót, az ajtót és ablakot kibontották tüzelőnek, a bontott építőanyagból téglát, gerendákat és tetőléceket loptak el, amely után az ingatlankezelő bár befalazta a nyílászárók helyét, a széttört tetőpalák alatt beázó faszerkezet azonban korhadásnak indult, romhalmazzá változtatva a helyi társadalmi rend egykor közepén lévő, általában két- vagy többgyerekes szakmunkások, előmunkások, kistisztviselők büszkeséget és presztízst jelentő lakóhelyét.

³⁰⁰ Csontos Györgyi – Vass Tibor, 2001: 97.

³⁰¹ Forrás: Kovács István felvétele. hvg.hu © Kovács István.

http://hvg.hu/itthon/20111105_ozd_hazrombolas_lakas - utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.

³⁰² M. Tóth Ilona, 1972.

A 2012-ben megvalósult modellprogram szociális, közösségi elemként a Csillag Szolgáltatóközpont létrehozását, a lakhatási és lakókörnyezeti körülmények javítását, a foglalkoztatottság javítását, képzéseket és azokkal kapcsolatos kompetenciafejlesztést irányzott elő, melynek keretében 420 fő telep lakost vontak be, 150 fő vett részt képzésben, 45 lakásban került felszerelésre kártyás villanyóra, 3 lakás komfortfokozatást javították, s 103 fő a „Munka + Tanulás” metodológia alatt – főként építőipari, telepfelügyelői feladatokkal – időszakos munkát kapott.³⁰³

A harmadik közölt szegregátum a 2008-ban 1201 lakosú, 2001-hez képest pedig százal több lakással (417 db) rendelkező, a központi városrészhez sorolt Kiserdőalja telep és környezete. Nevét a szomszédos, erővel borított Baka-oldalról kapta, 1952 után Fürst Sándor telepnek is nevezték, amely az általános rendezési terv keretében Ózd-Falu térségében, még 1894-1898 között épült meg tömbtelkes, részben egyedi telkes formátumú, több családnak is lakóhelyet biztosító épületeivel (24 munkás- és 3 altiszti ház).³⁰⁴ E kolóniára és a mellette elhelyezkedő Újtelepre hasonló sors várt. Az 1904 és 1906 között épült, 1948 után Ságvári - telepnek is nevezett területen, U alakú épületsávokban – részben újdonságnak számító tetőtér-beépítéssel - 10 tiszti és altiszti, valamint 34 munkáslakás³⁰⁵ létesült 124 család számára. Főútját Sugár útnak hívták, amelynek végén ma is a református templom áll, mint a szimmetrikus telepítés főtengeleyének egyik véglete (másik a gyár volt).³⁰⁶

Az 1990-es évek végére tarthatatlan állapotokról számoltak be a híradások. „Az evangélikus templom kapuját [...] ellopták, és eladták egy fémfelvasárlónak. A lelkész már jó ideje elmenekült a parókiáról félelmében, mivel állandó veszélyben érezte magát.” Kiserdőalján még rosszabb helyzet alakult ki: „a komfort nélküli lakásokat kiutalták a rászoruló roma családok számára az önkormányzat illetékesei, művelt kiskerteket és emberi környezetet találhattak az oda költözők. Idővel aztán udvari vécék tűntek el, a faanyagot elégették, a fémeket pedig eladták.”³⁰⁷ Megjelentek az önkényes lakásfoglalók (pl. Óvoda utca), ezzel együtt pedig megkezdődött több épület bontása. Az előbbieket folytán

³⁰³ „Bizalom és munka” – Modell telepprogram Ózdon. 2012. január 1. – 2012. június 30. Türr István Képző és Kutató Intézet (TKKI), Ózd. Az intézet jogutódja 2017-ben a Szociális és Gyermekvédelmi Főigazgatóság lett.

³⁰⁴ Csontos Györgyi – Vass Tibor, 2001: 52.; ill. Dobosy László, 1977: 42.

³⁰⁵ 18 négycsaládos és 16 kétcsaládos munkáslakás, 8 kétcsaládos főmesteri és főművezetői lakóház, illetve, 2 kétcsaládos tisztviselői lakás. Csontos Györgyi - Vass Tibor, 2001: 75.

³⁰⁶ Uo.: 74.

³⁰⁷ Ózdon ketyeg az etnikai bomba. mno.hu 1999. szeptember 18. <https://mno.hu/migr/ozdon-ketyeg-az-etnikai-bomba-872846> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.

ráadás képpen betegségek től és járványveszélytől lehetett tartani, így a terület elgettősodása feltartóztathatatlanul fokozódott.

2018-ban a Terület- és Településfejlesztési Operatív Program (TOP) keretében sor került Kiserdőalja és az Újtelep szociális rehabilitációját elősegítő rekonstrukcióra. A Váci Mihály úton – a 6-os és 7-es számú épületekben összesen hét önkormányzati bérlakás felújításával - az eddig komfort nélküli ingatlanok félkomfortosak lettek, azokba bevezették a vizet, és fürdőszobát is kialakítottak, bent megtörtént a festés, valamint energetikai célú felújítással a hideg- és melegburkolás, míg a konyhában új fűtőberendezések kaptak helyet, kívülről pedig korszerű, vastag hőszigeteléssel látták el a falakat.³⁰⁸

7. kép: Kiserdőalja egyszintes házai. Ózd, 2018.³⁰⁹

A későbbi szegregált körzet ma területileg a Rombauer tértől az Alkotmány út, a Kazinczy Ferenc utca, a Bartók Béla út és a Bem utca szakaszai, valamint a József Attila út, az Óvoda út és a Kiserdőalja utca tartozik hozzá. A roma lakosság aránya itt is meghaladta

³⁰⁸ TOP-4.3.1-15-BO1-2016-00014. Ózd Újtelep–Kiserdőalja városrehabilitációja az akcióterület társadalmi integrációját célzó komplex programhoz kapcsolódóan. https://www.ozd.hu/content/cont_5b3c7f4aa25174.32211354/projektosszefoglalo.pdf; ill. <http://www.ozd.hu/news.php?id=7511> – utolsó letöltés: 2018. december 29.

³⁰⁹ Forrás: az ÓVTV felvétele. <https://www.ozd.hu/news.php?id=6840> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.

az 50%-ot, akik közül többen továbbra is engedély nélkül laknak az önkormányzati tulajdonban lévő ingatlanokban.³¹⁰

A táblázatban végül negyedikként említett szegregátum a keleti városrészen Bánszállás telep, amely volt bányászlakásokból álló kolónia. A kezdetek idején az önálló település kialakulása már 1868-ban megkezdődött, amikor a „Rima” megnyitotta bányáját az ózdi gyár szénrel való ellátására az egri káptalan területén. A széntermelés 1929-es megszűnését követően bányatelep helyett lakótelep besorolást kapott hivatalosan megállapított és nyilvántartott utcanevek nélkül. A lakosság az egykori épületek funkciója alapján különböztette meg a házsorok közötti utakat és közöket (Elősor, Fő utca, Hátsó sor, Iskolator, Kocsmator, Magazinsor, Rózsadomb, a Királd felé vezető Tisztisor, Zsákutca).³¹¹ Bánszállás történetét egy idővel elköltözni kényszerült helyi lakos írta meg: „A telep kialakulásakor először a felső telep három házsora készült el. Ezek nevei: iskola sor, magazin sor és hátsó sor voltak. Ide családok bányászok költöztek. Az egyedülállóknak két darab egyemeletes ház készült, amit 1938-ban 16 család részére átalakítottak szoba-konyhás lakásoknak. [...] Később épült meg az alsó telep két házsora. A házsorok négy-négy szakaszból álltak, minden oldalon négy lakás egymás mellett, a telepen kb. 170 lehetett a számuk. A lakások területe 29 m² volt. Sok gyerek is volt akkoriban, a mi egymás melletti négy lakásunkban 17 volt a számunk. Nagyon kellett alkalmazkodni mindenkinek, hogy egymást elviseljék.”³¹² Az „adaptáció” azonban később nem mindenkinek sikerült, előidézve a bányászat megszűnését követő teleppusztulást is. Az 1970-es és 80-as évek fordulóján pedig még nem tűnt ilyen vészjóslónak a helyzet: Babik Zoltán, a területi pártalapszervezet titkára még 800 fős népességről, az óvodában 40-et meghaladó gyermeklétszámról nyilatkozott. Működött még a helyi bolt és kocsmá is, a helyi „virtusra” büszke, a régmúlt emlékein, azok helyszínein (pl. táncparkett, kuglipálya) nosztalgizáló nyugdíjas bányászok pedig – a kohászatnak „bedolgozva” – samott téglák tisztását, újrafelhasználásának előkészítését végezték. A telep előregedése azonban már ekkor is megfigyelhető: Lipták Lajos két gyermeke már a városközponti tömbházakba költözött, s a harmadik is éppen ezt tervezte.³¹³ A nyugdíjas bányászok kihalásával, s folyamatos lakosságcsere-kkel végül a telep sorsa megpecsételődött.

³¹⁰ Városfejlesztési stratégia, 2008: 211-212.

³¹¹ Dobosy László, 1977: 138-140.

³¹² Csák Lászlóné, 2011: 9.

³¹³ Hétköznapiak Bánszálláson. In: Ózdi Vasas (22.) 1979. június 22.: 4.

Bánszálláson már szinte teljes mértékben romák élnek, egy kialakult lakóközösségben, lakócsoporthoz. A létszám itt csökkent (497 fő, 107 lakás), amely részben a terület rendezetlenségét is kifejezi. A lakások egészét nézve a telep elhanyagolt, lelakott állapotú, a lakások műszaki állapota rossz minőségű.³¹⁴ Az 1990 utáni valós élettörténeteket és -képeket hűen őrzik számunkra a megannyi felméréshez köthető, elköltözni kényszerült volt helybeliekkel készült interjúk, dokumentumfilmek. Az Ózdi Városi Televízió által legutóbb, Bánszállásról készített alkotás („Volt egyszer egy Bánszállás...” ÓVTV, 2016), a történelmi háttér egy-egy darabját felelevenítve megfelelően illusztrálja a dezintegráció egyszerre több körzetben is folyamatossá vált jelenségeit: az ingatlanok számának egy évtized alatti csaknem felére (!) történő csökkenését, a népesség fluktuációjából adódó mintegy 50%-os létszámvisszaesést, vagy éppen a rendszeres munkajövedelemmel nem rendelkezők 2/3-ot bőven meghaladó arányát.

8. kép: Bánszállás telep még lakott része. Ózd, 2016.³¹⁵

Az alacsony iskolázottság és a „kisiklott” iskolai pályafutások, az elsődleges munkaerő-piac elérhetetlensége, szakmunkások helyett betanított (sokszor összeszerelő) munkások foglalkoztatása, illetve operátorok, „maszekba” járás, az erdő kihasználása és tűzifával üzletelés, „fekete” munkavállalás, leromlott egészségi állapot, terjedő kábítószer- és alkoholfogyasztás – csak néhány jelenség az utóbbi évek szociológiai tanulmányaiból, amelyek ezekben a körzetekben sürgős megoldásra várnak. Lényeges kérdés lehet

³¹⁴ Városfejlesztési stratégia, 2008: 162-163.

³¹⁵ Forrás: az ÓVTV felvétele.

mindezekkel párhuzamosan is, hogy az itt élők mit tesznek azért, hogy kitörjenek a reménytelennek tűnő helyzetből. A teljesség igénye nélkül ilyen – az egyéni boldogulás javítását célzó – döntés, amikor az egyén elköltözik és máshol keres (elsősorban a fővárosban, vagy külföldön) boldogulást; kevésbé bizonyult hatékonynak a helyben maradók esetében a megannyi különböző át-, tovább-, vagy felzárkóztató képzéseken való részvétel és nem tudni pontosan azok számát, akik nem regisztrálnak a munkaügyi hivataloknál (jelenlegi nevén a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Ózdi Járási Hivatal Járási Munkaügyi Kirendeltségén) és passzívak maradnak a munkaerőpiacon.

Megyei szinten vizsgálódva a települési hierarchián belüli ún. leszakadó térségeken kívül egy-egy település részei között is megfigyelhetők jelentős különbségek. Ferge Zsuzsa szociológus 1989. évi meghatározásából indulunk ki, amely jól felhasználható egyes körzetek, kerületek vagy városrészek életesélyeinek és jövőképeinek felvázolásához. Ezek szerint „a fizikai életesélyek egyenlőtlensége ma azt jelenti, hogy a társadalmi és települési hierarchia, a hatalmi helyzet, a végzett munka jellege, a pénz és a kulturáltság nagymértékben meghatározzák, hogy ki hány évet él, mennyire beteg vagy egészséges, mennyire kellemes körülmények között él, azaz hogyan lakik, eszik, alszik. A társadalmi életesélyek egyenlőtlenségei még sokrétűbbek. Magukban foglalják azt, hogy eleve, amikortól beleszülettünk egy családba (vagy még család sincs), egyenlőtlenek az esélyeink mindenre (lakásra és iskoláztatásra, jó munkára és jó kapcsolatokra).”³¹⁶ E gondolatok ugyanakkor kiegészíthetők azzal, hogy rámutassunk: megfelelő szociálpolitika útján a legszűkebb rétegek számára mennyire lehetséges a „kitörés” lehetősége jelenlegi helyzetükből.

Kiemelendő a cigányság halmozottan hátrányos helyzete: a munkanélküliség nagy aránya folytán tömeges körökben a szegénység, ebből adódóan általában elszigetelten, szegregáltan élnek, sokszor nem emberi tartózkodásra és lakhatásra alkalmas épületekben. Különösen érintett településrészek ezen a téren a volt kolóniák, amelyek közül mára csupán a Táncsics-telep³¹⁷ képez kivételt. A cigánytelepeken élők egészségi állapota rossz, iskolai végzettségük és szakképzettségük alacsony, élethelyzetük, életvitelük negatívan hat a térség fejlődésére. Körükben azonban az átlagos háztartásnagyság magasabb a nem roma népességhez képest, márpedig a háztartás nagysága alapvetően befolyásolja a háztartási és az egy főre eső jövedelmet, továbbá a laksűrűséget is. Mindez ugyanakkor gazdaságilag

³¹⁶ Ferge Zsuzsa, 2005: 3.

³¹⁷ Eredetileg a gyár- és bányagazgató gyümölcsös kertje volt ez a terület, ahol 1948-ban kezdődött meg háromemeletes gyári lakások építése, amely a második világháború utáni korszerű lakótelepek nyitányának számított Ózdon. Dobosy László, 1977: 59.

nehezen fenntartható: a családi pótlék és szociális segélyeken túl más bevételi forrás alig akad, sokszor a 4-5 gyerekes háztartásokban nincs egyetlen foglalkoztatott sem, legfeljebb közmunkás. A szélsőségesen rossz lakáskörülmények mellett koncentrálódnak a társadalmi problémák a tömeges devianciák, egyre gyakoribb és speciálisabb egészségügyi problémák (pl. rüh, TBC), sokan pedig uzsorakölcsönök felvételével végképp elvesznek. Egy 2014-es elemzés – utóbbival összefüggésben - sajátos, a romák körében megszilárduló „új vagyoni alapú kasztrendszerre” hívja fel a figyelmet, amelynek több vesztese van, mint nyertese.³¹⁸

A korai gyermekvállalás ugyanakkor – a szegénynegyedekben élő fiatalok anyák párkapcsolati szokásait vizsgálva - nem roma kultúra, sokkal inkább a szegénységkultúra kérdése. Ebben a tekintetben külön kiemelt téma a szegénység fogalmának értelmezése, mértékének meghatározása. A sokféle definíció közül az egyik legáltalánosabb a jövedelmi viszonyok szerinti elhatárolás: „az a szegény, aki a megélhetési küszöböt jelentő vagy ezt el nem érő jövedelemből él.” Bokor Ágnes előbbi összegző megállapítása a háttérben feltételezi továbbá azokat a „hagyományozódó szubkulturális értékeket” is, amelyek gátat szabnak az újabb generációk „kitörési lehetőségeinek”, illetve felemelkedésének.³¹⁹ A fogalommagyarázatoknál különösen fontos az alapvető szükségletek minimális szintjét jelentő létminimummal, mint küszöbértékhez viszonyító abszolút szegénység, illetve a társadalomra általánosan érvényes életkörülményeket elérő erőforrások mérésére épülő relatív szegénység vizsgálat, összevetése.³²⁰ Az elkészült oral history interjúk³²¹ során az utóbbinál kevésbé tapasztalható lemaradás (pl.: televízió, video, DVD mindenhol volt) a megkérdezett családoknál, amely a környezethez történő igazodás érzésével, s a megfelelni akarással magyarázható leginkább. „Két lakószoba van, illetve a konyha. Külön szobám nincsen, a testvéreimmel együtt alszunk. Nincs sem fürdőszoba, sem vízellátás, van viszont hűtőszekrényünk, mosógépünk, TV-nk, DVD-nk és magnónk.” – mondta 2005-ben az egyik legismertebb romatelepről származó és bejáró középiskolai tanuló.³²²

Ózdon a kiindulópontként szolgáló szociális térkép hiányában a statisztikákra építve és interjúk terepgyakorlat útján szerzett információkból indulhatunk ki. Adatainkat a városi önkormányzat és az Ózdi Roma Nemzetiségi Önkormányzat (ÓRNÖ) helyzetfeltárásaival,

³¹⁸ Kukely György, 2014: 41.

³¹⁹ Bokor Ágnes, 1985. Idézi: Valuch Tibor, 2001: 350.

³²⁰ Vö. Gyukits György - Ürmös Andor, 2002: 58.

³²¹ Az elkészített interjúk önkéntes válaszadással történt olyan középiskolás korú tanulókkal, akik a volt Bolyai Farkas Szakképző Iskolában folytatták szakiskolai, illetve szakközépiskolai tanulmányaikat.

³²² Interjú Matovics Ágostonnal, 2005.

jövőbeli elképzeléseivel egészítjük ki. Ma a város egyik teljesen romák által lakott legismertebb, etnikailag frekventált slumosodó területe a Hétes-telep, melynek története több mint 110 évre nyúlik vissza. 1905-ben az ózdi vasgyár dolgozói közül elsőként két tisztviselőnek és kilenc munkásnak építettek itt lakóházakat. A fogaskerekű pálya által határolt munkáskolónia később tovább bővült: a második világháborút követően a Hosszúbérc és Bakatető oldalában már magánlakások is épültek.³²³ Utóbbi részt a Hétes-völgy teljes hosszában gyári salak kiöntésére használták, amely 50 év alatt szinte teljesen feltöltődött, nem véletlenül kapva a „Haldány” helynevet.³²⁴ A Rózsa Ferenc telep nevet is viselő városrészt az 1970-es évek közepén már „új cigánytelepként” beszéltek, holott még fél évtizeddel korábban rendezett munkáskolónia képét mutatta. A negatív irányú változások tehát 1970 után kezdődtek a betelepítésekkel. Az egyik „újonnan érkező” helybeli utalt is idekerülésének módjára: „Visszamegyek a kalyibába... Minek lakoltattak ki onnan! [...] Valamikor idehordtuk a szemet eladni. Nagy emberek laktak itt, hogy kerülök én ide...”³²⁵

Bódi Gizella volt helyi lakos fentiekben idézett szavai mögött a már előzőekben utalt szegregáció „újratermelődésének” lokális folyamata figyelhető meg, amely az egykori rózsalugasos, virágos kolónia képét rövid időn belül megváltoztatta. Ekkor zajlott a putrik, cigánytelepek felszámolásával azok lakóinak részben ide, részben a Béke-telepen épített (Lehel vezér úti) „CS” lakásokba, valamint az Árpád vezér úti ingatlanokba³²⁶ költöztetése is. A pártállam felső vezetése a „beilleszkedésben lévő”, valamint a „be nem illeszkedett” jelzőkkel illetett, a már hivatkozott KB Politikai Bizottsága által hozott határozat idején (1961) összesen 200 ezer főre³²⁷ becsült romák besorolásánál meghatározó szempontként tekintett a lakhatás, továbbá a munkavállalás mikéntjére, amelyekből asszimilációjuk fokát is „leszűrte”, míg elkülönültségüket ugyanakkor pont nekik rótt fel. A korszak cigánypolitikáját vizsgáló Hajnáczy Tamás szerint „a későbbiekben nyilvánvalóvá vált, hogy maguk a tanácsok akadályozták meg a kényszerasszimilációs politika kibontakozását az egy tömbbe épített CS-lakások létrehozásával.”³²⁸

³²³ Csontos Györgyi - Vass Tibor, 2001: 82.

³²⁴ Dobosy László, 1977: 46.

³²⁵ Tóth István, 1976.

³²⁶ A terület ma jól látható hanyatlásának kezdetére utalhat, hogy a 70-es évek közepén már az Árpád vezér út 5. szám alól is hasonló panaszokat olvashatunk: patkányok, WC-nek használt lépcsőház, sok szemet. Vö. Magyar Tibor, 1976a.

³²⁷ A Szociológiai Kutatóintézet és a Kemény István által vezetett országos cigánykutatás 1971-ben ettől jóval nagyobb, 320 ezres létszámot valószínűsített.

³²⁸ Hajnáczy Tamás, 2015: 63.

A Közegészségügyi és Járványügyi Állomás (KÖJÁL), a városi tanács egészségügyi és igazgatási osztálya, valamint az Ózdi Kohászati Üzemek lakótelep-gondnoksága által tartott területi bejárás 1975-1976-ban már döbbenetes állapotokat tárt fel Hétesben. A bérleti szerződés nélküli, így lakbért sem fizető önkéntes beköltözők és népes családjuk számát pontosan nem lehetett megmondani, a lakóházak között bokáig ért a sár és szemét, sok a patkány (ezáltal nagy a járványveszély³²⁹), a lopott koksszal történő fűtés miatt mindenhol koromfeketék az ablakok (vagy üveg sincs bennük), az ajtók egy részét eltűzelték, gyerekek borosüveggel szaladgáltak, a nyomor leírhatatlan. Az itt élők „átmeneti helyzetét” jól jellemzi ekkor, hogy a rendezett lakókörnyezetben élve „szegregálódók” tudatában voltak a kialakult helyzetnek. Oláh József, a közlekedési gyárrészleg rakodóüzemének négygyermekes munkása - tehetetlenségéből fakadóan - okkal panaszkodott az ellenőröknek: „Mi már csak kinevelkedtünk valahogy, de mi lesz a gyerekekből? Ki sem engedhetjük a többi közé, nem tanulna ott semmi jót.”³³⁰ Adott szocializációs közeg „lehúzó” ereje akkor és később is ugyanolyan hatással bírt a felnövekvő generáció számára.

9. kép: A Hétes-telep. Ózd, 2013.³³¹

³²⁹ A kényszerasszimilációs politika egyik eszközét jelentő járványokkal és bűnözéssel fertőzött romatelepek felszámolása ellenére – mint láthattuk e jelenségek ismételt feltűnését – folyamatosan újra és újra megjelenő problémáról beszélhetünk.

³³⁰ Uo.

³³¹ Forrás: Kovács István felvétele. Magyar Narancs Online © Kovács István. <http://tablet.magynarancs.hu/kismagyarország/jovore-en-mar-nem-leszek-fidesz-szavaz-helyi-reakciok-a-vizkorlatozas-utan-85999/?pageId=104> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 19-

Hétes épületeinek állapota mára jelentősen leromlott, bontásuk várható (egyben időszerű), a Műemlékvédelmi Hivatal által tervezett a teljes rehabilitáció ugyanakkor nem járt sikerrel.

A fenti elképzelés sürgősségét indokolták volna ellenben az egykori Országos Cigány Önkormányzat Alelnöki területbejárásai során tapasztaltak, melyek programpontként kerültek bele a 2001. évi „cselekvési programba” más – hasonlóan leszakadó, hátrányos helyzetben lévő – városrészekkel (pl.: Bánszállás, Somsály) együtt. A beszámoló szerint ebben az évben a hétesi kolónia közel 70%-a már leromlott állapotba került. A helyi bérlakások önkormányzati tulajdonúak ugyan, azonban ezek lakói 65%-ban jogcím nélküliek, 30%-ban pedig nem is ózdi illetékességű állampolgárok. A véleményezés ezek alapján – érthető módon – lesújtó: „A társadalom szinte minden szintjéről kivasztott emberek szálláshelye ez a telep. Olyan emberek lakják, akik a jogi kategóriákon kívül vannak.”³³² Mégis kivételes is egyben, hiszen olyan szegregátum, amelyik „a városi szövetbe teljesen be van ágyazva, tehát teljesen integrált lakókörnyezet veszi körbe.”³³³ A legsürgetőbb feladatok között – szakértők bevonásával - az itt élők szociális és jogi kategóriákban értelmezettek körének egyértelműsítését, illetve – a helyi önkormányzat képviselőivel való egyeztetés útján – „területfejlesztési” és életkörülményt javító program készítése szerepelt. A 2000-es évek eredménytelenségét jelezte, hogy az ún. foglalkoztatást elősegítő támogatás (átképzés, közhasznú munka) megpályázása sokszor csak vontatottan haladt előre, sikeres megírásuk változó, a támogatásokból történő részesedés nem minden esetben volt lehetséges, de napjainkban is hasonló a helyzet.³³⁴

2011-ben az addigi közmunkaprogramokat mérlegelve Berki Lajos, akkori kisebbségi önkormányzati vezető megállapította, hogy azok csupán átmeneti, nem tartós megoldást hoztak, hozzájárultak ellenben egyes peremkerületek nagyobb rendben tartásához. Egyik pataktisztító közmunkás nyilatkozta is: „Most érzem magam embernek, amikor este hazamegyek munka után.” A kilátások azonban nem javultak: „Nincsenek életstratégiák, nincs jövőkép, s csak romlás várható a közeljövőben. Jogvédő szervezetek és a média helyett belső megoldásokat kell találni.”³³⁵ – hangzott el akkor is, ám megnyugtató helyzetrendezés nem történt. A közfoglalkoztatott réteg esetében releváns leginkább az ún. dolgozói szegénység, amely arra utal, hogy az illetőnek bár van munkahelye, a munkájáért

³³² Területbejárás ismertető, 2001: 4.

³³³ Fehér Katalin, 2015: 261.

³³⁴ Interjú Berki Lajossal, 2005, 2017.

³³⁵ Alabán Péter – Ruszó Viktor, 2011.

kapott fizetés azonban nem éri el az egy főre jutó létminimum összegét (2015-ben 88 ezer Ft-ot), ráadásul foglalkoztatásuk nem egész naptári évre szól. A jövedelemelemzések kapcsán itt fontos felhívni a figyelmet, hogy a KSH által 2015-ig éves rendszerességgel számított, fogyasztási szinthez kötött létminimum, illetve az alapvető szükségletek mellett átcsoportosításokkal kisebb rendkívüli kiadások fedezését is lehetővé tevő társadalmi minimum nem ugyanaz; a két szint között élt 2015-ben hazánk lakosságának 12,3%-a.³³⁶ E szint alatt a létbizonytalanság állandó, adósságcsapda, adósságspirál és egzisztenciális függés alakulhat ki.

A telepeken élők helyzete több régióban mutat hasonlóságot: magas az inaktívak (pl.: munkanélküliek, szociális ellátásokból élők) aránya, magas az egy családon belüli gyermekszám, rosszak az iskolázottsági mutatók, jellemzően a város periférikus részein élnek régi, olykor életveszélyes házakban. A helyszínen gyűjtött információk során az egyes kollektív és egyéni életpályákat (vagy akár életpályamodelleket) az alábbi csoportosításban lehet vizsgálni egy-egy mélyinterjú során: család- és foglalkozástörténet; a háztartás (család) nagysága és életkörülményei; deviáns magatartásformák jelenléte és ezek következményei; jövedelmek és azok elosztása, felhasználása; a társas támogató rendszer mibenléte; a helyi önkormányzat segítségnyújtási módjai.³³⁷ Utóbbi téren számos esetben a problémakezelés módja konfliktusokkal járt: a már említett 2013. évi vízkorlátozásról például az alapvető jogok biztosa és a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó biztos helyettese megállapította, hogy sértette az egészséghez és az egészséges ivóvízhez való jogot, illetve származáson alapuló hátrányos megkülönböztetésre vezetett.³³⁸ Mivel az érintett területek főként romatelepek voltak, amely számos, közegészségügyi aggályt vetett fel nem is beszélve a felkapott újabb negatív média figyelemről.³³⁹

MEGOSZLÁSI KATEGÓRIÁK	A ROMA KISEBBSÉG ARÁNYA				
	10% alatt	10-20% között	20-30% között	30-50% között	50% fölött
VÁROS RÉSZ	Ózd törzsváros, Center, Hódoscsépány, Karu, Uraj, Susa, Szentsimon	Béke- telep, Bolyok, Tábla	Ózd-Falu- Kiserdőkalja, Somsály	Sajóvárkony, Velence- telep	Bánszállás, Hétes-telep

12. táblázat: A roma kisebbség területi megoszlása Ózdon 2000-ben.³⁴⁰

³³⁶ Kiss Ambrus, 2017 [2016]: 123.

³³⁷ Vö. Kozma Judit, 2004.

³³⁸ https://nepszava.hu/1000298_ozdi-vizkorlatozas-sulyos-jogsertesek-tortentek - utolsó letöltés: 2018. december 28.

³³⁹ Vö. Hajnáczy Tamás, 2016: 15., ill. a boon.hu helyszíni tudósítását („Vízkorlátozás Ózdon”) lásd: <https://www.youtube.com/watch?v=pEwYUg1L3w8> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.

³⁴⁰ Területbejárás ismertető, 2001: 7.

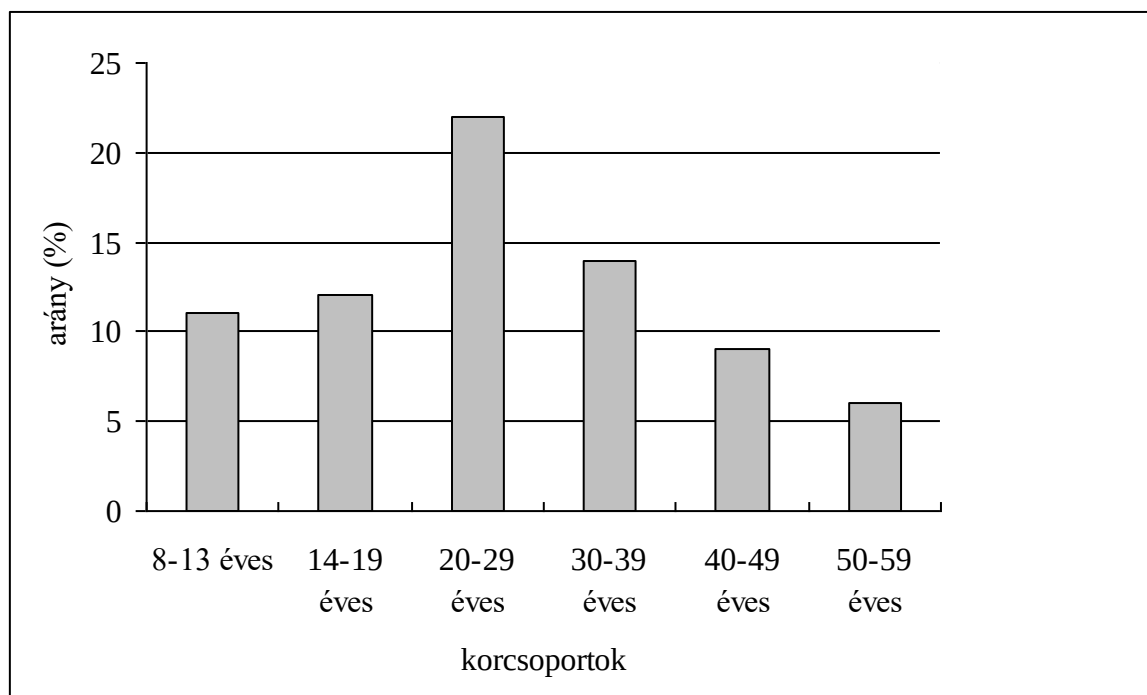
A 12. táblázatban felsorolt városrészekben a magasabb arányú cigány etnikum problémái szinte azonosak. Megoldásukra több elképzelés is született: Bánszállás esetében például helyi polgárőrség szervezése, az egyesületi, sport- és klubélet fellendítése, az óvodai ellátás bővítése, a másik bányászkolónia, Somsály esetében a bérletkérdés rendezése szerepelt a fő célkitűzések között. A legsúlyosabb problémát jelentő Hétes-völgy rendezésének legsürgetőbb feladatai közé részben az ott élők körének jogi és szociális kategóriák szerinti értelmezése, részben számukra életkörülményt javító programok készítése tartozik. Az oktatás terén az iskolai lemorzsolódás csökkentése érdekében szociális munkások és asszisztensek alkalmazása, a jobb tanulmányi eredményesség elősegítése érdekében ösztöndíj nyújtása az arra érdemes tanulóknak, kulturális téren a csoportszerveződéshez kapcsolódó intézményrendszer kiépítése és fejlesztése kap kiemelt hangsúlyt a korábban már említett foglalkoztatást elősegítő intézkedések mellett. A jelzett városrészek idővel – mint utaltam rá – kibővültek, szegregált körzetekké alakultak.

Miközben a cigány népesség aránya térségünkben dinamikus növekedést mutat, okozati összefüggésből adódó rossz szociális helyzetük javítása egyre komolyabb probléma elé állítja a várost és környékét. Egyes kimutatásokban némileg meglepő ugyanakkor, hogy a munkavállalás terén – a megyei viszonylattal összevetve – lassú javulást is érzékelhetünk: az Ózdi kistérségben viszonylag magas a gazdaságilag aktív roma népesség aránya, a megkérdezett romák 26%-a pedig aktív dolgozónak tartotta magát. Ezzel a térség a második helyen állt az ezredfordulót követően a tiszaujvárosi kistérség mögött, messze megelőzve a többi, különösen a romák által sűrűn lakott területeket.³⁴¹ Habár mindez más helyzetjelentésekkel szembeállítható, a kisebbségnek az összlakosságon belüli aránybeli növekedése a nyolc általánost és a középiskolát befejezettek körében is emelte a cigányság részarányát. Az 1993. évi, Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor által vezetett második országos reprezentatív cigányvizsgálat becsült adatainak 1998-ra vonatkozó extrapolációjával, az akkori ózdi régióban végzett cigánykutatás egyik lesújtó eredménye szerint „a teljes 17-29 év közötti cigány népességet tekintve a legnagyobb arány (50,6%) munkanélküli, míg a második legnagyobb foglalkozási csoportot [35,1%] az otthon tevékenykedők [pl. GYES-en lévők] alkotják.” E korcsoport 28,6%-a nem rendelkezett befejezett 8 általános iskolai osztállyal sem, míg a munkaerőpiaci szempontból aktívak (a keresők) aránya mindössze 10,3 % volt körükben a mérés idején.³⁴²

³⁴¹ Fejlesztési program, 2004: 32.

³⁴² Cigány népességkutatás, 1999: 7, 20-21.

A Debreceni Egyetem (DE) Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszékének munkatársai, külső (szakértői) besorolással, 2010–2013-ra keltezett újabb felmérést készítettek, amely a romák arányát 37,8%-osra mérte az ózdi járás területén. A kutatás megállapította, hogy napjainkban is ott él a legtöbb roma, illetve ma is alapvetően azokban a térségekben a legnagyobb a roma népesség települési (járási) aránya, ahol az 1980-as években. Azt követően ugyan növekedett az urbanizáltságuk, ellenben „a roma lakosság népességen belüli aránya még mindig a kistelepüléseken a legmagasabb. E települési hátrány mellé területi hátrány is párosul. Az elmúlt 30 évben azon kedvezőtlen helyzetű, periférikus járásokban nőtt a legnagyobb mértékben a cigányság teljes népességen belüli aránya, ahol már a CIKOB-felmérés [1984-1987] idején is kimagasló volt.”³⁴³ A roma népesség által a szelektív migráció és a cigányság magas fertilitása következtében képviselt nagyobb népességarány következményeként – mint láthattuk - megindult e térségek gettósodása.

11. ábra: A roma lakosság részaránya az ózdi régió gazdaságilag aktív lakosságának körében (1990).³⁴⁴

Az érdekképviselés elősegítése érdekében 1991-ben megkezdődött az Észak Magyarországi Roma Unió Ózdi Szervezetének megszervezése, amit 1992-ben már a cégbíróság is jegyzett. Az alapító tagok Ózd és vonzáskörzetének a cigány lakosságából kerültek ki 7 fős elnökséggel, 3 fős ellenőrző bizottsággal, s több mint 4000 fős taglétszámmal. A kiemelt célok között szerepelt, hogy – prioritásként - elősegítsék a

³⁴³ Péntes János – Tátrai Patrik – Pásztor István Zoltán, 2018: 22.

³⁴⁴ Forrás: Alabán Péter, 2006: 36.

régióban egy cigány származású értelmiségi réteg kinevelését, valamint a lehetőségekhez mérten javítsanak a cigány emberek egészségügyi és szociális helyzetén, komoly szervezőmunkával, odafigyeléssel segítsék a cigány gyermekek beóvodázását, beiskolázását, s ezzel megpróbálják visszaszorítani a lemorzsolódást. Ózdon minden iskolával szoros kapcsolatot sikerült kiépíteni, mára azonban a szervezet internetes honlapja sem működik.

Miközben az abszolút szegénység a minimális szükségleti szint (létminimum) alatt élők arányát jelentve 1990 és 2001 között háromszorosára nőtt (a népesség 30%-a) Magyarországon, addig a relatív szegénység (az átlagjövedelem fele alatt élők aránya) ugyanezen periódus alatt másfélszerese lett (a népesség 15%-a). A szegénység és kirekesztettség fenyegetése a réteghierarchia alján érzékelhető legjobban. „A legsebezhetőbbek továbbra is azok, akiknek kevés az anyagi és szimbolikus erőforrásuk, illetve akik elvesztették a munkaerőpiaccal való kapcsolatukat, vagy sosem volt ilyen kapcsolatuk. A munkahiány következtében a szegények között most először új csoport jelent meg Magyarországon: olyan fiatal családok, amelyekben a szülők valamilyen szociális ellátáson kezdték felnőtt életüket, és gyermekeik nem ismernek más életet, mint amit a szegénység és reménytelenség alakít.”³⁴⁵ A gazdasági verseny legnagyobb vesztesei egyértelműen a romák, amely városon kívül, a lecsúszott borsodi falvakban – a folyamatos lakosságcsere jeleként – még inkább érződik.

V. A dezintegráció vizualitása: fotó és film

V. 1. Fotók és szociofotók

A hazai fotográfia történetében szociális témájú, a társadalom árnyoldalát bemutató fényképek önálló kiadványban 1920 elején jelentek meg először, habár a század eleje óta már jelentek meg képek a városi és falusi szegénységről a hazai sajtó (pl. Új Idők, Vasárnapi Újság) hasábjain. Huszár Károly (1882-1941) miniszterelnök indítványozása révén, Tábori (Tauber) Kornél (1879-1944) „Egy halálraítélt ország borzalmaiból - Razzia a budapesti nyomortanyákon” című mindössze tizenhat fényképes oldalas albuma azonban már ekkor sem volt előzmények nélküli: a szerző egy évtizeddel korábban, „Nyomor és bűn” címmel már külön fejezetet szentelt a társadalom peremére szorultak ábrázolására.³⁴⁶ Ezt követően -

³⁴⁵ Ferge Zsuzsa, 2006.

³⁴⁶ Tábori Kornél, 1910: 97-117.

nemzetközi mintákat (pl. USA³⁴⁷, Németország³⁴⁸) követve - a két világháború közötti Magyarországon ismét megjelent a szociális fénykép, vagy szociofotó, amely a társadalmi kiszolgáltatottság, az elesettség, a „perem-létre” kerülés vizuális dokumentuma lett. Módszertanilag utóbbiakra is igaz lehet, hogy az emlékezet-diskurzusok, azon belül pedig a kulturális emlékezet számára fontos fénykép alapvetően „konstrukció és értelemképzés”, ugyanakkor „számos párhuzamos és össze nem kapcsolható történet-elem közvetítésére alkalmas” a hozzá szorosan kapcsolódó narratív kontextusban.³⁴⁹ A szociokulturális keret ugyanakkor jelentéshordozó erővel bír, így elengedhetetlen értelmezési elem, amely – esetünkben – egy-egy társadalmi jelenség, folyamat, vagy állapot megragadására szolgálhat.

A szociofotók jelentőségét Albertini Béla fotótörténész az alábbiakban fogalmazta meg: „készítésének célja valamilyen hatás elérése. Ha keletkezését követően nem kerül nyilvánosság elé, később is lehet történeti-társadalmi dokumentum, adhat esztétikai élményt, de funkcionális jelentőségét elveszti.”³⁵⁰ Utóbbi, a valós paraszti élet illusztrálásával és a népi írók munkásságához kapcsolódóan, céljaiban és kifejezési eszközeiben is elkülönült az 1930-as évek elejétől megjelent és közel másfél évtizedig meghatározó vált az ún. magyaros stílustól, amelyben a hagyományos életformát és viseleteket őrző vidékek kaptak kiemelt figyelmet.³⁵¹ A korai paraszti karakterisztikus fotográfiák legfőbb sajátossága egyébként az a törekvés volt, hogy „egyetlen képbe igyekezett belesűríteni élethelyzetet, ember és életideált, társadalmi és erkölcsi normarendszert.”³⁵²

Miközben a szociofotók jelentős része csupán néhány megjelent kiadványban maradt fenn, jelentőségét a második világháború után is elfogadták. A Kádár-kor jelentősebb fotósai a nehéz életkörülmények között élők sorsát szintén igyekeztek megörökíteni; közülük Féner

³⁴⁷ Vö. Slum Life In New York City During the Nineteenth Century's Gilded Age. <https://io9.gizmodo.com/slum-life-in-new-york-city-during-the-nineteenth-centu-1584688488> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 2.

³⁴⁸ A weimari köztársaság képes munkássajtója – főként politikai okokból – gyakran közölt a munkáséletet ábrázoló felvételeket olyan lapokban, mint például az Arbeiter Illustrierte Zeitung. (Stemlerné Balog Ilona, 2009: 143.).

³⁴⁹ Elek Orsolya, 2018: 16. A Korall című társadalomtörténeti folyóirat 73. tematikus száma – Granasztói Péter és Lengvári István szerkesztésében - „Fotó és társadalom címmel megjelenve további hat, módszertanilag is jelentős tanulmányt közöl.

³⁵⁰ Albertini Béla, 1997: 7.

³⁵¹ Stemlerné Balog Ilona, 2009: 138. A gyakran fél évszázadot is meghaladó korú, olykor közel száz éves fotók a magyarországi paraszttársadalom mindennapjainak egyik legfontosabb forrásanyagát képezik, a családi élet egyes hétköznapi és ünnepi jeleneteit ábrázolják. A Néprajzi Múzeum 300 ezret meghaladó állományának darabjai sokszor megrendelésre készültek: vándorfényképészeket hívtak, akik a paraszti szokások rendjébe, gyakran a paraszti lakóépületek berendezésébe is beilleszkedő felvételeket készítettek. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára is több, mint 1 milliós állományú.

³⁵² Fogarasi Klára, 1998.

Tamás, a valóságelvű fotográfia és a fotózszurnalisztika képviselője egyik albumának előszavában egyenesen a fotográfia és a szociográfia testvériségéről írt a tárgyilagosság és a tényyszerűség szellemében. A Hétköznapi című alkotásban³⁵³ bányászok, csőszerek, öntők mindennapjai tárulnak elénk, ám a lerobbant műhelyek elavult gépei mellett fáradó munkások látványa egészen másként hat, mint „a szocialista realizmus jegyében született, a derűt és optimizmust sugárzó, a társadalom vezető ereje, a munkáosztály öntudatos tagjait bemutató hivatalos képeken.”³⁵⁴ Ezek egyik – vizsgált térségünk tekintetében is lényeges – témája a szegénység és a romák kiragadott élethelyzetei voltak.

10. kép: „Más világ, Tólápa I.” Csokvaomány-Tólápa, 1982.³⁵⁵

A romakérdés társadalmi problémáit, ezzel együtt pedig az Ózdon és környékén kialakult szegregátumok, illetve a szociális gettók helyzetére való figyelemfelkeltés jelenik meg többek között Stalter György felvételein is. Korábban több képes hetilap és az Amaro Drom című volt roma lap szerzője és fotóriportere Horváth M. Judittal közösen készítette el 1998-ban „Más Világ” című fotóalbumának oldalain, amelynek az 1980-as évek elején, a

³⁵³ Féner Tamás, 1979.

³⁵⁴ Stemlerné Balog Ilona, 2009: 227.

³⁵⁵ Forrás: Stalter György felvétele. <http://staltergyorgy.hu> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 2.

Csokvaományhoz tartozó Tólápán készült felvételei a helyi társadalmi viszonyok mélyben gyökerező, aktualitásukat el nem veszítő, máig érvényes jellegű problémáira világítanak rá.

Mindezt jól reprezentálják Kerényi Györgynek, az albumhoz írt előszavának részletei: „Cigányországból lassan minden emigrál, csak az emberek maradnak. Nekünk nincs, de a két fotós számára volt mondanivalójuk: virág, sparhelt, magnó, feleség, gyerek.”³⁵⁶ Egy-egy megragadott pillanatkép a társadalmi kiszolgáltatottság, az anyagi elesettség és a szegénység állapotát tükröző szociofotó. A hazai kortársművészetet preferáló Kogart Galéria „Analóg” című, 2013 nyarán tartott és a szociális érzékenységre fókuszáló kiállításán is bemutatott gyűjtemény egyik leginkább szemléltető darabja egy csupasz és lerobbant osztályteremet ábrázol, benne futkorászó gyerekekkel, a csupasz belső tér egyneműségébe pedig csak „a falon pöffeszkedő Kádár-címer rondít bele”.³⁵⁷ A képek láttán a „szegénységi spirál” motívuma tűnik fel előttünk, amelynek hátterében áll a kilátástalan szegénység, miközben a „zsibbasztó nyomor fogva tart, lehetetlenné teszi a menekülést. Elérhetetlen a megfelelő iskolázottság, a tudatlanság pedig lehetetlenné teszi a munkavállalást.”³⁵⁸

A rendszerváltozás után újabb jelentős szervezeti és technológiai változások történtek. Az önálló fotórészleggel bíró Magyar Távirati Iroda (MTI) részvénytársasággá alakult, többmilliós képtárházát védetté nyilvánították. A fotográfia és a sajtó minden területén teret hódított és uralkodóvá vált a digitális technika, miközben a magánfényképezés mára új generációs irányt vett. A gyűjtemények, kiállítások mellett ugyanakkor számos fotótörténeti és művészeti album látott napvilágot, amelyekből a társadalmat ábrázoló szociofotók sem maradtak ki. A piaccgazdaságra való áttérés folyamatának képi ábrázolása Ózd és környéke esetében több kiváló fotós munkáit jelzi, amelyek elemzése a társadalomtörténeti vizsgálatok részét kell, hogy képezze.

„A fotós, akinek egy képén sem süt a Nap.” – írták róla, mégis Benkő Imre 1989. évi, Ózdon készült felvételét választották 2017 utolsó hetében a „Hét fotójának” a Magyar Fotográfusok Háza Mai Manó Ház nevű internetes blogjában. A fotót Kiscsatári Marianna is beválogatta a Múltunk tematikus blokkjának 11 fényképe közé, amely a munkásság 20. századi ábrázolását, annak folyamatos változását, illetve az 1990 utáni, a társadalmi réteg megváltozott helyzetét elemzi. Ez a munkáslét alapjaiban történő jelentésváltozását és

³⁵⁶ <http://www.litera.hu/netnaplo/stalter-gyorgy-fotonaploja-1> - utolsó letöltés: 2017. augusztus 10.

³⁵⁷ Szathmáry István, 2013.

³⁵⁸ Száraz Miklós György, 2007: 174. Vö. továbbá az ELTE szociális munkás hallgatóinak fotóival, amelyek a gyermekek szegénységét prezentálják a mai Magyarországon számos területen jelentkező megfosztottság, kirekesztődés és nélkülözés állapotában. Fodor Kata (szerk.), 2010.

értelmezés módosulását is magával vonta. A felvételen az ózdi üzem fémfeldolgozó brigádjának keserű tekintetei néznek ránk; ünnepük „a dolgozó ember szívszorító kiszolgáltatottságát, de mindenkori családiasságra vágyakozását tárja elénk. A gyári karácsonyfa jelzi a folyamatos műszakot, a család nélkül töltött ünnepeket. Az otthonról hozott díszek, a szaloncukor, a letakarított munkapad / asztal – mind az otthonra és az otthonhagyottakra emlékeztet.”³⁵⁹

11. kép: *A Hét Fotója* (Mai Manó Ház, 2017. december 25.): Csőszerelő műhely. Ózd, 1989.³⁶⁰

A World Press Photo pályázat többszöri győztese, hét album készítője, az autonóm riport műfajának egyik legjelentősebb magyar képviselője kilenc évig követte nyomon a kohászat leépülését Ózdon. Fotóesszéje – az 1996-os első kiadást³⁶¹ követően – magyar és angol nyelven, saját, illetve Colin Jacobson, Howard Bossen előszavával, valamint Albertini Béla és Szilágyi Sándor dokumentumszövegeivel jelent meg bővített formában, szerzői kiadásban, 210 fotográfiával. Az albumot 2017 októberének végén mutatták be a budapesti Capa Központ „LÁTKÉP – Az elmúlt a félszázad magyar fotográfiája 1967-2017” című kiállításán.

³⁵⁹ Kiscsatári Marianna, 2017: 70.

³⁶⁰ Forrás: Benkő Imre felvétele. <http://cdn.blog.hu/ma/maimanohaz/image/benkoozd1989.jpg> - utolsó letöltés: 2017. december 30.

³⁶¹ Benkő Imre, 1996.

Egy történet elbeszélése fényképekkel, képsorozattal, amikor a fényképész egyéni elképzelés alapján képekben írja le tanulmányát, hosszabb képaláírások nélkül csupán egy-egy rövid címmel megadva fotóit – definiálhatjuk a fotóesszé fogalmát Benkő Imrére „formálva” és valóban: előttünk játszódik le vizuálisan egy korszakhatár, az Ózdot várossá tevő nehézipar történetének végjátéka, illetve ezen időszaknak a fotókon tudatosan (is) prezentált, annak az egyes emberek által megélt folyamata. A keserűség, kétségbeesés, valamint a kiszolgáltatottság megjelenése az arcokon, a keserű tekinteteken, a művész portréin, amelyekből számos válogatás került már a nyilvánosság elé.³⁶² Az egyszerű emberek életvitele, vagy az említett portrék állnak középpontban Benkő Imre képein akkor is, ha csoportokat fotóz. Akadémiai székfoglaló előadása³⁶³ kapcsán fejtette ki alkotásai születésének - Ózd esetében is érvényesnek vélt - körülményeit: „Az események peremén szemlélődöm, a téma valójában csak ürügy számomra, hogy az adott korról elkészítem jegyzeteimet”.³⁶⁴ Utóbbi „jegyzetek” azonban mára kordokumentummá váltak a valóságban szinte teljesen eltűnt, vagy csupán romokban létező egykori ipari létesítmények történeti világában, miközben az elkapott és / vagy megragadott pillanatok mintegy három évtized távlatában a rendszerváltozás korának társadalmi mozaikdarabjaivá váltak, illetve az egyéni és kollektív életpályák nem csak az illusztráció szerepét betöltő, sokkal inkább jelentős forrásértéket hordozó (és szemléltető) „eszközei” lettek.

Az 1995 utáni húsz év mintegy 22 fotójával (1996-2016) kiegészített kötet a szerzői előszót és két ajánlót követően tíz blokkban („Kohászat”, „Gázüzem”, „Lakótér”, „Ünnep”, „Gyár”, „Durva hengermű”, „Kohóbontás”, „Végjátszma”, „Emlékgyár”, „Tér-Idő”) ábrázolna a társadalmi jelenségeket, a szerkezetváltás és a vele együtt járó dezintegráció folyamatát megannyi arcot felvonultatva. A fotók egyértelmű bizonyítékai az 1990 utáni gazdasági és társadalmi változások igazi veszteseként lokalizálható közegének, amelynek szereplői – nemtől (nő és férfi), életkortól (fiatal és öreg), származástól (roma és nem roma) függetlenül – szembesültek az ózdi kohászat megszűnését követő új élethelyzetükkel, a szegénységgel, a reménytelenség állapotával. Mire gondolhat gyermeke jövőjére gondolva az Újtelepen (Ságvári-telepen) csecsemőjét kezében tartó anya, a Drótos-tetőn utoljára

³⁶² Pl. „ACÉL-MŰ. Ózd, 1987–2012.” Országos Széchényi Könyvtár Nemzeti Ereklyeterme, Budapest, 2013. november 25.-2014. január 12. Internetes portfólióra példa: Barakonyi Szabolcs, 2013.

³⁶³ „Korlenyomatok, az emberi létezés vizuális értelmezése. Fotódokumentarizmus – fotóesszé.” (Budapest, 2014. április 24.)

³⁶⁴ Részlet az akadémiai székfoglaló előadásból (2014. április 25.). <http://www.mma.hu/film-es-fotomuveszet2/-/event/10180/benko-imre-korlenyomatok-az-emberi-letezes-vizualis-ertelmezese--fotodokumentarizmus--fotoessze> - utolsó letöltés: 2017. december 30.

majálisozók, vagy éppen a saját munkahelyük bontásában dolgozó munkások?³⁶⁵ Benkő képei gondolkodásra késztetnek minket, miközben tudjuk: megnyugtató választ nem lehet adni. A város azóta új, igaz, kevés eredménnyel kecsegtető fejlődési irányt vett, az ipari épületek eltűntek, megvalósult a többéves előkészületekkel „beharangozott” kultúrgyár (utolsó fotó)³⁶⁶, az Acélváros” korszaka végleg lezárult.

A gazdasági szerkezetváltás és rendszerváltozás társadalmi hatásait megörökítő fotók mára kordokumentummá váltak. Az MTI fotóriportereinek az 1960-as években kiépült vidéki hálózata lehetővé tette, hogy a szervezet az egész országról képes áttekintést adjon, miközben nem csupán aktualitásokról tudósított, hanem archivált is. Tagjai közül Mizerák István (1942-1998), a távirati iroda és az ÓKÜ fotóriportereként az egykori iparvárosban – mai szóhasználattal - európai színvonalú életművet hozott létre. Képei az izzó vas ragyogásában dolgozó munkásokat éppúgy életszerűen ábrázolták, mint a fizikai munka nehézségét, vagy az acélgyártás egy kívülálló számára lenyűgöző világát. Születésének 75. évfordulójára 75 válogatott fotóját aktuális kiállítás tárta a nyilvánosság elé Ózdon, a Digitális Erőműben (2017). A fotókat és a negatívokat, osztatlan közös tulajdonként kezeli Mizerák István két lánya, Mizerák Archivum néven. 2012-ben létrejött a Mizerák István Alapítvány, amelynek legfőbb célja a fotós életművének terjesztése, megismertetése, egységbe rendezése, kutathatóvá tétele, digitalizálása, nagy gyűjteményekben történő elhelyezése. Ekkor nyílt meg Ózdon az „Olvasáspont” címet viselő tárlat a kohászat felívelését, majd hanyatlását bemutatva.

Mizerák Zsuzsanna szerint édesapja portréinak megítélése számos ellentmondást hordoz. Az 1980-as és 90-es évek szociális fotói (rajtuk pl. csövesek, drogosok) „mind manipulált képek, amelyeknek célja a nézők sokkolása. Ennek esett áldozatul Ózd is. Erre ugyanis ráugrott az országos média és a város lett a definíciója a magyar nyomornak, szegénységnek. Ez fotóetikailag egy évszázadig nem volt elfogadott és Mizerák Istvánt nem is érdekelte, mint téma, úgy, miképp a propaganda fotók sem. Nem volt párttag, se besúgó, így kizárta magát sok lehetőségből, de nem adta el lelkét, ember tudott maradni. Szinte minden szereplő a képein egy-egy személy, akiknek tudta a nevét, beszélgetett velük. Spontán pillanatfelvételek továbbá, amelyek mindennapi pillanatokat örökítenek meg, az élet szépségére és értékeire koncentrálnak bármilyen nehéz körülmények között. Ez az embertársi szeretet tükröződik a képein az emberek szemében, ahol szinte visszakacsintanak

³⁶⁵ Benkő Imre, 2017: 54, 67, 92.

³⁶⁶ Uo.: 183.

a kamerának, amikor észreveszik, hogy fényképezte őket.”³⁶⁷ A fényképek mégis hiteles korrajz illusztrációk, társadalomtörténeti szempontból pedig hűen tükrözik a dezintegráltságot, de a reményt is.

Mizerák 1968-ban lett az MTI fotóriportere, de mégis megmaradt ózdi lakosnak, tudósítónak. Rendszeresen publikált a Déli Hírlap, az Ózdi Vasas és az Észak-Magyarország napilapok hasábjain. Képei oly korban születtek, amikor még a nehézipari ágazatok, a vaskohászat, az acélgyártás nagy szerepet játszott az ország életében, a fizikai munkavégzés pedig ma már elképzelhetetlenül nehéz körülmények között folyt. A hatalom a politikai tartalom szinte csak ironikus formában van jelen, annál inkább az acélgyár csarnokai, a nyersvas szépsége, az emberi tartás, a munkások és a munkavégzés nehézségei. Ennek megfelelően a „Geometria”, a „Pókháló”, a „Szerelők (hálóban)”, vagy a „Sziluett” című képei az ipari táj geometrikus szépségeit tárják fel előttünk.

12-13. kép: „Generációk”. Ózd, é. n. / „Az emberiség bölcsője”. Ózd, 1977.³⁶⁸

A „Generációk” című fotóján (12. kép) egy padon háttal ülő idősebb emberek beszélgetnek egymással, míg a háttérben hatalmas fekete gyárkéményekből ömlik a

³⁶⁷ Telefonos interjú Mizerák Zsuzsannával (Svájc). Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2018. március 22.

³⁶⁸ Forrás: Mizerák István felvételei. Mizerák Fine Art Photography. © Mizerák István és jogutódja, a Mizerák Archívum. <http://www.mizerak.org/fotoacute.html> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 2.

szürkésfekete füst. Balra, a pad mellett egy babakocsi, amire éppen senki sem figyel. Erőteljes kontraszt jellemzi a képet: fekete-fehér, a nagy és a kicsi, a vízszintes pad és a függőleges kémények csak fokozzák a hatást, míg ebben az időszakban környezetvédelemről még szó sem esett.³⁶⁹ „Az emberiség bölcsője” című képén Mizerák egy régi típusú, rozszalt babakocsit fényképezett le, ami szennyes vízbe süllyedt a vasmű tövében; e fotójáért 1977-ben rangos elismerést, UNESCO-díjat kapott. Mindkét felvételen a háttér a gyár adja: a nemzedékek sorsát befolyásoló létesítmény, amelynek eltűnése a jövőt is meghatározta. A 13. kép üzenete ellenben vészjósló a 70-es évek végén, hiszen az üzem sorsa ekkor még stabil, mégis a szennyvízben elmerülő babakocsi látványa a közelgő vészt vizionálja. Mára a háttér jelentő sötét tónusú ipari táj lényegében eltűnt.

14-15. kép: II. sz. léghevítő robbantása. Ózd, 1994. / IV. léghevítő kémény robbantása. Ózd, 1996.³⁷⁰

A fotográfusok sorában F. Dobosy László volt múzeumigazgató munkásságát emelem ki utoljára, aki édesapja, id. Dobosy László (1911-1995) mellett kezdve a fotózást számos korabeli felvételt készített, azokat rendelkezésemre bocsájtotta és a világhálón a

³⁶⁹ Mészáros Ákos, 2012.

³⁷⁰ Forrás: F. Dobosy László felvételei. A fénykép készítőjének engedélyével közölve. © F. Dobosy László. <http://dobosyphoto.blogspot.com/search/label/Kohó%20léghevítők>; ill. <http://dobosyphoto.blogspot.com/search/label/Kohó%20léghevítő%20kémények> – utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.

nyilvánosság előtt is közzétette. A kohóbontásról, az ipari létesítmények eltűnéséről készült képei a gazdasági szerkezetváltás és az ipari örökség folyamatos pusztulásának keserű emlékei, forrásértékük több a puszta illusztrációnál. A Magyarországon számos problémával szembenező ipari örökségvédelem – más helyszínekhez hasonlóan – Ózdon sem tudta megmenteni a műemlékvédelemnek természetes részét képező, ezáltal kulturális értéket képviselő ipari objektumok jelentős hányadát. A le- és elbontásokról, robbantásokról, eltávolításokról készült döbbenetes felvételek a műszaki kultúra, egyben az épített környezet pusztulásáról tanúskodnak 1990 után. A privatizációban érintettek sokszor csak a még meglévő pénzügyi lehetőségek kinyerésére koncentráltak, a termelés elenyészővé vált a korábbiakhoz képest, miközben az épületek esetleges védetté nyilvánítása az új tulajdonosoknak nem volt érdekük, hiszen ebben az esetben az ő feladatuk lett volna gondoskodni a műemlék fenntartásáról és karbantartásáról. Az ipari épületek/területek funkcióvesztésének felgyorsulása ugyanakkor a város egész ipari öröksége megőrzésének problémáját felszínre hozta a rendszerváltozást követően, így az sem véletlen, hogy az ipari építészet talán a kulturális örökség egyik legsérülékenyebb, leginkább fenyegetett ága, amely képes egy-egy régió társadalmi szerkezetének átalakulását, valamint a kulturális gyökerek megszakadását is illusztrálni.

Az elmúlás és hiábavalóság gondolatán túl ugyanakkor annak újraértelmezése is feltűnik újabban az elhagyatott és újra felfedezett ipari létesítmények világában. A posztindusztriális társadalom új generációs művészei Európában - reflektálva az elhagyatott gyárépületek, illetve az ipari társadalom „túlélőinek” régmúltban gyökerező „bájára” - már az 1980-as évektől kezdve némi nosztalgiával fordultak a régi, de alkalmazásukban újjáéledő anyagok felé. A barnamezős térségek még meg nem újult területét jelentő (Budapesten három nagy szektorra bontható) rozsdáövezetek azokat a részeket jelentik elsődlegesen, amelyeket bár korábban intenzíven hasznosítottak (pl. ipari, közlekedési, raktározási területek), később elhagyatottá váltak, fizikai állapotuk leromlott, s csak részlegesen kerültek műemlékvédelem alá. Esetükben a designként feltűnő rozsdá, mint effektus Lengyelországban meghatározó elemévé vált a „fabryka kultury” mozgalomnak és sajátos művészeti egységet teremtett a bizarr megjelenítésének felvállalásával: „Az elhagyatottság és elmúlás hangulata, a rozsdásodó ablakkeretek, a fali installációk a körülöttük egyre inkább teret hódító természettel, az ezüstszürke a vörössel és az enyhe sárgászölddel áll éles kontrasztban.”³⁷¹ Magyarországon ez a fajta kezdeményezés a művészetekben, pláne a

³⁷¹ Lovra Éva, 2014: 79.

vizsgált térségünkben szinte ismeretlen, a korrózió látványa által még jobban konzervált terjeszkedő leromlás sokkal inkább kelti egy kiüresedett értékrendű, egzisztenciálisan lesüllyedt, gyenge társadalmi kapcsolathálóval rendelkező és kiszolgáltatott rozsdatársadalom képét, minthogy esztétikai hatáskeltést érjen el.

A vizuális élményt tükröző korabeli felvételeken a dezintegráció még inkább megragadható, azonban a pusztá amorfizáción kívül mentalitástörténeti jelentősége is van. Habár az ipari műemlék és az ipari örökség nem azonos fogalmak, utóbbi a tágabb, kulturális örökség részeként magában foglalja az előbbi. Az ipari létesítményeket egykor építő munkásokat ugyanazon a helyszínen, immár a bontásnál látni, ugyanakkor lélektani szempontból is meghatározó. „A privatizációs folyamat következtében kialakult új tulajdonviszonyok olyan helyzetet teremtettek, melyben ezeknek az épületeknek a sorsa ellenőrizhetetlen és fennmaradásuk legtöbb esetben pusztán gazdasági kérdés.”³⁷² Gazdaság- és társadalomtörténetileg már korántsem. Az ipari múlt szimbolikája, az épített környezet egyéb történettudományi ágazatok kutatásaihoz sokkal inkább ad megfelelő közeget, ez azonban végleg eltűnni látszik. Habár - „a felfedezéstől a rehabilitációig” jelszavakat skandálva - 2003 elején elindult az „Ózd projekt”, azaz a funkcióját veszített ózdi ipari régió kulturális örökségre alapozott revitalizációs programja a Szent István Egyetem Ybl Miklós Műszaki Főiskolai Kar Településmérnöki és Építészeti Tanszékének közreműködésével, a kezdeményezés azonban mind helyi, mind országos szinten (az ipari örökség védelme önálló munkakör Országos Műemlékvédelmi Hivatalon belüli 2005-ös megszüntetésével) akadályokba ütközött.³⁷³ Jelentőségét leginkább a jövő életminőségének javulásában, a mindennapi kultúra erősítésében jelölték meg kitűzött célként. A dezintegrációs folyamatok ellensúlyaként ugyanis – ahogy az építészek is megfogalmazták – „az épített környezeti keret valamiféle »kulturális akkumulátorként« szolgáltatott még akkor is hitet és energiát, amikor a valóságos munkás közösségek felbomlottak, az erkölcsi keretek fokozatosan gyöngültek, majd szétestek.”³⁷⁴ Ez a szétesés – mint az előzőekben láthattuk - a fenti folyamatokkal párhuzamosan – széleskörű gazdasági és társadalmi változásokkal járt.

A korabeli fotók mára reneszánszukat élik. Az MTI „nagy öregjeinek” és a Magyar Fotóművészek Szövetségének megalakítóinak egyikeként számon tartott Vadas Ernő (1899-

³⁷² Váczi Piroska, 1997: 7.

³⁷³ Váczi Piroska, 2011: 43.

³⁷⁴ Vö. Kristóf Ágnes - Váczi Piroska, 2006.

1962) talán legismertebb „Vasváros” képe³⁷⁵ jut eszünkbe az 1954. március 27-én készült, esti fényekben úszó Ózdról (16. kép).³⁷⁶ A kommunista propagandaszöveggel³⁷⁷ közölt fotón az Ózdi Kohászati Üzemek látképe szinte egy világváros és a legfejlettebb ipari technológia látszatát kelti. Üzenete is egyértelmű: Ózdot a kohó tette várossá és az idősebb helyiek máig emlékezhetnek is, hogy a hetvenes-nyolcvanas években a városi, illetve az üzemi pártvezetés mindig is konfliktusban volt egymással, a gyár mindig érezte a felsőbbrendűségét, hogy nélküle itt semmi nem volna. Igaza lett: a nehéziparral, a munkalehetőségekkel együtt sok más is megszűnt: így például a színvonalas kulturális és sportélet, vagy az NB I-es futball- és kézilabdacsapat már a múlté, de megszűnt a biztos megélhetés, a szociális biztonság is.³⁷⁸

16. kép: Az Ózdi Kohászati Üzemek épületegyüttese. Ózd, 1954.³⁷⁹

³⁷⁵ Rajta Az Ózdi Kohászati Üzemek látképe. Az éjszakában ezernyi fénnel csillogó Ózd valaha több méteres óriásképként Moszkvában is látványosság volt.

³⁷⁶ Válogatott portfóliói között ez az alkotás szinte mindenhol előfordul. Lásd például: A magyaros stílustól a szocialista realizmusig - Nagyítás-fotógaléria. hvg.hu. 2011. december 14. http://hvg.hu/nagyitas/20111129_vadas_erno_nagyitas - utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.; ill. Portfólió – Vadas Ernő (1899-1962). Mai Manó Ház. https://mamanohaz.blog.hu/2015/04/15/portfolio_vadas_erno_1899 - utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.

³⁷⁷ „Az Ózdi Kohászati Üzemek dolgozói a kongresszusi versenyben jelenleg az első helyen állnak. A II. pártkongresszus idején Ózd nyerte el a Központi Vezetőség Zászlaját.”

³⁷⁸ Haász János, 2012.

³⁷⁹ Forrás: Vadas Ernő felvétele. MTI Fotó/Magyar Fotó. © Vadas Ernő. MTVA Sajtó- és Fotóarchívum: MTI-FOTO-778994.

A szemléltetésen túl a fotók, szociofotók forrásértéke gazdaság- és társadalomtörténeti szempontból is jelentős, történeti feldolgozásuk ellenben még várat magára. Miközben a politikai irányítás és ellenőrzés mellett az 1970-es évektől meghatározóvá vált az autonóm riport, valamint a szubjektív dokumentarizmus, a fotográfia műfaji, tematikai, formai határainak tágítása – a vizualitás múltjáról és jelenről képet nyelő vizsgálatába állítva – a valódi társadalmi problémák őszinte, vállaltan szubjektív bemutatásának szándékát jelentette. A posztindusztrializáció ezen szegmense tekintetében a képek önmagukban is nagy jelentőséggel bírnak; ahogy Gyurgyák János fogalmaz: „ugyanolyan gondnal kell tanulmányozni és vizsgálni, mint a szöveges dokumentumokat.”³⁸⁰ Nem véletlenül kap külön blokkot az általa szerkesztett „Magyarország története képekben” című háromrészes sorozat vonatkozó, utolsó kötetében a szocializmus időszakának parasztsága, munkássága, értelmisége, a gyermekek és az ifjúság, a nők, a mindennapok, illetve – kisebb terjedelemben és külön résztematika nélkül – a rendszerváltás kora; utóbbi között fotói között például Benkő Imre – előzőekben már mutatott – „csőszerelő munkásaival”.³⁸¹

17. kép: „Északi fény” sorozat. 2. fotó. Hétes-telep, Ózd, 2010.³⁸²

³⁸⁰ Gyurgyák János, 2008: 9.

³⁸¹ Gyurgyák János (szerk.), 2008: 266.

³⁸² Forrás: Neubauer Rudolf felvétele. Magyar Sajtófotó Portál. http://archivum.sajtofoto.hu/hu/2010/kepek/neubauer-rudolf-fotoi/eszaki-feny-ozd-2010_2 - utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.

Az ezredforduló után Ózd társadalomábrázolásában a szegénység, a nélkülözés, a kilátástalanság bemutatása vált uralkodóvá. A XXIX. Magyar Sajtófotó Pályázat „Társadalomábrázolás, dokumentarista fotográfia” sorozatában, a 2010. évi parlamenti választásokhoz kapcsolódott a választott téma: a kampány kiemelt témája volt a közbiztonság romlása és a szegénység voltak, a sorozat tíz képén is ezek jelennek meg súlyozott formában, lesújtó képet és hangulatot teremtve (17. kép).³⁸³ Megemlítenéd végül Kálló Péter neve, akinek fotósblogját 2013-ban az év dokumentarista honlapjává választották a Photoblog Awardson. Több magazin fotósaként Kálló ózdi felvételei a játszó és mosolygó gyermekekről a reményvesztettség állapotában sugároznak némi reményt adó derűt és bizakodást. A XXXII. Magyar Sajtófotó Pályázat „Társadalomábrázolás, dokumentarista fotográfia sorozatában a „Túl az Óperencián – Gyerekkor Ózdon” című sziéria egyes darabjai 2010 és 2013 között készültek.

18. kép: „Testük egy gyermeké, de szemük már egy felnőtté, nélkülözést tűrve.” Ózd, é. n.³⁸⁴

A fotográfus a gép kattintásakor is tanácstalan: „A képeken szereplő, akik az ország legreménytelenebb helyén, néhol harmadik világbeli körülmények között nőnek fel. Közel

³⁸³ Neubauer Rudolf: Északi fény – Ózd 2010. Magyar Sajtófotó Portál. http://archivum.sajtofoto.hu/hu/2010/kepek/neubauer-rudolf-fotoi/eszaki-feny-ozd-2010_7 - utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.

³⁸⁴ Forrás: Kálló Péter felvétele. A Földgömb 2014. március. © Kálló Péter. <https://afoldgomb.hu/magazin/a-foldgomb-2014-marcius/ozdi-fohasz> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 11.

Budapesthez, a Mátra mögött. Ahova mi kirándulni megyünk. Szerintük túl az Óperencián. Felnőttek szerint Isten háta mögött. Nagyjuk a Gyes és a felvehető támogatások miatt született meg. A szüleik nem Ranschburg Jenő gyermekpszichológiáján nevelték őket. Olyanok, mint bármely más gyermek. Csak az esélyek mások. Ők is csak játszani akarnak. Belőlük hamarabb kikoptatja az élet. Nem tehetnek semmiről. Ide születtek, gyerekek akarnak maradni. Kilátások?”³⁸⁵

V. 2. Dokumentumfilmek és riportok

Az ipari táj arculatváltása a rendszerváltást követően több szakaszban követhető nyomon, amelynek leghitelesebb forrásai közt említhetjük a fotók mellett az audiovizuális anyagokat, az adott korszak mindennapjainak szereplőit kamera előtt megszólaltató filmeket, filmszociográfiákat. Bevonásuk és felhasználásuk a kutatásokba és elemzésekbe új szempontú megközelítést adhat az elmúlt több mint negyedszázad szociológiai értelmezéséhez, a hatalom és az újonnan kibontakozó posztindusztriális társadalom lokális szintjein élők közötti viszonyrendszer bemutatásához, a gazdasági szerkezetváltás és az átmenet éveinek, közvetlenül egy-egy helyszínen „átélt” és a tömegkommunikáció eszközeivel megörökített élet- és pillanatképeinek valósághű magyarázataihoz. A film ugyanakkor képes annak igazolására (is), hogy a társadalomtudományos eredmények, elméleti konstrukciók visszaköszönnék a képkockákon, és amit látunk, az elfogadható-e úgy mond „valóságként”. A rendező szubjektivitásával kapcsolatos dilemmákkal minden esetben számolva (mégis) valós, más források hiányát sokszor pótolni képes forrásértéket tulajdonítva tekintünk a vizsgálatunk alá vont sorozat egyes darabjaira.

„Háromszáz embert elbocsátanak az Ózdi Kohászati Üzemek durvahengerművéből.” – jegyezte fel Benkő Imre 1987-ben, nem rejtve el őszinte aggodalmát: „Valami elmozdult, a kohászat fellegvárát, a szocialista nehézipar egykori jelképét az állam már nem tudja tovább finanszírozni.” Az ózdi fotóesszé alkotóját – mint az előzőekben láthattuk - leginkább a való(ságos) világ vizuális értelmezése, az ember és környezetének sajátos dokumentatív ábrázolása érdekelte. E célkitűzés 1990 után a magyar dokumentumfilmekben is megjelent a társadalom peremvidékére szorult „vesztes” csoportok sorsát rögzítő, ezzel párhuzamosan pedig a leépülő nehézipar súlyos „örökségét”, a tradicionális ipari munkásság léthelyzetét és eltűnését nyomon követő történeti mementók sorában, a „tekercsváltásnak” is nevezett új

³⁸⁵ http://archivum.sajto-foto.hu/hu/2013/kepek/kallo-peter-fotoi/tul-az-operencian-gyerekkor-ozdon_4 - utolsó letöltés: 2018. augusztus 11.

áramlatok, irányzatok között. Miközben a filmtörténetben a rendszerváltás nem jelentett éles cezúrát; az 1990-es évektől előtérbe került a közösségi múlt (például a holokauszt) alternatív bemutatása (interjúkkal, eredeti dokumentumokkal), a történeti dokumentumfilmek tabutémákkal, traumatikus eseményekkel foglalkoztak, a „titkosított történelem” (1956-os események, határon túli magyarság helyzete) iránt nagy érdeklődés mutatkozott. A dokumentumfilmet inkább módszernek, mintsem műfajnak tekintő Schiffer Pálnak a Videoton-gyárral foglalkozó alkotása³⁸⁶, vagy Almási Tamás Ózdi sorozata már – a nehézipari körzetek leépülésével párhuzamosan – a társadalom peremvidékére szorult csoportok élethelyzeteit is rögzítette, az egyének sorsát több éven keresztül nyomon követve.³⁸⁷ Előbbiben az elsők között jelenik meg az utcára kerülés „megismételhetetlenül dilettáns és embertelen forgatókönyve”, hiszen a munkások zöme évtizedek óta dolgozott a vállalatnál, és nem sok esélyük volt más munkát találni. Szereplői a „senki gyermekei”-ként is megszólított „született alkalmazottak”, akiknek elbocsátásuk utáni sorsát vizsgálja a rendező újszerű szociografikus módszerével. A másik gondos terepmunkát végző, a szereplőkkel személyes ismeretséget kiépítő - igazi kordokumentumnak tekinthető - sorozat egy folyamat részeként, fázisaiban szemlélteti az ugyanoda vezető utat.

A beszűkült anyagi források, a bizonytalanság, a megcsappant érdeklődés, a kereskedelmi televíziók megjelenésével kiépülő plurális médiarendszer nagymértékben nehezítette a szakma művelőinek helyzetét, de a társadalom egyes rétegeiben érzékelhető kiábrándulás miatt is sokan igyekeztek hátat fordítani a mindennapi valóságnak. Mindez arra utal, hogy a befogadó közeg is változott az 1970-es évektől felértékelődni látszó szociológiai szemléletű alkotások iránt. A változásokra reagálva, a szakmai érdekérvényesítésnek új műhelyei, egyesületei jöttek létre. A Magyar Dokumentumfilm-rendezők Egyesülete (MA.D.E) filmkezdeményei olyan témákat jártak körül, mint a szegénység, a munkanélküliség, a társadalmi egyenlőtlenség (különös tekintettel az oktatásra és az egészségügyre), a cigányok helyzete, az elmaradott térségek és a vidék helyzete – tehát az ország legégetőbb problémáit. Az időközben ellehetetlenült szervezet a rendszerváltást követő, a valóságot dokumentáló, társadalmi és kulturális ismereteket közvetítő, társadalmi kérdéseket tárgyaló dokumentumfilm-készítés négy alapvető funkcióját fogalmazta meg: a megörökítést, a meggyőzést, az elemzést és a kifejezést.

³⁸⁶ Schiffer Pál: A Videoton sztori (1991). <https://www.youtube.com/watch?v=fPvU3Exo7mI> - utolsó letöltés: 2018. február 20.

³⁸⁷ Kapás Zsolt Zsombor, 2015.

A fenti törekvések más területeken is feltűntek. Az 1987 első felétől működő Fekete Doboz VHS terjesztésű „független video-folyóírat”, a Balázs Béla Stúdió önálló szekciójaként, a Magyar Film és TV-művészek Szövetségének felügyelete alatt, aktuális társadalmi, politikai és kulturális eseményeket, folyamatokat rögzített. Az 1988 elején felvázolt témák között már feltűntek a későbbi „nagy változások” eredményezte legfőbb problémák: „Borsodban a munkanélkülieknek és családjaiknak barakktáborokat létesítettek. Az itt élőknek szinte egyetlen reményük, hogy a nyári mezőgazdasági munkák idején summásként, napszámosként dolgozhatnak.” A megalakulás időszakának technikai hátterét figyelembe véve a Fekete Doboz célja „a magyar társadalmi és kulturális élet eseményeinek elemző vizsgálata és dokumentálása, a készülő anyagok rendszeres terjesztése, a video, mint legkönnyebben kezelhető, legmozgékonyabb audiovizuális eszköz alkalmazási lehetőségeinek kiterjesztése” volt.³⁸⁸

Az újabb mozgalmak sorában említhető a Helyzet Műhely, amelynek tagjai a gazdasági viszonyokat a társadalmi viszonyok részeként, egyben politikai témának is tekintik: „Ha társadalomtudományi konstrukcióinkban a rendszerváltás utáni társadalmi valóság mindennapi tapasztalatait, a valóságos társadalmi problémákban érintett szereplők valóságkonstrukcióit nem vesszük figyelembe, [...] akkor aligha jutunk közelebb az itt és most diagnózisához.” A Helyzet nem véletlenül foglalkozott az ózdi sorozattal is előadásokkal, kiállításokkal és vitákkal, hiszen annak epizódjai a tulajdon, a felelősség, a szolidaritás kérdéseivel szembesítik a közönséget.

A történeti forrásként (is) kezelt dokumentumfilm „társadalmisága”, társadalmi vetülete ugyanakkor számos módszertani kérdést vet fel. A szociológia és a vizuális dokumentáció törekvéseinek összehangolása már az 1970-es évek elején is eredményezett a társadalmi folyamatokat ismertető, analizáló filmeket egyéni, szubjektív történeteket felvonultatva. A kádári kultúrpolitika „részeként” megalapított Balázs Béla Stúdió (1959-2010) az 1980-as évektől már az „intézményesített struktúrán kívüliség” szabad szellemi terévé vált, így - nem véletlenül - az évtized közepétől az ún. „megtűrt” kategóriába lépett át a legfontosabb társadalmi és gazdasági kérdések bemutatása. Az 1969-ben megjelent „Szociológiai filmsorozat!” című program és manifesztum hitelesítői, maguk az alkotók „hitet tettek a társadalmi elkötelezettség, a magyar társadalom aktuális problémáinak feltárása és feldolgozása mellett, és hogy ez a társadalmi orientáció dokumentumfilmes alkotói tapasztalatokon és látásmódon alapult.”. Részben a szociológia, részben az irodalmi

³⁸⁸ Révész Béla, 2007.

szociográfia műfaji sajátosságai, módszertani alapelvei kerülnek átemelésre, amelyek révén a film vizuális valóságfeltárása „általában a társadalmi részvétel ideáljával, célkitűzésével kísérve” érhető tetten mind a megismerés/megismertetés, mind a figyelemfelkeltés, a döbbenetkeltés rejtett vagy vállalt követelményével.³⁸⁹

A legújabb tanulmányok közül Böszörményi-Nagy Orsolya a gyártás, az aktualizálás (és annak szelekciója), valamint a befogadás hármasságát vizsgálta a filmkészítést felölelő társadalmi közegben, kiemelve, hogy „az a társadalmi erőter, amelynek erői a filmet létrehozzák, tovább terjeszkedik a film bemutatása után is”³⁹⁰, hatva a gondolkodásra, alakítva az emlékezést, hozzájárulva a múlt különböző értelmezéséhez, és kiváltva hatáshullámokat. Robert C. Allen és Douglas Gomery szempontjait felhasználva öt szemszögből vizsgálhatjuk a film és a társadalom viszonyát. 1985-ben, az amerikai Knopf gondozásában megjelent tanulmánykötet a filmtörténet számos, alapként szolgáló aspektusát (esztétika, technológia, gazdasági és társadalmi közeg, szövegkörnyezet³⁹¹) kiemelve ezt a film készítője/készítői, a film közönsége/nézői, a filmet létrehozó közegről és társadalomról szóló következtetések, a reflexió (az emberek véleménye), illetve a társadalmi intézmények rendszerébe pozicionált film helyzete alapján vizsgálja és elemzi.³⁹² Utóbbiak átültetése a közép-európai, azon belül pedig a magyarországi viszonyokra mind a szociológiai, mind a történeti dokumentumfilmek esetében lényeges kutatási szempontokat jelent.

A társadalmi változások - összehasonlító elemzésekre is lehetőséget nyújtó - szemléltetése eltérő helyszíneken, azonban a gazdasági szerkezetváltozás társadalmi mozzanatait szinte minden esetben konkrétan behatárolt metszetekkel (helyszín, idő, társadalmi közeg), közösségek és emberi sorsok példáin keresztül bemutató dokumentumfilmek segítségével még hatásosabb módon történik. A két rendező, Schiffer Pál és Almási Tamás a legfontosabb drámai helyzetet megragadva dokumentálja a korábban állami kézben lévő nagyvállalatok privatizációját és szétesését, valamint az ezt követő tömeges munkanélküliséget és a később tömegessé váló elszegényedés jeleit, szintjeit, szereplőit.

Az egyéni és kollektív életpályákat, azok alakulását, kényszerű (és egyben sokszor keserű) fordulatait a megjelenített munkások, családtagjaik, riportalanyok, a helyi társadalom megannyi résztvevőjének életútja illusztrálhatja: „A csak minimális szociális

³⁸⁹ Berta János, 2016: 102, 105.

³⁹⁰ Böszörményi-Nagy Orsolya, 2016: 48.

³⁹¹ Fell, John, 1985: 42.

³⁹² Allen, Robert C. - Gomery, Douglas, 1985: 154. Idézi: Böszörményi-Nagy Orsolya, 2016: 43.

érzékelő néző számára is nyújtanak átélhető, szorongató, már-már elviselhetetlen pillanatokat: elementáris erővel mutatják meg a történeteket a maguk nyers valójában.”³⁹³ A filmkészítési módszerek ugyanakkor nem feltétlenül ragaszkodnak görcsösen a szakmai, vagyis szociológiai, tudományos szemzőghöz: a készítők kapcsolata a felkeresett és a filmekben feltűnő személyekkel „hétköznapi”, közvetlen és bizalmi. Almási számára a nézői igények határozzák meg saját kreativitását is, az egyszerű tényközlés helyett a hangulatkeltés és a figyelemfelkeltés képi eszközeire épít. Alkotásaiban mégis filmzési stílusában dokumentál, és az 1990 utáni vidéki magyar társadalom tükörképét nyújtja.

Az ózdi sorozat (1987-1998)

Szorításban - rendező: Almási Tamás; operatőr: Vékás Péter, Balogh Gábor, Sas Tamás. Budapest Filmstúdió, 93 perc, 1987.

Az első száz év - rendező: Almási Tamás; operatőr: Béla Falvy Balázs, Bucsek Tibor, Jancsó Nyika. Budapest Filmstúdió, 69 perc, 1988–1992.

Lassítás - rendező: Almási Tamás; operatőr: Balogh Gábor, Béla Falvy Balázs, Bucsek Tibor, Mertz Loránd, Vékás Péter. Budapest Filmstúdió, 62 perc, 1988–1992.

Miénk a gyár I–II. - rendező: Almási Tamás; operatőr: Jancsó Nyika, Bucsek Tibor, Almási Tamás, Mertz Loránd, Felvégi Andrea, Ispánovits Gyula. Budapest Filmstúdió, 62 + 64 perc, 1988–1993.

Acélkapocs - rendező: Almási Tamás; operatőr: Almási Tamás, Felvégi Andrea. Budapest Filmstúdió, 65 perc, 1994.

Petrenkő - rendező: Almási Tamás; operatőr: Rácz Albert, Almási Tamás. Budapest Filmstúdió, 48 perc, 1995.

Meddő - rendező: Almási Tamás; operatőr: Rácz Albert. Budapest Filmstúdió, 73 perc, 1994–1995.

Tehetetlenül - rendező: Almási Tamás; operatőr: Rácz Albert. Budapest Filmstúdió, 102 perc, 1997–1998.

A rendszerváltás abszolút vagy relatív nyerteseinek filmes ábrázolása jelentős társadalmi problémákat feszeget. A mai jogi szabályozás szinte lehetetlenné teszi hasonló filmek készítését, a sokat eláruló, még nem kitakart arcok teljes felvonultatását, az akkor (fel)vállalt nyilatkozatok megváltozott körülmények közötti, következmények nélküli megismétlését, a riportkészítési helyszínek korábbi (szabad) válogatását. A hatalmi szférák

³⁹³ Vörös Adél, 2004.

és szereplők, vagy éppen a „látható³⁹⁴ és láthatatlan” mélyszegénységi szintek feltárása mára részben a nyilvánosság elől elzárt, nem „mutogatásra” szánt, azonban nagyon is szembetűnő területekké váltak, s pont az utóbbi miatt alig képviselnek hírértéket. Eközben a szakadék egyre hatalmasabbá vált a posztindusztriális társadalom felső és létszámában egyre nagyobb, még tovább szélesedő alsó rétegei között.

V. 2. 1. „Meddő” – Szegénységi szintek és a társadalom válsága Almási Tamás filmjeiben

„Egy téma - kétfélekép(p)en” – fogalmazott Palotai János Benkő Imrének az Országos Széchényi Könyvtárban nyílt kiállítása kapcsán 2013-ban, kiemelve, hogy ugyanazokat a helyszíneket járta be a fotós és ugyanazokat a filmrendező. „A gyáróriást egy borongós szürke alkonyatban láttam először. Félelmetesnek, titokzatosnak képzeltem a füstölgő vasszörnyet, a poros kohászkolóniákon emberek botorkáltak – nyugtalan voltam, a látvány felzaklatott.” – emlékezett vissza Benkő, akinek képein és Almási Tamás filmkockáin ez a félelmet keltő nyugtalanság párhuzamba állítható. Az Ózdi sorozat általam kiemelt 7. darabjának címe, a „Meddő” nemcsak az ipari „terméketlenségre” utal, kifejezi a mélyszegények (főként a romák) reménytelenségét is, így a film szociofotókhöz hasonló jelentőségű társadalomtörténeti forrásnak tekinthető.³⁹⁵

A középpontba emelt szegénység valójában összefüggéseiben tárul elénk a romák rendszerváltozás utáni helyzete kapcsán. Utóbbit igazolhatják a három időpontban (1971, 1993, 2003) is szervezett országos cigánykutatások, amelyek feltárt eredményei összehasonlíthatók a gazdasági-társadalmi változások tükrében. A döntő többségben magyar anyanyelvű (romungro) cigányság – a nem cigány környezetük által annak tekintett személyekként „definiált” - létszámát az első, Kemény István nevéhez köthető reprezentatív felmérés (egyben szegénységvizsgálat) 320 ezerre becsülte, amely szám ezt követően emelkedni kezdett. 1971-ben³⁹⁶ csaknem teljes foglalkoztatásra utalt, hogy az aktív keresők aránya a munkaképes korú roma férfiak körében szinte megegyező a nem romákéval (85,2,

³⁹⁴ Például az ózdi nappali melegedőt és az éjjeli menedékhelyet igénybe vevők, akik élnek a felkínált segítségnyújtással. Előbbi 50, utóbbi 16 főnek tud helyet biztosítani. A hajléktalanok egyéb ügyeiket is ebben a részlegben intézhetik, segítséget kapnak az intézmény munkatársaitól egészségügyi ellátás, okmánpótlás vagy éppen munkalehetőségek terén is. A bentlakásos intézmények 2018 elején is 80-85%-os szinten működtek, míg a nappali ellátást biztosító melegedő közel 100 %-osan volt/van kihasználva. Vö. <http://ozd.hu/new/news.php?id=6453> – utolsó letöltés: 2018. december 29.

³⁹⁵ Palotai János, 2014.

³⁹⁶ A felmérések (1971, 1993) alapegységét a háztartás, illetőleg az egy lakásban lakók közössége jelentette, míg a reprezentatív alapú vizsgálat a cigány népesség 2%-át érintette. Vö. Janky Béla, 2004: 401.

illetve 87,7%). Az 1980-as években, valamint a rendszerváltás idején viszont ellentétes irányú folyamat játszódott le. A nyolcvanas évek közepétől kezdve a cigányok nagy része kiszorult a munkaerőpiacról. 1993 végén 15–59 éves férfinépeségben a foglalkoztatottak aránya országosan 64% volt, ellenben a cigányoknál már csak 28,6%.³⁹⁷

Az 1990-es évek végére tovább fokozódó társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében, a hazai társadalom legalább egynegyede reménytelen helyzetbe süllyedő embertömeggé vált. Az 1992. és 1993. évre vonatkozóan Andorka Rudolf és Spéder Zsolt a relatív hátrányos jövedelmi helyzettel definiált magyarországi szegénységen belül, három, az egy fogyasztási egységre eső átlagjövedelem 40, 50, és 60%-a alatt élőket tartalmazó szegénységeküszöb-értéket³⁹⁸ felállítva jutottak arra az eredményre, hogy tartósan szegények a vizsgált években a szegények több mint felét tették ki.³⁹⁹

Észak-Borsod, azon belül pedig Ózd és környéke kapcsán az egymással összeadódó, ezáltal halmozott hátrányok között szerepelnek azok a tényezők, amelyek a „fő vesztesek” közé sorolták a legnagyobb magyarországi etnikumot: a nehézipari üzemekben és bányákban integrálódó romák a nagymértékű leépítések első áldozataivá váltak, mintegy 60%-uk 1993-ban is a kevesebb munkalehetőséget biztosító falvakban élt, iskolai végzettségük alacsonynak mondható, a piaczgazdaságra való áttérés közepette szélesedő munkanélküliség pedig nagyfokú előítéletességgel (diszkriminációval) is sújtotta őket.⁴⁰⁰

Habár a roma etnikumhoz tartozás – Ferge Zsuzsa szavaival - különösen fontos „szegénységi kockázat”, hangsúlyozandó, hogy „a szegénység, még a legsúlyosabb szegénység is, csak részben cigánykérdés.”⁴⁰¹ A szegénységi szintek meghatározására és prezentálására a szakirodalom és a szociológia széles körű információkat nyújt. Ezek felhasználása egyfajta szakmai háttérrel biztosíthat a dokumentumfilmek által bemutatott látványnak, keretet biztosít forrásértékének, alapként szolgál kommentár nélküli megértéséhez, egyes helyszínek és szereplők sorsának több szempontú értelmezéséhez, voltaképpen társadalomtörténeti elemzéséhez. A fogalmi keretek közül a két legalapvetőbb, az abszolút és a relatív szegénység magyarázata nyújthat kiindulópontot. Előbbi a minimális szükségleti szint (létfminimum) alatt élők arányát fejezi ki, amely 1990 és 2001 között

³⁹⁷ Kemény István - Havas Gábor, 1996: 363.

³⁹⁸ E kritériumrendszer alapján 1993-ban a népesség 6%-a élt az átlagos fogyasztási egységre eső jövedelem 40%-a („reménytelenül szegények”), 10,5%-a az 50%-os („szegények”), 18,2%-a pedig a 60%-os küszöb alatt (szegénységgel veszélyeztetettek). Vö. Andorka Rudolf – Spéder Zsolt, 1994: 76.

³⁹⁹ Uo.: 85.

⁴⁰⁰ Dupcsik Csaba, 2009: 286-287.

⁴⁰¹ Ferge Zsuzsa, 2001: 22.

háromszorosára nőtt, utóbbi az átlagjövedelem fele alatt élők arányára utal, amely 1990 és 2001 között másfélszeresére nőtt. Ferge fogalmi kategóriáit a 2001 tavaszán - a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal megbízásából végzett - a gazdasági társadalmi biztonságra vonatkozó és 1001, illetve a társadalmi integráltságra, kirekesztésre, szegénységre irányuló és 1047 háztartásmintán végzett ILO-PSS, valamint ILO-POV kutatások alapján négy szintben határozhatjuk meg: 1. A nyomorban élők: ide tartoztak a hajléktalanok, romatelepek, szegregátumok nem csak roma lakói, tartósan álláskereső háztartásfős családok (arányuk kb. 5%); 2. A lecsúszással fenyegetett szűkölködők: ide sorolták a rossz helyzetű falvakban, depressziós térségekben élő segéd- és betanított munkásokat, a szakképzetlen állami alkalmazottakat, a kis eladósodott kényszervállalkozókat, a volt mezőgazdasági munkásokat, az 1-2 holdon gazdálkodó, vagy föld nélkül maradt volt szövetkezeti tagokat, az egyedül élő, idős nyugdíjasokat és a rendszertelen jövedelmű sokgyermekes családokat (arányuk kb. 15%); 3. A jövő nélküli (stagnáló) szűkölködők: ebben a kategóriában találjuk a közepes, vagy annál alacsonyabb nyugdíjjal rendelkezőket, a 45 éven felüli alacsony iskolai végzettségűeket, vagy a fogyatékkal élők nagy részét (arányuk szintén kb. 15%); 4. Az átmenetileg szegények: azok, akiknek van reményük arra, hogy a GYES vagy a GYED lejárta után visszatérjenek a munkába; illetve azok, akiknek van valamilyen képzettségük, hogy munkába álljanak (arányuk kb. 5-10%).⁴⁰²

A szegénységi szintek lokálisan történő vizsgálata a fenti csoportbesorolással jól elemezhető Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, miközben lényeges fokmérő annak ismerete, hogy hány ember él szegénységben, továbbá a szegénység intenzitása, a szegénység mértékének nagysága, vagyis, hogy az abban élők jövedelme mennyire marad el a szegénységi küszöbtől.⁴⁰³ Egyik ilyen közeget jelentenek a szegregátumok, amelyek magas száma kistérségi szinten (is) igen magasnak, emiatt pedig az egyik legsúlyosabb problémának mondható. A 2008-as adatok szerint Ózdon ezek száma 16 volt, lélekszámuk olykor igen jelentős: a médiából (és a vizsgált filmből) is ismertté vált Hétes-telepet (valamint Akácos utat, Hétes völgyet, Csontalma utcát, Istenmező utcát, és a Mekcsey István utat) is magában foglaló körzet 638 lakosa⁴⁰⁴ lényegében több, mint az Ózdhoz közeli, amúgy szintén roma többségűvé váló Sajónémeti teljes lakossága, vagy – szintén a folyó mentén fekvő – Sajópüspöki és Sajómercse községek népessége összeadva. A jelenség

⁴⁰² Uo.: 24-26.

⁴⁰³ Siposné Nádori Eszter az ezredfordulót követően három alkalommal is vizsgálta a szegénységet szignifikánsan befolyásoló tényezőket Észak Magyarországon (2001, 2004, 2007). Vö. Siposné Nádori Eszter, 2009.

⁴⁰⁴ Kistérségi Gyerekesély Stratégia, 2014: 39.

idővel, a folyamatosan összeérő szegregátumok révén szociális gettó kialakulásához vezethet, természetesen a roma etnikum aránybeli többségével. A gettósodó térségeket Virág Tünde új szegregációs formának nevezi, amelyek szociális válsága specifikussá vált olyan jelenségekkel, mint a generációkon átívelő tartós munkanélküliség, a rendszertelen és így annak beosztására, vagy a tervezésre alkalmatlan jövedelemszerzés, a hosszú távú perspektivikus és felelősségteljes gondolkodás kialakulása, illetve a szociális járadékoktól való függés kényszerű léthelyzete.⁴⁰⁵

A fogalmi megközelítések sorában végül megemlíthető a depriváció és az etnicitás kapcsolata, amely része lehet egy többdimenziós szegénység-megközelítéshez, figyelembe véve az oktatási, munkaerő-piaci, lakhatási, jövedelmi dimenziókat is. Mindezeknek a filmvászonon történő megjelenítése tovább növeli a dokumentumfilm forrásértékét, illetve annak felhasználhatóságát. A probléma kapcsán a társadalmi kirekesztődés súlyára fontos felhívni a figyelmet: „Amennyiben a szükséges erőforrások és feltételek nem állnak rendelkezésre, a deprivált csoport tagjai képtelenek az adott társadalomban elfogadott (s esetenként elvárt) életmódot folytatni, nem képesek bekapcsolódni a különböző társadalmi tevékenységekbe. A deprivált csoport tagjai ezzel ténylegesen kirekesztődnek olyan fontos alrendszerekből, mint az oktatás vagy éppen a munkavállalás.”⁴⁰⁶ Almási Tamás 1994-1995-ben, az Ózdi sorozat utolsó előtti, hetedik részeként forgatott alkotása a mélyszegénység, a nélkülözés és a depriváció különböző formáit jeleníti meg, holott korántsem ez volt az elsődleges szándéka. A tanulmány első részében idézett, Allen és Gomery öt szempontja közül a negyedik rá is nyomta erre a bélyegét filmjére. A helyi hatalom képviselőinek nyomására két évig ugyanúgy nem szívesen fogadták Ózdon⁴⁰⁷, mint amilyen „fogadtatást” kiváltott később Moldova György író kétkötetes, az ipari üzemek bezárásáról, az egyre nagyobb munkanélküliségről, az Avas lakótelepről, illetve a 12%-os roma kisebbség és a nem roma lakosság közötti ellentétekről szóló, Miskolcra írt munkája.⁴⁰⁸

A rendező elsősorban a rendszerváltozás említett fő veszteseire, a kisemmizettekre, a romákra fókuszál, azonban „nem azok egzisztenciális nyomorúságáról beszél elsősorban. Az embert látja meg az embertelenségben / A szegények mellé áll.”⁴⁰⁹ A kiragadott jelenetek (a helyszínek pontos megadásával) a kialakult társadalmi viszonyok kordokumentumai, amelyeket a hatalom viszonyulása és a lecsúszott rétegek szemszögéből vizsgálunk:

⁴⁰⁵ Virág Tünde, 2010: 108.

⁴⁰⁶ Koós Bálint, 2015: 57.

⁴⁰⁷ Vörös Adél, 2004.

⁴⁰⁸ Moldova György, 2009.

⁴⁰⁹ Vörös Adél, 2004.

1. Akácós út: M. Dezső (37 éves, Hétes-telepi lakos, 8 gyermekes családfő) azoknak a romáknak az egyike, akik a törzsgyár területéről hordják illegálisan a vasat.⁴¹⁰ A vele szemben fellépő, őt intézkedés alá vonó N. Sándor parancsnokhelyettes (fegyveres őrség), a biztonsági szolgálat részéről ugyan utasítja a vashulladék visszadobására, azonban ez a fajta rendfenntartás szinte reménytelen.

2. Sárli-telep (ma rekultivált, kereskedelmi célra átalakított terület), Sajóvárkony-Bánszállás: itt jelennek meg a meddő⁴¹¹ (jelentése: vassal ötvöződő szennyezőanyag) területéről pusztá kézzel a fém, fémhulladékot kikaparó, családokban dolgozó cigányok, akiknek ez szinte egyedüli megélhetési lehetőségük. A feltűnő Ladics (valószínűbb, hogy Radics) család prezentálja a naphosszat guberáló, kisgyermekes családokat (köztük kábelvágó, réztekercs-gyűjtő gyerekeket, befagyott szilíciumot és mangánt gyűjtő terhes nőket, nyugdíjasokat, képzett, elbocsájtott segédmunkásokat, sín- és gépbontókat), akik életveszélyes és embertelen körülmények között gyűjtögetnek, egy-egy területet napi 20-30 alkalommal is bejárva. Előbbi területen S. Sándor parancsnok (fegyveres őrség), a biztonsági szolgálat vezetője intézkedik (eredménytelenül), míg a sajóvárkony-bánszállási részben (Csontos) Szajkó József fizeti ki „munkásait” készpénzzel. A – saját bevallása szerint – korábban állatokkal foglalkozó vállalkozó vas- és fémhulladék felvásárlása révén, a Salakfeldolgozó mű bérelt területéről 3 Ft/kg áron vette át a bánszállási romáktól a leadott „árut”. Gazdagsága később legalább annyira beszédtema volt a városban, mint családjának fényűző életmódja.

A meddőhányók végül a német tulajdonú Aicher Beton Kft.-hez kerültek, a változást pedig a romák is megéreztek; ahogy az Amaro Drom című egykori roma lap helyszíni riportja fogalmazott, az 1990-es évek közepén: „az ötéves gyerektől az aggastyánig mindenki lapáttal, csákánnyal közlekedett errefelé.”. A cikk idézi továbbá az egyik helybelit:

⁴¹⁰ A vasazók még közel 20 évvel később is jelen voltak: a Mecssey út környékén készített interjúk emellett azonban az uzsora-bűncselekménynek számító „boltocskázást” is említik. Szegő Iván Miklós, 2011.

⁴¹¹ Angol fordításban: 'barren', amely kifejezés jelentése: „sivár, terméketlen”. A film említésre kerül a Dél-Kaliforniai Egyetem Division of Cinema and Media Studies egységének tanszékvezetője, Imre Anikó által szerkesztett, 25 tanulmányt tartalmazó kötetben is, amelynek a magyar ipar hanyatlásának dokumentálásáról szóló fejezete a holdbéli sivár tájban keményen dolgozó, illetve télvíz idején kilakoltatott romák sorsa kapcsán fejezi ki együttérzését, feltéve a kérdést: vajon akad-e olyan „kőszívű” ember, aki a rendőrség kemény fellépése, a hatóság embereinek ridegsége, illetve az emberség teljes hiánya közepette nem szolidáris a bemutatott családokkal. Az írás a rendezővel 2010 márciusában készült interjút is felhasználta. Vö. Imre, Anikó, 2012.

„Öt éve még én is béreltem egy területet, tíz-tizenöt cigány család dolgozott nekem, egy nap alatt akár 15 ezer forintot is meg tudtak keresni – idézi fel a múltat Varga György.”⁴¹²

3. Lehel vezér út (Béke-telep): A Balogh család kilakoltatása, Strohmayer László polgármester megszólalása, a jelentős erővel megjelenő és fellépő rendőrség, az önkormányzati osztályvezetők intézkedései a „hírhedt” „CS 1” és „CS 2” félkomfortos, 96 lakásos épületei illegális lakóinak kilakoltatása, majd a tönkretett épületek lerombolása. Mindezt a dokumentumfilm látványosan, a hatalom és a társadalom alján élők szembenállását kiemelve mutatja be.

Az ún. csökkentett komfortfokozatú CS-lakások⁴¹³ építése az 1960-as évek elejétől kezdődött, amikor egy állam által támogatott, előkészítetlen program a cigánytelepek felszámolását célozta meg. 1961-ben az MSZMP Politikai Bizottsága a kérdés megoldását az (erőltetett) asszimilációban látta, amelynek eredményeképpen tíz év alatt (1965-1975) mintegy 13 ezer család költözött új építésű, vagy megfelelő lakásba.⁴¹⁴ A rendszerint egy tömbbe épített lakások a megcélzott asszimiláció helyett azonban a szegregáció újratermelődéséhez vezettek. A falusi (paraszt)házak mellett városi épületeket, lakásokat emeltek, ami sokszor a helyiek tiltakozását váltotta ki. Miközben a szegregáló határ már a rendszerváltozás előtt is erősödött, 1990 után teljesedett ki igazán. A CS-házak telep mellett egyes helyeken szegregált családi házas utca, „szocipolos telep”, majd fokozatosan szociális gettó formálódott. Az Encsi járásban, Miskolctól 37 kilométerre északkeletre fekvő Forrón 15 év (1987–2002) elég volt, hogy hasonló folyamatok, illetve az általános iskolai tanulók társadalmi-etnikai összetétele alapján településen belüli szegregáció helyett szegregált településről beszéljünk.⁴¹⁵

Ózd esetében a „CS”-nek nevezett emeletes, gangos, többlakásos épületek eredeti lakói nem a később környezetüket és otthonukat lelakó romák voltak, ezek elnevezése megtévesztő lehet. A szisztematikus rombolás sem itt kezdődött meg elsőként: Ózd-Ladányvölgy erdei környezetében fekvő, 1985-ben felújított 60, komfort nélküli bányász lakása rövid idő alatt ment tönkre a lakosságcsereket követően. Ennek történeti háttere, hogy az 1990-es évek első felében kerültek önkormányzati tulajdonba a korábbi

⁴¹² Amaro Drom, 2006.

⁴¹³ A szocialista realizmus a környezetkultúra részeként és az emberi gondoskodás egyik jeleként ide szánta a lakástervezések háttérében tevékenykedő Gádoros Lajos (1910-1991) belsőépítés és bútortervező 40×40×60 cm-es ülőkádjait, amely a vizesblokkot volt hivatott ki-, illetve a lavórt felváltani. Vö. Prakfalvi Endre – Szűcs György, 2010: 129-30.

⁴¹⁴ Czeizel Endre, 2007 [1990, 2003]: 110.

⁴¹⁵ Virág Tünde, 2010: 85, 87.

bányász- és kohászlakások, amelyekkel együtt az ózdi bérlakások száma 1993-ban elérte a 2600-at.⁴¹⁶ A „Meddő” filmkockái a Lehel vezér úti „CS”-lakások döbbenetes külső és belső viszonyairól tanúskodnak: szeméthegek között rohangáló kóbor kutyák, lakásban csótányok, ellopott berendezések, eltüzelt parketta, bontásnak indult tetőszerkezet, ahol kisgyermekes családok éltek mindennapjaikat. A film e részének egyik központi kérdése az illegális lakásfoglalás okozta helyzet rendezése, a heves indulatokat kiváltó önkormányzati kilakoltatási rendelet.⁴¹⁷ A késő ősszel végrehajtott, a rendőrség segítségét is igénybe vevő végrehajtás sok szereplőt felvonultat: a polgármester egyedüli lehetséges megoldásról beszél, a feltűnő Balogh család – másokkal együtt – láthatóan nem érti az okokat, további sorsuk, gyermekeik intézetbe kerülésétől való félelmük és kétségbeesésük érzéki ábrázolása az Ózdi sorozat aktuális epizódjának leghatásosabb jelenetsora. Később az épületeket lerobbantották⁴¹⁸, ma játszótér van a helyükön.

19-20. kép: „Vasazó” romák / Az egyik CS-épület a Lehel vezér úton. Ózd.⁴¹⁹

4. Sajónémeti: az Ózdtól 12 kilométerre fekvő község a Balogh család következő állomása a „CS”-ből történő távozásuk után. A községben az 1993. évi (Kertesi-féle)

⁴¹⁶ Kovács István, 2011.

⁴¹⁷ A kilakoltatást többen nem várták meg, a végrehajtók előtt távoztak a lakásokból. Vö. Ózdi kiköltöztetés. Híradó, MTV, 1994. november 3. https://nava.hu/id/06207_1994/ - utolsó letöltés: 2018. november 2.

⁴¹⁸ A Lehel vezér út 4. szám alatti CS2 bontásáról 1995 novemberében döntött az önkormányzat. Vö. Tengely József, 1995: 1.

⁴¹⁹ Forrás: Almási Tamás (rend.): Meddő. Budapest Filmstúdió, 1994–1995.

felmérés 362 romát írt össze.⁴²⁰ Az összedőlt kéményű, komfort (víz és gáz) nélküli, rossz állapotban lévő ház csupán rövid ideig a család otthona. A következő jelenetben a helyi boltos már azt közli, hogy a család amilyen gyorsan jött, olyan gyorsan is távozott. Nem véletlenül. A filmben, a háza kapujának takarásában megbújó polgármester, Kövér József egyértelműen közli: az ózdi romák helyzetének a megoldása az ózdi önkormányzat feladata. A fenti család ezt követően végleg eltűnik a szemünk elől, sorsuk további alakulását nem ismerjük.

A kilakoltatottak sajátos „menekülési útvonalát” szemlélteti ez a jelenetsor: az Ózd környéki falvak alacsony értékű, mára leromlott állagú ingatlanjaiba a későbbiek folyamán is érkeztek idegen, főként roma családok (például Domaháza), amely tovább rontott a helyi társadalom összetételén, és sokszor a kisebbséghez tartozó „öshonos” és az újonnan érkezettek között vezetett konfliktusokhoz. Sajónémeti az MTA Regionális Kutató Központja által számított, a szegénység mértékét jelző 2001-es, 2005-ös és 2006-os adatokat felhasznált típusképző mutató alapján a szegénységi kockázat szerinti legmagasabb (10-es) fokú öt település közé sorolható közel 60%-os roma etnikummal.⁴²¹

5. Hétes-telep: az eredetileg ipari környezetű lakótelep (1905 és 1912 között 21 számozott komfortnélküli ház épült itt), mára (2011-ben közel 400 – sokszor szintén jogcím nélküli – lakóval) 100%-ban roma szegregátummá vált. Az utolsó nem roma származású személy 2009-ben bűncselekmény áldozata lett. A befejező rész a szegénység legmélyebb szintjét illusztrálja a mezítlábas kisgyermekkel, az embertelen körülményekkel, a leromlott állagú házakkal, a környék kóbor állatainak befogását rögzítő, az emberi nyugalmat megzavaró képekkel. A helyszín később a romák sorsát bemutató tereppé változott: „Ózd, a katasztrófa sújtotta terület egyszerre szolgált modelljeként a nehézipar úgynevezett fellegvárait, a nagyipari munkásságot, és ezen belül a romákat ért csapásnak, a Hétes-telep azóta is kitüntetett szociofilm-terep”.⁴²² A legújabb revitalizációs tervek egy elérhető szociális telep kialakítását tűzték ki célként. Mátyus Orsolya építész diplomamunkájának alapstratégiáját a romák munkanélkülisége és a többségi társadalomtól való leszakadása alapján alakította ki, amikor az alábbi öt koncepciót helyezte középpontba: összeköttetés a várossal, a lakók aktív részvétele (építkezés), közös kültéri területek és közös udvarok, átmeneti zónák létesítése (tornác), közösségi ház létrehozása (21. kép).

⁴²⁰ Cigány népeségkutatás, 1999: 73.

⁴²¹ Kistérségi Gyerekesély Stratégia, 2014: 24–26.

⁴²² További filmalkotások: Czabán György – Pálos György (rend.): „Tiszta fekete” (1996); Bódis Kriszta (rend.): „Ózd, Hétes-telep 6/A” (2000); Bódis Kriszta (rend.): „Isten adóssága” (2001). Vö. Bori Erzsébet, 2005: 4-6.

21. kép: Lakóház és közösségi tér a Hétes-telep revitalizációjának terveiben.⁴²³

A társadalmi dezintegráció kiragadott, egy-egy konkrét helyszínen bemutatott „mozaikdarabjai” mellett az Almási-sorozat jól szemlélteti a folyamatnak a kollektív és egyéni életpályákra gyakorolt hatását is. Az Ózdon piacozással foglalkozó, kényszerből a Dunántúlra (Veszprémbe) költöző Morvai család esete az egyes embert, a munkást, a családot hozza „sorsközelibbé” a nézőkhöz. Az elválás pillanata a barátoktól, szomszédoktól, ismerősöktől, a várostól azonban drámai pillanat, a film címére („Acélkapocs”) nem véletlenül esett a választás, kifejezve a helyhez, a megszokott közeghez való kötődést.

Az egyéni sorsok alakulását legjobban talán mégis az ezt követő hatodik rész („Petrenkó”) ábrázolja. Az érzelmi hatást is kiváltani képes, szakmunkás végzettségű vezető és kapitalista vállalkozó, Petrenkó János⁴²⁴ – sokak szemében - a rendszerváltozás

⁴²³ Forrás: Mátyus Orsolya, 2015. <http://epiteszforum.hu/galeria/otthon-szemelyre-szabva-az-ozdi-hetes-revitalizacioja/183539> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.

⁴²⁴ Nyolcgyermekes bányászati bányászcsalád gyermekeként született 1940-ben, elektrolakatos végzettséggel került az ÓKÜ Durvahengermű karbantartási részlegéhez, majd félév után a terkerselő-műhelybe. Szakmunkás és feltaláló, az Izzó Acél zenekar egyik alapítója, 25 évig másodállásban karosszérialakatos kisipart is üzemeltetett, végül önálló lett. Több gépet tervezett, saját bevallása szerint 187 újítása volt. 1990-től országgyűlési képviselő (1992-ig az MSZP-ben, majd a Vállalkozók Pártjában, azt követően a Köztársaság Pártban) lett. 1989 végétől lízingelte az ÓKÜ-től a durvahengerművet, majd létrehozta saját cégét. Bukását követően elkerült Ózdról, azonban 2010 után ismét sokat lehetett látni a városban.

időszakában a csőd szélén álló ÓKÜ legrosszabb állapotban levő gyáregységének „megmentője” volt, létrehozva a PEKO Acélipari Műveket (1990-1994). Az akkori Köztársaság Pártból történő kiválását is többek között azzal magyarázta, hogy a „nagyvállalkozók gyűjtőmedencéjéből” távoznia kell, mivel annak képviselői a dolgozókkal nem tudják a kapcsolatot tartani.⁴²⁵ Az induláskor 564 dolgozóval bíró cég első negyedéves jelentése már 680 fős állományt említ 13000 forintos átlagkeresettel, 25 millió forintos nyereséggel, ám végül – riválisai által ellehetetlenítve – kudarcot vallott. Stílusára jellemző volt a mentalitásváltás, a „célirányos és nyereségcentrikus vezetési módszer”, amely magában foglalta a megszokott munkamorál felülvizsgálatát, a teljesítménybér helyett a minőségi bér gondolatát, a dolgozóknak járó béremelést és szociális juttatásként a cég saját vegyesiparcikk-boltjában (PEKO Üzletház) valutáért kapható termékek vásárlási lehetőségét forintért, esetleg hitelben, illetve a cég vezetőinek személyi használatra nyugati típusú gépkocsik adását. Új szellemiségét jól érzékeltetik a vele készült 1990. évi interjú részletei: „Nem kellett volna ez a negyven év. Egy szabad szellemben gondolkodó társadalomban hamarabb kinőttek volna ezek a vezetők. [...] Csak azok az emberek tudtak felnőni, akik kicsiben elkezdtek akkor, amikor itt egy kisiparos még kapitalista volt. [...] Aki első számú vezető, vezérigazgató, annak a gazdasági részt a műszaki résszel párhuzamba kell állítani. Látnia kell előre, hogy az a termék, amit gyárt, egyáltalán szükséges-e a piacon, meg fogják-e venni.”⁴²⁶

„Nem én veszítettem, hanem Ózd. A hatvanszázalékos tulajdonkivitel a város tragédiája.” – nyilatkozott keserűen a nemzetközi ismeretségű Petrenkó, akinek a neve a hiúság és közösségi érdek fogalmaival kapcsolódott össze. Kezdeményezése az USA-ban is elismerést kapott, az egyik neves lap pedig ezt írta róla: „Magyarországon azonban, ahol az önerejéből lett ember ritka, a tőkét-hitelt részvénné alakító felvásárlás ismeretlen, a készpénz kevés, jelentős hitel pedig gyakorlatilag nem létezik – ez kifejezetten szenzáció.”⁴²⁷ Az 1994-ben készült film végén ellenben már csődbe jutva, kiürített lakásában látjuk. Az érvek-ellenérvek, az ide vezető út és az okok keresése a közembereket is foglalkoztatta, ám a filmben megszólaló egyik dolgozó véleményét tekinthetjük – amit maga Petrenkó is hasonlóképpen fogalmaz meg, igaz más szövegkontextusban – a leginkább helytállóknak: „Itt nem Pekó bukott meg, hanem Ózd.” Gyára, az egykori Ózdi Kohászati

⁴²⁵ Petrenkó János, Híradó, MTV, 1993. november 30. https://nava.hu/id/07184_1993 - utolsó letöltés: 2018. november 2.

⁴²⁶ Felvégi Andrea – Gerl Zsolt, 1990: 53, 55.

⁴²⁷ The Washington Post 1989. december 19.

Üzemek durvahengerművének tulajdonjoga 1994-ben adósság fejében került a miskolci Metaltrade Hungaria Kft.-hez, amely 1999 elején azt eladta a miskolci pénzügyi befektető Kroda Kft.-nek.

A deindusztrializáció részeként „Pekónak” a hatalomból a vesztesek közé kerülése egyértelmű igazolása a veszteséges iparág fenntarthatatlanságának, amelynek elfogadása szinte a mai napig nem történt meg. Többen nem is vártak erre: az állami média 1997-ben már a „menekülési” irányt nyugatra vett ózdiakról számolt be, akik – családjukkal együtt - a győri Rába gyárba mentek annak a programnak a keretén belül, amellyel a nyugati országrész már akkor is üres álláshelyeit külföldiek (pl. lengyelek) mellett az északkeleti országrészből érkező álláskeresőkkal kívánták betölteni. Utóbbiak között öt éve munkanélküli embereket is találunk, akik örömmel fogadták a gyár akkori 40-100 ezer Ft között mozgó bérezését. A belépést nem egy esetben nehezítette a kereslet és kínálat hiányzó összhangja: a főként lakatosokból álló álláskeresőket gépi forgácsolókká, kovácsokká, CNC-gépkezelőkké kellett átképezni.⁴²⁸

„Társadalom alulnézetben”- ahogy a kritikus fogalmaz Almási Tamás és Benkő Imre „dokumentári” munkája kapcsán megjegyezve, hogy a szereplők átalakultak: „Fiatalok és öregek császkálnak a lepusztult díszletben. Nincs szerves kapcsolatuk a várossal, mert nincs város. A régi Ózd talán mégis az ózdiaké volt, azok a képek rettentő otthonosságot mutatnak. Ma nincsenek gyárak, és úgy tűnik, ezzel az otthon is elveszett.”⁴²⁹ A posztindusztrializáció új környezete „poszthumán” tájjá változott.

22. kép: Romok az ipari park területén. Ózd, 2018.⁴³⁰

Az ózdi sorozat „valódi” zárását jelentő – az alkotó szerint előre be nem tervezett - 2006-ban bemutatott 64 perces alkotás („A mi kis Európánk”) a magára hagyott város

⁴²⁸ Ózdiak, Híradó, MTV, 1997. október 1. https://nava.hu/id/04325_1997/ - utolsó letöltés: 2018. november 2.

⁴²⁹ Kránicz Bence, 2018.

⁴³⁰ Panorámakép. Forrás: Cserniczky Szabolcs felvétele. A szerző engedélyével közölve.

Európai Unió csatlakozását örökíti meg, annak előzményeivel és kételyeivel. A 38. Magyar Filmszemlén bemutatott alkotásban megjelennek a rendező korábbi Ózd-filmjeiből ismert városlakók, akik most arról vitatkoznak: van-e értelme az EU-csatlakozásnak, jobb lesz-e, jobb lehet-e bármitől is az ország helyzete. A népszavazásra 2003. április 12-én került sor, ám az azt követő mintegy négy év a soha be nem következő csoda váróinak lakóhelyét, Ózdot és annak közvetlen környékét egy sajátos frusztráció-érzettel felruházva, ironikus, helyenként tragikomikus hangvétellel ábrázolja. A várt, de soha be nem következő csoda (ismét) elmaradt.⁴³¹

V. 2. 2. A vidék válsága a filmvászonon: egyéb filmek és filmszociográfiák

Ózd környékének falvaiban a hagyományos paraszti réteg eltűnésével a társadalmi válságjelek nem egyszer még korábban érezhetővé váltak. A 80-as évek elején forgatott, Domaházáról szóló filmszociográfiákat („Domaházi hegyek között...”, MTV, 1978-1979; „Ne sápadj! Filmszociográfia Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról”, MAFILM Társulás Stúdió – MTV, 1978-1981) a rendező Gulyás testvérek a 90-es években is folytatták kiváló összevetési alapot teremtve („Ne kavarj! „Még a feleségemnek se magyaráztam így el... (Szocio-portré Medve Alfonz domaházi parasztpolgárról”, MTV, 1995-1997). A parasztpolgár embertípus és a késő szocialista kor társadalmi és egyben lokális jellemzőiről, a parasztság, mint társadalmi réteg, és mint fogalom kontinuitásának problémaköréről korábban már írtam e filmek kapcsán.⁴³² Miközben az ipari munka 1945 utáni térhódítása, a munka világának átalakulása, a csökkenő és részlegessé váló önellátás, a szolgáltatások növekvő szerepe jelentős hatást gyakorolt az itt élők mindennapjaira, a község elvesztette homogenitását, kisnemesi múltjából táplálkozó, mégis paraszti jellegét, de tovább őrizte hagyományait, szokásait. A filmszociográfiák rendezői ezeket az értékeket, néprajzi kincseket vették észre először, mielőtt még több évi munkával éven keresztül feldolgozták volna és életszerűbbé formálták a helyben tapasztalt társadalmi jelenségeket. A munka és a végzett tevékenység különbözői formái végig meghatározóak és egyben vizuálisan megjelenített keretet adnak az egy-egy népdal címével ellátott „Domaházi hegyek között...” című sorozat mind a hat részének. Az egyes forgatási helyszínek között a gyár, az iparvasút, egy-egy üzemegység (pl. szállítási részleg) a munka világának legalább olyan fontos

⁴³¹ A Magyar Nemzet sajátos összevetést készített az uniós csatlakozást követő évben az egy főre jutó GDP régiók közötti arányáról. Eszerint csaknem tízszeres volt a különbség Belső-London és az ózdi kistérség között, miközben nálunk csak Közép-Magyarország lakossága élt olyan térségben, ahol az egy főre jutó GDP elérte az EU-átlag legalább háromnegyedét. Szajlai Csaba, 2005.

⁴³² Alabán Péter, 2017a.

szemléltetése, mint a faluhatár, vagy a „polgárosodás útjára lépő” egyes szereplőivel maga a falu.

23. kép: A munka világa a filmkockákon az 1970-es évek végén.⁴³³

A 4. részben („Domaházán nem jó lakni”), a vasútnál forgatott jelenet háttérében a volt Durvahengermű látszódik: vasúti pályafenntartást végző betanított krampácsolók, bakterek, egyéb segítő dolgozók tűnnek föl előttünk számos helybelivel. Holló kiszi Arisztid, Kanta Mihály és Ortó Zoltán három műszakban járt dolgozni, emellett pedig az Alföldön is dolgozva (pl. kazlazással) gondoskodtak otthoni kisgazdaságukról, s azok állataikról.⁴³⁴ Egy másik helyen, a máig közkedvelt és látogatott Arlói-tónál egy újabb helybéli tűnik fel: itt Kisbenedek kispesta Béla tolatásvezető beszél a munkakörülményekről. A lakóhely munkahelyhez közeli presztízsemelkedését a Kisbenedek János szálöntő munkással (Acélöntő mű) készült beszélgetés mutatja, amelyben a parasztszülőktől származó dolgozó kétszintes, két és fél szobás, déli fekvésű házát is megtekinthetjük. 1990 óta hasonló, többszintes házak porták tömegesen váltak üressé, mivel a fiatalabb generáció nem itt képzelte el az életét. A negatív előjeleket erősíti a mintegy 32 állandó dolgozóval működő tsz-fatelepen forgatott jelenet is: az itt feltűnő Elek csank Gellért

⁴³³ Forrás: Alabán Péter, 2017a: 197.

⁴³⁴ Betakarítási munkák idején más, idényjellegű kooperációs munkakapcsolatra is találunk példát: 1979-ben Sajópuspöki határában kohászokat, martinászokat, hengerészeket találunk a burgonyatermés szedésében, segítve a termelészövetkezet munkáját.

később kőművesként űzte a kisipart; a telep működéséről 1979-ben ő sem tudott pozitív módon nyilatkozni: leállások és meglehetősen rossz kilátásokról panaszkodott. Az egy munkaórára vetített összes költséget és nyereséget tartalmazó ún. rezsiórabér esetében csupán 18 Ft-ot tett ki.

Már rögtön az első részben („Domaházán végigmenni nem merek...”) - a fenti tendenciákat még inkább erősítve – a fiatalok jövőképe sok mindent elárul. A munka világának egyik legfontosabb aspektusa, hogy a mára már az idősebb korosztályba tartozók fiatalként, a családalapítást megelőzően milyen életesélyeket láttak maguk előtt községükben. „A földet elvették, de a név megmarad. ... Itt nem veszik figyelembe, hogy szocialista hazát akarunk építeni” – kesergett akkor Elek simon (lócsány) Zoltán, aki később a főváros közelébe költözött. Szavaival – a kor szellemiségének megfelelően – a falu tősgyökeres kisnemesi nemzetségeinek (Elek, Holló, Kisbenedek) domináns családjaira utal, azok meghatározó, a társadalom differenciálódását fenntartó és konzerváló szerepére. Az immár több mint negyvenéves citerazenekar több tagja is megszólal, így Elek bolla János csőszszerelő gyári munkás, Kisbenedek Vilmos festő, majd vállalkozó, Kovács fűtő Bálint fűtés- és vízvezeték-szerelő, Holló János későbbi autóbuszvezető, illetve György Károly ÓKÜ-munkás.

A különböző iskolai végzettségű (szakközépiskolai, szakmunkásképző, valamint gimnazista) fiatalok nem csupán egymáshoz képest, hanem nagyszüleik, szüleik halványodni látszó, a hagyományos munkamegosztásban elfoglalt pozíciójához viszonyítva is új szerepre készülnek, új terveik vannak, amelyeket nem feltétlenül helyben kívánnak megvalósítani. A filmsorozat végén - a hatodik részben („Domaházán kidobolta a bíró...”) - a Pávakör működésével kapcsolatos bizonytalanság jeleire is felfigyelhetünk. A fiatalok elkerülnek a faluból, az idősebbek számára már egyre inkább tehetetlent jelent az együttes, a munka és a megélhetés előtérbe kerülésével a kultúra- és hagyományörzés egyre inkább háttérbe szorult, az egyéni és kollektív értékrend prioritásai átrendeződtek; igaz, nem szűntek meg teljesen (például a Domaházi Hagyományörző Egyesület és a citerazenekar ma is működik). A dezintegráció helyi közösségekre gyakorolt hatása tehát kedvezőtlen volt, a „szétesés” folyamata az élet minden területén éreztette hatását, gyengítve a helyhez kötődés, a társas viszonyok és a kapcsolati hálók kötelékeit. A generációváltás ebben az esetben ugyanakkor éles életmódváltást is feltételezett, amit aztán a jövő igazolt is, különösképpen a rendszerváltozást követő években, illetve napjainkban.

Folytatásként, az 1990-es évek közepén forgatott „Ne kavarj!” újabb négy része már a kárpótlásokra, a téesz sorsára, az időközben (2008-ban) elhunyt Medve Alfonz

nyugdíjaztatására, a visszakapott földek értékére, illetve az egyén, az újjazda boldogulására, helyzetére, életstratégiájára utalva jól érzékelteti a korszakváltást az új gazdasági lehetőségek teremtette körülmények között. A község és környezete azonban már más képet mutat, amelyben a „túlélni és megmaradni” kettőssége vált lételemmé, sőt ma is aktuális kérdés a rohamosan csökkenő létszámú, fejlődésben elmaradott régiókban. A mindennapok világát tükröző - jelen korunk médiatörvényi szabályozásával aligha lehetséges módon -, „kitakarás” nélkül mutatott, „sápadt arcú” szereplői a maguk valóságában láthatók. A társadalmi egyenlőtlenségek 1989 utáni felgyorsulásának a „gürcölve elért egyenlőség”, a Kádár-korszak időszakához képest a magyar vidéken nem tudott előrelépést felmutatni közel 30 év távlatában sem.

Gulyás Gyula és Gulyás János (illetve a Balázs Béla Stúdió) filmjei szinte az utolsó pillanatokat rögzítették kamerával. A rendszerváltozás felé közeledve, majd utána, a szerkezetváltozással bekövetkező gazdasági és társadalmi válság leginkább a magyar falvakat, az egyes nehézipari központok környezetét, illetve annak lakosságát sújtották legjobban. A filmszociográfia forrásértéke az elmúlt negyed század során felértékelődni látszik: a szocialista gazdaságot váltó piacgazdaság munkavilágának „alsó” rétegei, a társadalmi válságjelenségek összevetése, a mindennapok világának megjelentetése, szereplőinek megszólaltatása a hitelesség tekintetében a legfontosabb hiteles kordokumentumok közé emelik ezeket az alkotásokat.

„A bezárt farkaslyuki bánya környékén járunk, errefelé már bontják a kolóniát. A telep fölötti domboldalon itt is sok száz köbméter fa hiányzik.

– Tüzelőnek kaszabolják össze, pedig épületfaként a bükkért 15 ezret, a tölgyért 30 ezret is kaphatnánk köbméteréért. Nem merik megutaztatni a fát, mert könnyen lebukhatnak az igazoltatásnál.

Jöttünkre egy nyugdíjas bányász kerül elő, téglát válogat a lebontott épületekből.

– Csak ócska cigány téglá ez, törik, ahogy hozzáérek.

– Mikor épült ez a telep?

– Még ezernyolcszázvalahányban, itt állt a híd, ahol leengedték a csilléket.

– Milyen lehet most a bánya?

– Ki tudja öt év alatt, hogy szakadt le a főte, víz nem lehet benne, mert az kijönne.

– Nem járt lent? – kérdezi az erdész.

– Hogy járhatnék?! Nincs lent áthúzó levegő – mondja az öreg, hangjában lenézéssel. – A telepnek viszont kaput, kilenc család maradt itt, a többiek beköltöztek Ózdra. Ha én is elmehetek egyszer, egy hétig fogok inni.

– Van pénze rá?

– Mennyi bort tudok én meginni egy nap? Tíz litert? Ötven forintjával sem olyan sok, de ha több volna, az is megérné.”⁴³⁵

⁴³⁵ Moldova György, 1995: 28-29.

Az fent idézett riportrészlet alapján az ezredfordulót követő „új világ” környezetének szemléltetésére végül még egy dokumentumfilmet emelek ki. A kohászat mellett a deindusztrializáció másik nagy vesztese a bányászat, amelynek leépülése egyes helyeken meglehetősen új túlélési stratégiákat eredményezett. 2011 végén, a farkaslyuki bánya újraindításának ígérete mindenkit bizakodással töltött el annak ellenére, hogy a szükséges infrastruktúra, erőforrások és gazdasági környezeti tényezők már nem álltak rendelkezésre. Ez a pozitív hatással járó remény töltötte el a határ másik oldalán, a rimaszombati járás délkeleti részén élőket is, amikor híre ment a nyitraújlaki (Nováky) hőerőművet fűtőanyaggal ellátó, egykori nógrádi település Nagykürtös (Veľký Krtíš) melletti Dolina bánya bezárásának, s ezzel mintegy 200 munkahely megszűnésének. A bányanyitás esélyeinek latolgatása megjelent a filmvászonon is: Fuzik János „Farkaslyuk” című pesszimista hangvételű, 51 perces dokumentumfilmje (Elefánt Stúdió Kft., 2010) bár leginkább a helyi romák „zugbányászatára” fókuszált, elgondolkodtató üzenetként fontos kérdéseket is felvetett: Vajon miért kellett bezárni a faluban 1990-ig működő, kiváló szén adó bányát? Miért kellene a munka és jövedelem nélkül maradt bányászkolónia tagjainak a drága gázfűtésre átállni egy tüzelőanyagra épült faluban?

„... két mély lyuk tátong a sárga földbe vájva. Az üregek előterében egy csákány hever a földön, mellette rafiazsákok rángat a szél, nem messze műanyag hordóból kialakított szállítóeszköz – a bányászoknak szemmel láthatóan hirtelen kellett kereket oldaniuk. Az egyik – nevezzük így – táró megvan tíz méter mély is, falán lánc és létra segítségével juthat le, aki a szénhez szeretne férni. A sötét üreg alján lapát fekszik. [...] A másik tárot szemmel láthatóan később nyitották, a homokfalon még jól kivehetők a lapátnyomok. Kemény munka lehetett kiásni a gödröket. A kisebbik lyuk alján is egy otthagyt lapát árulkodik az állandó jelenlétről. Hajdani vájár kísérlők úgy emlékszik, legalább három éve bányásznak a helyiek a környéken, de azt gondolja, e két üreg talán ha pár hónapos. Az aknákat vizsgálva úgy véli, az önjelölt bányászok legfeljebb két Zsuk kisteherautónyi szén termelhetnek ki egy nap alatt, ha keményen dolgoznak.”⁴³⁶

Habár az előzően feltett kérdésekre válaszokat nem kapunk, a mélyszegénység új formái feltűnnek előttünk. A már nem létező Magyar Nemzet újságírója a médiavisszhangot kapott „zugbányászok” nyomát követve járta be a határt. Helyszíni beszámolója az alkalmazkodási stratégiák valóságos lenyomata: mindenütt apró széndarabok, műanyag vödrök és flakonok hevertek, a lakosok egy része naponta kijárt a település közepén fekvő egykori meddőhányóra, hogy az egykori bányából a földdel kikerült szén, talpfákat és vasat kibányásszák, nem ritkán életveszélyes körülmények között. Egy zsák szén több tíz kilót is nyomhat, feketepiaci ára 2012 elején 800 forint körül mozgott. Mondhatni, lyuk lyuk

⁴³⁶ Velkei Tamás, 2009.

hátán Farkaslyuk határában: akik szerencsés helyen ásnak, egy egész nap munkájával akár hat zsákkal is meg tudnak szedni, ami csupán pár napi fűtésre elég.

24. kép: Az egész család gyűjti a szenet. Farkaslyuk, 2012.⁴³⁷

Jelenkori szociofotók sajátos pillanatokat rögzítettek: „Apa és fia csákányozik egy gödörben. A férfi Egercsehiben volt csillás, de már a településen él családjával. Kétzsáknyi szenet gyűjtött össze a fiával, ennyit senki nem szedett ott össze aznap délig a meddőhányón. Egy kiskocsira rakják a zsákokat, azt fogják majd hazatolni. Persze a meddőhányón nemcsak a szegények, legalábbis nemcsak a legszegényebbek gyűjtik a széndarabokat: találkoztunk egy középkorú férfival, aki a domboldalon állva, a meredek lejtőnek háttal túrta a meddőhányót. Hegesztő a szakmája. S hogy miért nem megy el a Dunántúlra, ahol elképesztő a kereslet az ilyen szakképzettségűek iránt? »Jártam már ott – mondja - az Audi-gyár építkezésén hegesztettem.« Akárcsak itt a meddőhányón, ott is a legveszélyesebb helyen dolgozott: olyan magasságban hegesztett, amire senki más nem vállalkozott.»⁴³⁸ Onnan hazatérve a kör bezárult...

⁴³⁷ Forrás: Stiller Ákos felvétele. hvg.hu © Stiller Ákos.

http://hvg.hu/nagyitas/20120110_farkaslyuk_banyaszat_nagyitas - utolsó letöltés: 2018. augusztus 4.

⁴³⁸ Szegő Iván Miklós, 2012.

Farkaslyukon és környékén bőven van barnaszén, a különféle spekulatív üzleti vállalkozások mégsem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket.⁴³⁹ Egy mérnöki kft. 2010-ben 77 milliárd forintra becsülte a szénvagyon akkori értékét⁴⁴⁰, amely – úgy tűnik – marad is a föld mélyén, miközben a település - szemmel látható módon – képtelen kilábalni a válsághelyzetből, a bányászat újbóli beindulásának elmaradása pedig a reindusztrializáció esélyét is elvetette. A bányász vidékről, Kesztlőcrről származó Fuzik János szavaival maradt a nyomasztó szegénység, a kiszolgáltatottság, de leginkább az itt élők helyzetének kilátástalansága.

VI. Válságban a vidék: a falvak világa (esettanulmányok)

A posztindusztrializáció időszakában végbement változásokat a volt iparváros, Ózd mellett a dezindusztrializáció környező települések fejlődésére gyakorolt hatásain keresztül mérhetjük fel. Kelet-Közép Európára vonatkozóan számos, nemzetközi összevetésre is lehetőséget nyújtó tanulmány készült, amelyek a város-falu közötti megváltozott kapcsolatokra, a negatív demográfiai folyamatokra, illetve a kisvárosok és falvak alkotta vidék munkanélküliséggel sújtott krízishelyzetére hívták fel a figyelmet.⁴⁴¹ A közhelyesnek tűnő, jól ismert ténymegállapítások mellett (pl. a vidék iparosítása a szocializmusban, kollektivizálás és alacsony termelékenységű agrárium, a gazdasági szükségletet meghaladó foglalkoztatás, illetve ezek következményei 1989 után), a válságzónák kialakulásával összefüggésben talán több tabuként szolgáló állítás is megfogalmazásra került. Egyik ilyen,

⁴³⁹ Az előkészületekre létrehozott, 2011-ben az újrainítást beharangozó Ózdi Szénbányák Zrt. később veszteségesse vált, s bár egy másik pénzügyi befektető új céget hozott létre, Farkaslyuki Szénbányák Zrt. néven egy külföldi partner által hozott ún. tisztaszén - (CCS) technológia alkalmazására, mégsem történt érdemi változás a területen.

⁴⁴⁰ Zsidai Péter, 2017.

⁴⁴¹ Az idegen nyelvű szakirodalom rendkívül gazdag, így annak csupán néhány újabb, szakfolyóiratokban megjelent írását említem. Demográfiai vonatkozásban lásd pl. Gere, László – Gerőházi, Éva - Hegedűs, József – Szemző, Hanna – Tomay, Kyrá – Tosics, Iván, 2011. A gazdaságtörténeti és munkaerő-piaci változások tekintetében lásd pl. de la Cámara, Carmen, 1997. Vállalati adatok alapján, négy országnál (Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia) vizsgálva az „átmenetet” összehasonlító értekezést írt: Basu, Swati – Estrin, Saul – Svejnar, Jan, 2005. Az ipari örökség, az ehhez köthető turisztikai célokról és a hagyományos ipari régiók fejlesztéséről szólva lásd pl. Chmielewska, Marta – Lamparska, Marzena, 2011. A magyarországi agráriumban történt változások áttekintésére lásd pl. Bereczky, András, 1999. A vidéki lakosság, különösen a gazdálkodók és a mezőgazdasági munkások politikailag és intellektuálisan marginalizálódott csoportjainak, az őket befolyásoló tényezőknek, a munkával és a munkakapcsolatokkal kapcsolatos attitűdöknek elemzését lengyel példán keresztül tanulmányozva lásd Buchowski, Michał, 2004. A roma kolóniák és a romakérdés súlyosságát a poszt szocialista időszakban Nagyvárad példáján keresztül vizsgálták (Plainer, Zsuzsa, 2015.), míg az új típusú városfejlődés szemléltetésére kelet-németországi példákat hozhatunk (pl. Rink, Dieter, 2011.).

hogy miközben a vidéki munkanélküliség térben szétszórta, egyben magasabb, mint a városokban, ez korántsem kap akkora nyilvánosságot, így nem is tekintik sem társadalmi és politikai szempontból bármiféle fenyegetettségnek.⁴⁴² A falusi emberek valóban sokszor csupán „megbújnak” a háttérben, a rájuk irányuló figyelem pedig jóval kisebb. A vidéki települések problémája ellenben jóval összetettebb, egy részük - minden túlzás nélkül mondhatóan - a túlélésért küzd. Egyik fő veszély az elnéptelenedés, miután több országban (így Bulgáriában, Csehországban és Magyarországon) megfordult a vidéken „hagyományosan” magasabb születési arány.⁴⁴³ A népességgkoncentráció alakulása az általam vizsgált térség esetében azonban csak az egyik kedvezőtlen tendencia, amely jelenkori fejlődését döntően meghatározhatja.

Mint az előző részekben részleteiben taglaltam, az ún. Borsodi Ipari Régió 1988 és 1992 között válságövezetté vált, ez döntően befolyásolta az iparvárosok környékének, a falvak lakosságának, a helyi társadalmak sorsának későbbi alakulását is. Az állam által mesterségesen fenntartott termelési kapacitások, a már utalásszerűen említett torz gazdasági szerkezet, az elmaradott és a kor követelményeihez képest elavult infrastruktúra, a sajátosan végbement – Diósgyőrrel összevetve számos ponton hasonlóságot mutató - privatizáció kudarcba fulladása, a több ezer munkanélküli, illetve a nagymértékű elvándorlás az 1990-es években mind olyan problémának bizonyultak vidéken is, amelyek elsősorban csak „tüneti kezelést” kaptak. 1992 és 1997 között az állami támogatások 80%-át használták tulajdonjogok egyértelmű tisztázására és a veszteségek kompenzálására, míg mindössze 20% állt rendelkezésre a valós szerkezetátalakításhoz (például technikai fejlesztések, egyszerűsítés), a fejlődést produkálni képes magasabb hozzáadott értéket képviselő termékek és szolgáltatások, átképzési projektek és a technológiai korszerűsítés számára, amely a versenyképesség alapjait szolgálták volna.⁴⁴⁴ Láthattuk továbbá, hogy a gazdasági recesszió jelentős mértékben érintette a foglalkoztatottság alakulását és kihatott a jövedelmi térstruktúrára, a területi jövedelemegyenlőtlenségek mértékére is. Utóbbiak jóval nagyobbak, mint a rendszerváltás előtt, márpedig a települések jövedelmi szintje és a (belföldi) vándorlási ráta között szoros az összefüggést találunk. A KSH Demográfiai Kutatóintézetének háromévente megjelenő legutóbbi, Demográfiai portré című tanulmánykötete egyértelműen jelezte, hogy amíg az ezredfordulón a települések közötti migráció kevésbé volt összhangban a jövedelmi hierarchiával, addig 2016-ban a vándorlási

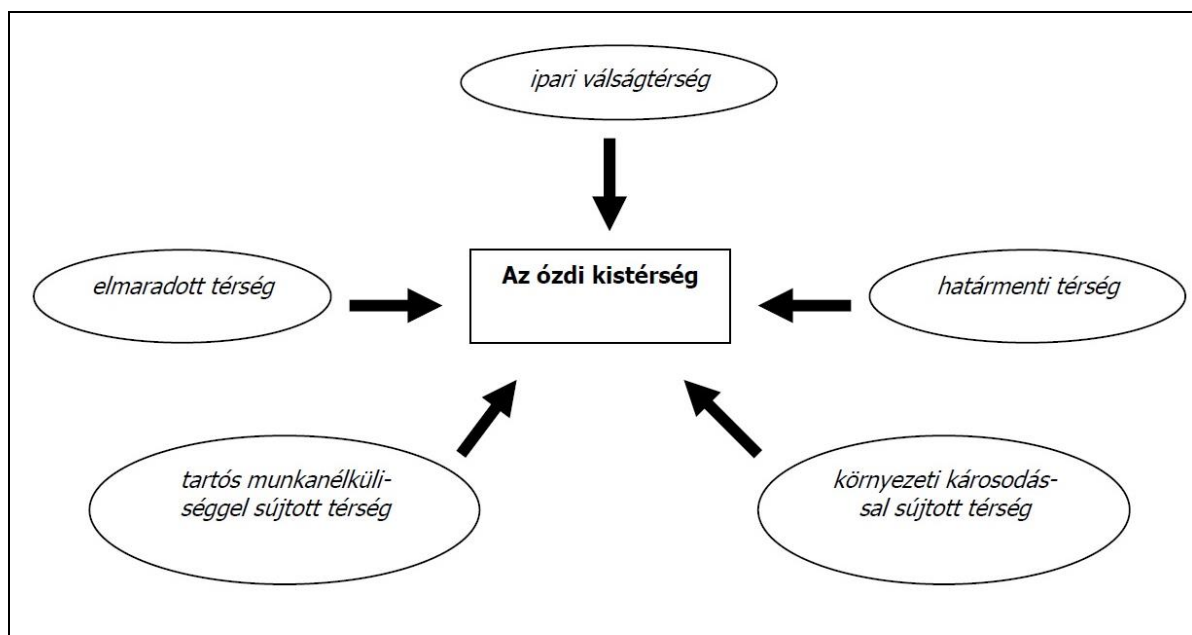
⁴⁴² Rey, Violette - Bachvarov, Marin, 1998: 346.

⁴⁴³ Uo.: 347.

⁴⁴⁴ Bakos, István, 2006: 25.

folyamatok – a küldő és fogadó desztinációkra fókuszálva - minden korábbinál szorosabb kapcsolatot mutattak a települések jövedelmi adottságaival. Az ilyen téren kedvezőtlen mutatókkal bíró helységek elhagyása ugyanakkor leginkább a 15-44 év közötti aktívak körére volt a legjellemzőbb.⁴⁴⁵

Tényleges vidékfejlesztésről ilyen helyzetben nem beszélhet(t)ünk, sőt a kis- és aprófalvakban a dezintegráció több területen is felgyorsult. Míg Északkelet-Magyarországon a rendszerváltás előtt (1988) 126 északkelet-magyarországi település volt az országos települési egy főre jutó jövedelmi rangsor alsó egytizedében, míg 2000-ben már 165-öt (2010-ben pedig 146-ot) láthatunk a jövedelemlista alján. Az összehasonlító statisztikai számítások ennek megfelelően egyértelműen igazolták, hogy „a legnagyobb relatív jövedelemszint csökkenés a foglalkoztatási krízissel küzdő és a foglalkoztatási központoktól távol eső, periferikus fekvésű területeken következett be.”⁴⁴⁶ Ózd és környéke esetében - a munkalehetőségek beszűkülésével, így az ingázás visszaszorulásával – a szuburbanizáció jeleivel is találkozhatunk.

12. ábra: A mikrokörzet megjelenése az országos területpolitikában.

A volt kistérség, majd a vele nem azonos jelenlegi járás „külső katalizátorra” vár, mivel még az ezredfordulón is viszonylag zártsága, a külső hatások megkésve és többnyire áttételesen történő érvényesülése a „magára hagyatottság” vízióját kelti. Az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete által készült, az ország valamennyi kistérségét összehasonlító

⁴⁴⁵ Bálint Lajos – Obádovics Csilla, 2018: 233.

⁴⁴⁶ Péntes János, 2013: 207.

elemzés 156 kistérséget vizsgálat az 1994-es állapotnak megfelelően. Ebből az Ózd-putnoki a kistérségek második felében helyezkedik⁴⁴⁷ el és az iparilag elmaradott térségek között a Kazincbarcikai kistérség adottságai is kedvezőbbek. A szlovák határ közelsége, vagy a miskolci régió fejlődése nem mutatott húzóerőt ebben a térségben, így a 2010-es években is az említett válságtünetek fennállnak. Ebben a fejezetben összesen négy példán keresztül próbálom feltárni azokat a dezintergációs folyamatokat, amelyek a volt bányászkolóniák, illetve az egykori paraszti falvak rendszerváltozást követő fejlődési kényszerpályáit megalapozták, helyi társadalomképük alakulását determinálták.

VI. 1. Bányászkolóniák a posztindusztrializációban

„Szóval, a hol eddig jólét, megelégedés, szép kereset boldogította a nép jelentékeny részét, most a szegénység, nélkülözés, minden jobbra való kilátás nélkül tette be és vetette meg a lábát.” – írta Gömöri Miklós több mint száz évvel ezelőtt az egykori Gömör-Kishont vármegyén belüli Sajó völgyében tapasztaltakkal kapcsolatban. „A kilátástalanság borsodi szinonimája” – kapta a megbélyegzést az ezredfordulón az alig 2000 lakosú, Ózd melletti Farkaslyuk, amely az elmúlt években a bánya újranyitása miatt ismét feltűnt a híradásokban. Egy évszázad tükrében bezárult egy körfolyamat, gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásában lényegi fejlődés és előrelépés nélkül. Lokális szintű vizsgálatunk sajátos példán keresztül szemlélteti ezeknek a változásoknak a főbb állomásait. Miközben az egykor virágzó bányász települések gazdag folklórja, kulturális értékekben és hagyományokban gazdag népélete, mindezekkel együtt lényegében a munka világa által teremtett, meghatározott és közvetített szocializációs értékei elenyésztek, s feledésbe merültek, a rendszerváltozást követően kezdetét vette a folyamatos leépülés, a bányászkolóniák pusztulása, valamint a szociális gettósodás folyamata.

A térség ipari múltjával, helyben folyó bányászatával kapcsolatban több összefoglaló munka, illetve tanulmány született. A történeti és néprajzi szakirodalom gazdagsága azonban nem csak a múlt történései tekintetében lényeges. Fontos végkövetkeztetés az ilyen térségi vizsgálatokban, hogy a bányász, kohász, szénégető életformához kötődően egységes „népi műveltség”, kvázi identitás jött létre, amit a táj és vidék gazdasági jellege, az ipari foglalkozások közössége és a hasonló kulturális szintek határoztak meg elsődlegesen, nem

⁴⁴⁷ Az átlaghelyezések tekintetében, a munkanélküliségi helyzetnél a 123., gazdasági helyzetére nézve a 104., infrastruktúrája kapcsán a 96., a foglalkoztatás terén a 88., demográfiai mutatóival a 69., míg egyéb fejlettségi mutatószámokkal az 59. helyen szerepelt. Vö. SAPARD, 2000: 38.

pedig a nyelvhatár és különböző területekről és körökből rekrutálódott lakosság.⁴⁴⁸ Az ágazat leépülésével „ismerős” módon ez az identitás is eltűnt a posztindusztrializáció folyamatában, pedig az ipari táj arculatának hosszú ideig az egyik meghatározó, társadalomformáló részét képezte. Utoljára az 1981 óta működő, Pusztavám (Fejér megye) melletti márkushegyi üzem bezárása előtt vetődött fel erőteljesen a probléma: a „széncsata” végével a bánya 2015-től nem működik, ám ez nem csak az ott tevékenykedő közel 540 emberre és egy szakma halálára hívja fel a figyelmet.

25. kép: A vájártanulók egyik utolsó csoportja. Ózd, é. n.⁴⁴⁹

A bányászat háttérintézményeinek (oktatás, kutatás) folyamatos leépítésével eltűnik a szaktudás, az a „speciális munkakultúra, azok az építmények és eljárások, amelyek megtartása más ágazatok, területek működését és fejlődését is elősegíthetik. Meggyengülnek azok a hagyományok és szokások, amelyek bányásztelepüléseink sajátjai voltak a bányásznapok ünneplésétől, az együttműködés szervezetein keresztül a civil szervezeti élet (önsegélyező, sport- és kulturális szervezetek) szereplőig. A vállalatok évtizedek alatt kialakult társadalmi felelősségvállalása és támogató szerepe is fontos szempont volt a helyi közösségek életében.”⁴⁵⁰

⁴⁴⁸ Paládi-Kovács Attila, 1985: 320.

⁴⁴⁹ Forrás: Ózdi SZC Gábor Áron Szakképző Iskolájának archívuma.

⁴⁵⁰ Ballabás Gábor, 2010: 71. Írását Kiss András „folytatta” az utolsó napok eseményeit bemutatva (Kiss András, 2015.).

„Szinte vakít, annyira világosan látszik a saját akaratból és kényszerhatásokból bekövetkezett változások, alkalmazkodások sora, amit végrehajt a Márkushegyi Bányaüzem” – nyilatkozta a Vértesi Erőmű Zrt. bányászati igazgatója 2009 őszén, a Balatongyörökön megtartott 42. Bányagépészeti és bányavillamossági konferencián. Nem véletlen a használt kifejezés: az „alkalmazkodás” az üzem életben maradásának záloga, időben több szakaszra tagolható történeti folyamata. A nehézipar egyes, azóta szintén leépült ágazatainak történetéhez hasonlóan legelőször itt is a mennyiségi szemlélet érvényesült, amely intenzív gépesítést igényelt. A korszerűsítés hamarosan minőségi alkalmazkodást (2. szakasz) tett szükségessé a piaci szempontokat figyelembe véve, majd a rendszerváltozást követően már ez sem volt elegendő. A 3. szakasz a gazdasági körülményekhez való alkalmazkodás időszaka, az üzemi integrációk jellemzővé válása, amely az eszközátadás, gépesítés és a technológia területén mutatott együttműködést, s egyben új kihívások elé állítást. Az utóbbiak sorába tartozó árampiaci viszonyokhoz való alkalmazkodás (4. szakasz) olcsóbb, de hatékonyabb termelést kívánt volna meg a megnövekedett fajlagos fronti teljesítmények függvényében annak koncentrációját kikényszerítve. Az utolsó, 5. szakasz végül a bányabezárásokhoz való alkalmazkodás kevésbé humánpolitikai, sokkal inkább gazdasági kérdésként kezelendő problémája volt, amely egymagában szimbolizálta valamennyi időszakra együttesen érvényes megállapítását: alkalmazkodás az adott körülményekhez.⁴⁵¹ A bányabezárás nem csupán cégfelszámolás tehát, hanem komoly műszaki munka is: a külszíni bányatérsegek lezárását, majd pedig a föld feletti létesítmények lebontását az ipari épületek eladása és az élő környezet helyreállítása (rekultiváció) követi. Az elbocsájtott dolgozók egy része ugyan találhat más munkát a karbantartás, a raktározás, vagy más területeken, a szakmakultúra eltűnését ellenben mindez nem akadályozza meg.

A bányászat és a kohászat egymástól elválaszthatatlan, egymást fejlődését indukáló ágazatpárrá vált. A gyártott acélokkal az anyagtechnológia és a korszerű gépgyártás alapjait is meg lehetett teremteni, ehhez viszont a korábbi faszénrel végzett hőtermelési folyamatok már csekélynek bizonyultak és a nagyobb energiatartalmú, kőszénre kellett nyúlni. A bányászat mellett fejlesztésre szorult az infrastruktúra is, amit a 19. században leginkább a vasút feltörése jelentett. Rónaföldi Zoltán, az Ózd vidéki ipar- és bányavasutak történetét áttekintő munkájának a farkaslyuki bánya vasútjait ismertető részében így ír: „Az ózdi vasgyár mára teljesen felszedett fogaskerekű vasútjára, a szintén nyomtávjában is eltűnt farkaslyuki normál nyomtávú iparvágány közötti kapcsolatra, valamint a föld alatt futó

⁴⁵¹ Havelda Tamás, 2009: 23-24.

vonalakra.⁴⁵² Ahogy a szerző fogalmaz: „A vasút, a bányászat, kohászat, erdő- és mezőgazdaság olyan kiszolgálója, amely ezek fejlődését képes volt követni korszerűségben, kapacitásban és ugyanakkor lehetővé tette számukra, hogy egyre nagyobb mennyiségeket termeljenek, gyártsanak. Ezeken túl egy olyan társadalmi réteg – a vasutasság – kialakulását vonta maga után, amely társadalmilag is nagyon jelentős volt. Mind a kohászat, mind a bányászat alkalmazta a vasutakban rejlő lehetőségeket és bár a kapacitás függvényében különféle nyomtávokon, de gyakran egészen a munkahelyek szintjéig fektették a vasutakat.”⁴⁵³ Az országban talán legszebb, Eger-Putnok vasútvonal Szilvásvár-Putnok közötti szakasza 2009 végétől nem üzemel pályarongálódás és a mozgó töltés miatt.

26. kép: Pusztuló bányáslakások. Ózd-Somsály, 2009.⁴⁵⁴

Mára se iparvasút, se bánya, se gyár. Az egykor virágzó munkáskolóniák későbbi sorsát illetően, a jelenleg is Ózdhoz tartozó Somsályt részben, a várostól különvált Farkaslyukot, illetve a Tólápa telepet részleteiben érintő változásokat a gazdaság, a társadalom és a kultúra oldaláról megközelítve tettem kísérletet azon válságjelenségek megvilágítása révén, amelyek egy adott válságrégió belül a rendszerváltozás igazi

⁴⁵² Rónaföldi Zoltán, 2014: 67-76.

⁴⁵³ Uo.: 4.

⁴⁵⁴ Forrás: A szerző felvétele.

vesztéseit helyezve előtérbe az egykor lakó- és munkahelyet jelentő közeg, illetve az ott (meg)maradt (vagy nem maradt) létfeltételek széteséséhez vezettek. A rövid és hosszú távú gazdaság- és társadalomtörténeti válságjelenségeken túl a válságkezelés lehetséges módozatainak vizsgálata, emellett pedig a mentalitástörténet problémáinak, a válságpercepciónak a feltárása (azaz hogy az emberek hogyan élték meg helyben a válságkorszakokat) is célkitűzés lehet, habár – elismerve ezek fontosságát – erre itt nem vállalkozhatok. Egyes mikroszintű vizsgálatokkal, több térséget felölelő adatgyűjtéssel adott korszak - ebben az esetben az 1990 utáni évtizedekre fókuszált - társadalomtörténete, mint helyzetfeltárás segítheti a különböző válságjelenségek orvoslását és megoldását.

Márkushegy előtt az utolsó előtti mélyművelésű szénbányát kilenc évvel ezelőtt zárták be Miskolc határában, Lyukóvölgyben. A környéket mára főként a pusztulás jellemzi, de a Szuha völgyében további 29 bányásztelepülés van, amelyek azonos sorsra jutva a szegénység megállíthatatlannak tűnő terjedésével kell, hogy szembenézzenek. Az Eger és Ózd között, festői dombok mögött megbúvó Egercsehit is a bánya tette naggyá. Megszűnésekor, 1990 elején „18-22 ezer forintos bérekkel szereltek le jó néhányan: ekkoriban egy évtizedek óta dolgozó óvónő vagy tanár ennek legfeljebb felét vitte haza. Sokan ingyenesen szolgálati lakást kaptak, a rezsiért sem kellett fizetni. A bér mellé természetbeni juttatásként évente 72 mázsa szén jutott a dolgozóknak: ez bőven fedezte a saját fűtési igényüket, a felesleget pedig lovaskocsival bevitték Egerbe, s ott pénzért vagy borért eladták.”⁴⁵⁵ A bányabezárást követő válság szegénységhez vezetett, amelyből nehézkesnek bizonyult kitörési pontot találni. A település lesüllyedését egy, a szolgáltatások iránti igényt felmérő tanulmány is igazolja: a szaktudás és az indulótőke hiánya, a kockázatkerülés, a csekély fizetőképes kereslet, a negatív demográfiai tényezők alacsony vállalkozási hajlamot eredményeztek a mindössze 1337 fős (2017) faluban.⁴⁵⁶

A borsodi szénmedence gazdag barnaszén lelőhelyeinek nyugati részén elhelyezkedő Ózd vidéki szénmedence szénvagyonának kitermelésére szintén több bánya létesült. A közel húsz éve önálló, Ózd melletti Farkaslyuk ennek a gócpontnak az egyik központi helyén fekszik. A település 2014 tavaszán ünnepelte a bánya nyitásának centenáriumát és új reményekben bízva nézett a jövő elé; úgy tűnik, hiába. Már akkor is kételkedve merült fel a helybeliekben: vajon élnek-e még helyben olyan bányászok, akik láthatják egy letűnt kor újjáéledését, lesznek-e újra helyben munkát vállalni tudó képzett szakemberek, lesz-e ismét

⁴⁵⁵ Doros Judit, 2017.

⁴⁵⁶ Vö. Kútvölgyi Viktória, 2018.

ipari táj arculata a vidéknek és lesz-e megint tradíciókat átörökíteni képes társadalmi réteg, amely mára csaknem teljesen eltűnt? 2018-ban a válaszok valószínűleg nem ismeretlenek előttünk.

VI. 1. 1. Farkaslyuk

Az egykori Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. legszebb bányatelepének tartott Farkaslyukról még a későbbi szocialista híradások is elismerően szóltak. Az 1952-ben megalakult, Ózd, majd Putnok székhelyű Ózdi Szénbányászati Tröszt a szocialista éra elejétől kezdve egyre több főt foglalkoztatott, s 1965-ben már hét iparteleppel rendelkezett. A trösztnél dolgozó 7835 fő átlagkeresete (2517 Ft) akár 700-800 Ft-tal is meghaladta a megye többi minisztériumi iparvállalatánál tevékenykedő munkások bérét, beleértve az államosítások után, a Borsodi Szénipari Központ szétválásával létrejött másik egységnek, a Borsodi Szénbányászati Trösztnek közel 22 ezres kollektíváját is.⁴⁵⁷ A Borsodi Szénbányák Vállalat farkaslyuki üzeme 1978-ban 2550 főt foglalkoztatott⁴⁵⁸, évi termelése – közel 4000 kalóriás barnaszenével – meghaladta az 552 ezer tonnát.⁴⁵⁹ A farkaslyuki bánya 1974-ben érte el termelési rekordját, viszont az 1970-es évek végéig tartó rekonstrukciót és fejlesztést a következő tíz év folyamán fokozatos leépítés váltotta fel. Az Ózdvidéki Szénbányák önálló vállalati tevékenysége is ekkor (1974. január 1-től) szűnt meg, a két borsodi (nyugati és keleti) szénmedence egy vállalati szervezetben, a Borsodi Szénbányák Vállalat keretében működött tovább az 1991. január 29-én megkezdődött felszámolási eljárásig. Az 1980-as évek második felében kialakult gazdasági környezet és a bánya geológiai változásai miatt Farkaslyuk egyre nehezebb helyzetbe került, a széntermelés fajlagos költsége pedig tovább növekedett. 1986 közepén az Állami Tervbizottság utasította a Borsodi Szénbányák Vállalatát, hogy intézkedjen a veszteségesen termelő szénbányákban a széntermelés befejezésére, amit végül 1990-ben annak bezárása követett.⁴⁶⁰

Miközben 1989-re – ha a sajtóban nem is, a helybeliek előtt egyértelműen - nyilvánvalóvá váltak az ipari „monokultúra” termelési folyamatának következményei, a

⁴⁵⁷ Statisztikai Évkönyv, 1966: 76.

⁴⁵⁸ „Hiányzik a bánya. Hiányzik az a gyönyörűséges szép munka, amit úgy hívnak, hogy bányászkodás, s ami annyi örömet adott nekem az évek során, ami annyi idegtépő gondot és rejtelmet jelentett a számomra.” – nyilatkozta egy bányászportréban az 51 évesen, 23 év munkaviszony után – betegség miatt – visszavonuló Virág István. A csoportvezető vajúr – habár gyermekei nem követték szakmáját – élete lezáruló szakaszára örömmel tekintett vissza, legfőbb értéknek tartva, hogy a bánya gyors, azonnali gondolkodásra és döntések meghozatalára serkentette a dolgozót, társaival pedig együtt tudtak örülni bármilyen sikernek. M. Tóth Ilona, 1979.

⁴⁵⁹ Ihász Zoltán - Tóth Gyula, 1978.

⁴⁶⁰ Fürjes Judit, 2011.

gazdasági helyzet alakulása, a cserearányok romlása, több elhibázott fejlesztés, az üzemi berendezések egy részének elavulása okán az ózdi vas- és acélgyártás működése mindinkább veszteségessé vált: „A korszerűsítéshez nem volt állami tőke, a szerkezetváltásra már nem maradt idő, Ózdot a rendszerváltás éppen a legkiszolgáltatottabb pillanatban érte, és akkor várták el tőle az önállóságot, amikor a legkevésbé volt rá módja.”⁴⁶¹ Már az 1961. évi II. törvény szerint meghirdetett második ötéves terv (1961-1965) ipartelepítési célkitűzései között is szerepelt, hogy Észak-Magyarország a szénbányászat, a villamosenergia-ipar, a vaskohászat és a vegyipar területén fejlesztendő, a hatékonyság és a gazdaságosság elvének fokozott érvényesítése mellett.⁴⁶² A tervek nem váltak be, a háttérben zajló országos folyamatok következtében pedig a szénbányászat (is) válságágazattá vált az 1980-as években az energiaigény (ezen belül a hazai szén iránti csökkenő kereslet), a széntermelés költségeinek az érvényesíthető árakat jelentősen felülmúló növekedése, a növekvő adósságállomány, az optimalizáció, vagy az értékesítési nehézségek következtében.

27. kép: Még rendezett környezetben, szemben a kantinnal. Ózd, Farkaslyuk, 1950-es évek vége.⁴⁶³

A Borsodi Szénbányák felszámolási eljárásának kezdetén kormányhatározat jelölte ki a felszámolás célját, amely szerint a veszteségforrások leépítésével gazdaságosan működő

⁴⁶¹ Márton Ferenc, 1995: 171.

⁴⁶² Szunyogh Zoltán, 1963: 41.

⁴⁶³ Forrás: Magánarchívum.

szénbányászatot kellett volna létrehozni. 1991-1992-ben az energetikai piacon olyan drasztikus változások következtek be, amelyek az egész magyar szénbányászatot kezelhetetlenné tették. A 3530/1992. számú kormányhatározat ugyanakkor már a bányüzemek és a felhasználó szénerőművek szervezeti integrációját írta elő. A helyzetet súlyosbították azok a kormányzati intézkedések, amelyek a szénár és a szénimport egyidejű felszabadítása következtében nagytömegű olcsó szén beáramlásához vezettek azokból az országokból, ahol megmaradt a szén és a vasúti szállítás állami támogatása. Így a fokozódó infláció mellett a szénárak stagnáltak, a megmaradó termelés egyre inkább veszteségesé vált, s bár a finanszírozásban jelentős szerepet szántak a vállalati vagyon értékesítésének, de ez a vagyon fizikai összetételénél és a térség gazdasági helyzetéből adódóan nagyrészt értékesíthetetlen volt.⁴⁶⁴

Mindezek okán az iparág leépülése 1994 decemberében, csak Borsod-Abaúj-Zemplén megyében 1,1%-kal járult hozzá az amúgy sem kedvező munkanélküliségi ráta értékéhez (15,6%).⁴⁶⁵ A kohászat megszűnésével az erőműi szén eltüzelésére a Borsodi Hőerőmű és a Tiszai Hőerőmű vállalkozott, azonban idővel az erőművek meghatározták, milyen volumenű apró szemnagyságú szenet „hajlandóak” átvenni. 1993. május 27-én megszületett a Borsodi Szénbányák visszafejlesztéséről szóló 2014/1993. számú kormányhatározat, végül az utolsó állami tulajdonú - veszteséges, s az ún. erőmű-integrációból kimaradt, azaz valamely erőműtársasághoz nem csatolt - szénbányák bezárásáról 1999. június 22-én hozott határozatot az akkori kormány. A következő évben megszűnt a Királdon található Putnok bánya, valamint a Kurityán és Felsőnyárád határában lévő Fekete völgy bánya. A Borsodi Bányavagyon Hasznosító Rt. birtokában lévő, utolsó borsodi állami szénbányának számító putnoki bánya 1300 embert foglalkoztatott.⁴⁶⁶

A fenyegető veszélyekre mind gazdasági, mind társadalompolitikai téren több szakember is felhívta a figyelmet. A bányásztelepülések szövetségének tagjai az utolsó mélyművelésű bánya küszöbönálló bezárása előtt a még földben rejlő szénvagyon értékére és egy szakmai kultúra kihalásának veszélyére utaltak, mások az egyes területeken akár száz évre elegendő, föld alatt maradt szénvagyon emelték ki, amely leltárba vétele az energiahordozók soha nem látott drágulása kapcsán mindenképpen megfontolandó. Farkaslyuk példája azonban a legfőbb következményként említendő ipari válságzónákban kialakult kritikus szociális helyzetet illusztrálhatja: „Nagyüzemi bányászat az ország

⁴⁶⁴ Schmotzer Imre – Martényi Árpád – Vadász Endre, 2005: 20.

⁴⁶⁵ Gerentsér Imre – Tóth Ákos, 1997: 46.

⁴⁶⁶ Bezárt a putnoki bánya. In: HVG 2000/39.

nyolcvan településének határában zajlott, megszűnése minden esetben súlyos válsággal, megugró munkanélküliséggel és elmélyülő szegénységgel járt. Sok helyen máig nem sikerült kiheverni a bezárás okozta sokkot”, miközben a bányák környékén elindult a pusztulás és a „szegénysorok” megjelenése.⁴⁶⁷

„Az elmúlt 20 év elsősorban bányabezárásokról, utolsó csille szénről, bányászkalapács lefordításáról szólt. 25 éve a borsodi medencében körülbelül 24 ezren dolgoztak a bányászat különböző ágazataiban.” – summázta a Bánya-, Energia- és ipari Dolgozók Szakszervezetének elnöke a szomorú helyzetképet Kazincbarcikán, a 60. bányásznapon tartott ünnepség keretén belül tartott beszédében, kiemelve Ózd-Farkaslyuk, valamint Komló térségét, ahol nem jöttek létre új munkahelyek a bányabezárásokat követően.⁴⁶⁸ Mindez kiegészíthető az ebből fakadó egyéb veszteségekkel: Ózd környékének arculatát hosszú ideig meghatározó, biztos munkát és megélhetést nyújtó ipari létesítmények megszűntek, a fizikai dolgozók (nagyreszt fiatal segéd munkások⁴⁶⁹) legalább 90%-a munkanélküli lett, sajátos tradíciókkal és kulturális értékekkel bíró bányász- és munkásrétege eltűnt, válságrégió alakult ki, amelyben legfeljebb kisebb utódvállalatok és más (kényszer)vállalkozások próbálták orvosolni a főbb problémákat, sikertelenül. Utóbbiak zöme nem bizonyult tartós életűnek, vagy jelenleg is a létfenntartással küzd. Közülük több egyéni vállalkozás és pont ahhoz a szolgáltató szférához sorolható, melynek alapja a fizetőképes kereslet (lenne). 2000-ben összesen 48 működő vállalkozást írtak össze Farkaslyukon, amelyek közel 70%-a egyéni volt⁴⁷⁰, s a lakosság mintegy 10%-ának tudtak munkát biztosítani.

Kevés derűlátásra adott okot, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutató Központja (MTA RKK) által, az MTA Gyermekszegénység elleni programján belül készített felmérés, amelyen belül a szegénység mértékét jelző típusképző mutatók alapján számított, 1-től 10-ig terjedő skálán, a mára megszűnt ózdi kistérség több települése között Farkaslyuk (Arlóval, Domaházával, Kelemérrel és Sajónémetivel) a legmagasabb fokú 10-es kódot kapta.⁴⁷¹ A 240/2006. (XI. 30.) kormányrendelet mellékletének a társadalmi-

⁴⁶⁷ Romhányi Tamás, 2010.

⁴⁶⁸ Rabi Ferenc, 2010: 2.

⁴⁶⁹ A munkanélküliek állománycsoportonkénti megoszlásában 1993-ban arányuk 40,4% volt, megelőzve a szakmunkásokét (36,8%). Vö. Györgyi Zoltán, 1993: 143. I. tábla.

⁴⁷⁰ További 6-6 vállalkozás működött kft-ként és bt-ként. Statisztikai Évkönyv, 2001: 412.

⁴⁷¹ A számítás alapját a következő mutatók jelentették: Fiatalodási index a 15 évesnél fiatalabbak a 60 év fölöttiek arányában számolva (2005); A középfokú végzettségűek aránya a 18 évesnél idősebb népesség körében (2001); Az egy állandó lakosra jutó, egy hónapra eső adózott jövedelem és nyugdíj összege (2005); A foglalkoztatott kategóriába eső személy nélküli háztartások aránya (2001); A regisztrált munkanélkülieknek / álláskeresőknél a 18-59 éves korcsoporton belüli aránya (2005); A

gazdasági és infrastrukturális szempontból elmaradott, illetve az országos átlagot jelentősen meghaladó munkanélküliséggel sújtott települések jegyzéke alapján ugyanakkor a falu bekerült az országos átlagot legalább 1,75-szörösen meghaladó munkanélküliségű települések sorába.⁴⁷² A KSH 2006. évi egyik jelentése ugyanakkor az ózdi kistérséget nem a legutolsó (legrosszabb) „lemaradó”, hanem a „stagnáló” kategóriába sorolta a szerencsi, a szikszói, vagy a hevesivel együtt.⁴⁷³ Beluszky Pál és Sikos T. Tamás már hivatkozott falutípusálásában, a Borsod-Abaúj-Zemplén északi és Nógrád megye szintén északi részét magába foglaló VIII. falutáj V. falutípusába, annak 1. altípusába tartozik, amely a rossz munkaerő-piaci helyzetű, közepes méretű, stagnáló népességű, gyakran ingázókat tömörítő falvakat reprezentálja.⁴⁷⁴

Demográfiai szempontból az előzőekben vázolt gazdasági és társadalmi változások sajátosan érintették a települést. Az összlakosság száma ugyan – más helységekhez hasonlóan – csökkenést mutat, de kisebb mértékben. A demográfiai csúcsot 1980 jelentette (2094 fő), majd az azt követően csökkenés, illetve stagnálás figyelhető meg. 2011-ben a településen élők száma már nem érte el a 2000 főt, így kikerült a középfalvak sorából (1935 fő).⁴⁷⁵ Az ebben az évben elfogadott új önkormányzati törvény alapján így Farkaslyukra is vonatkozik az a rendelkezés, amely szerint önálló önkormányzata nem maradhat meg.⁴⁷⁶

Az okok között Farkaslyuk és a hozzá hasonló községek korfájának alakulását kell látnunk és a népmozgalmi adatokat szükséges szemrevételezni. A jellemzően előregedő, alacsony születésszámmal és magas halálozási többlettel jellemezhető és általánosnak mondható tendenciákkal szemben itt a népesség korcsoportonkénti vizsgálata némileg más képet mutat. A 18 éven aluliak teljes népességen belüli aránya például kiugróan magas, egyharmad körüli értéket mutatott 2010-ben, amely még a kistérség egészéhez képest is soknak számít annak 20,7%-os értékéhez viszonyítva.⁴⁷⁷ Az előregedési tendencia lassulni

rendszeres gyermekvédelmi támogatásban részesülők aránya a 17 év alattiak köréből (2006); A nem korbetöltött, most részben felülvizsgálat alatt álló nyugdíjasok aránya (2005); Az egy állandó lakosra jutó adózott jövedelem nagysága (2005). Vö. Kistérségi helyzetelemzés, é. n. [2010]: 8.

⁴⁷² Magyar Közlöny 2006/147. 1. kötet: 11503.

<http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/MK06147.pdf> - utolsó letöltés: 2013. augusztus 1.

⁴⁷³ Kistérségek, 2006: 12.

⁴⁷⁴ Vö. Alabán Péter, 2012: 6. 2. táblázat.

⁴⁷⁵ Népszámlálás, 2011: 4.1.1.1.

⁴⁷⁶ A 2011. évi CLXXXIX. törvény 85.§ (1) értelmében Közös önkormányzati hivatalt hoznak létre azok a járáson belüli községi önkormányzatok, amelyek közigazgatási területét legfeljebb egy település közigazgatási területe választja el egymástól, és a községek lakosságszáma nem haladja meg a kétezer főt.” Magyar Közlöny 2011/161: 39455.

<http://jogszabalykereso.mhk.hu/MK11161.pdf> - utolsó letöltés: 2013. augusztus 17.

⁴⁷⁷ Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: 12.

látszik, a 14 év alattiak aránya ráadásul egy évtizeden belül 10%-kal emelkedett (28,7%-ról 38,8%-ra), míg a középkorosztályé (40-59 évesek) stagnált (20% körül).

A korösszetétel alakulásának egyik szegmense a roma lakosság nagy arányából adódik. A munkaerőpiacról elsőként kiszorulva, alacsony iskolázottságukhoz (is) mérten mára szinte egyetlen munkalehetőségként az alkalmi közhasznú foglalkoztatás maradt számukra (2009-ben 182 fő). Az észak-magyarországi régióban Farkaslyuk települési rangját és presztízsét is ezek alapján nagyban és negatív módon determinálja az alacsony társadalmi státuszú népesség koncentrációja, a területi elhelyezkedése, ezzel összefüggésben pedig az ipari válságzónába tartozás, s az újraiparosodó területektől való nagy távolság, a társadalmi konfliktusok és a rossz megítélés.⁴⁷⁸

2010-ben, a népszámlálások önkéntes bevallásainál más (talán pontosabb) képet kapva, a helyi jegyzők becslése szerint (Ózd nélkül) a kistérség népességének közel harmada (28,2%) volt roma. Az év eleji állapotnak megfelelően, Farkaslyuk esetében mintegy 1000 főt, a lakosság 49,4%-át sorolták az etnikai kisebbséghez, míg a szegregált lakóközösségre vonatkozóan nem kapunk információkat a jelentésből, annak ellenére, hogy romák közel fele arányt képviselnek. A KSH 2001-es adatokkal dolgozó lehatárolásán belül, az ózdi kistérség öt településének szegregátumai csaknem 12 ezres népességet számoltak. Alig tíz évvel később, egy másik vizsgálat nyolc faluval és 23 szegregátummal számolt, megjegyezve, hogy Farkaslyukon is megfigyelhető a gettósodás.⁴⁷⁹ A roma tanulókat nagy számban tanító egyik oktatási intézmény, a 2013-ig Ózdon is tagiskolát működtető Dr. Ámbédkar Iskola 2008-ban - közzétéve az iskolafejlesztési lehetőségeket és terveket – a gettósodási folyamatok mutatóit vette számba négy célterületen, köztük Borsod északi részének térségeiben. Megállapításuk szerint Magyarországon mindenfelé csökken a gyermeklétszám, kivéve ezen országrészek elnyomorodó kistelepüléseit, ahol a gettósodó települések óvodái sok helyen nem tartottak lépést a gyermeklétszám megnövekedésével. Hat mutatószámot vizsgáltak, így az óvodáskorúak, az óvodába beíratottak, utóbbin belül a ténylegesen óvodáskorúak, az óvodai férőhelyek, a 2000 és 2002 között született gyermekek számát, valamint a roma népesség arányát. Az etnikai kisebbségre nézve, a korábbi számoktól eltérő adatok kerültek közzétételre: e felmérés alapján Farkaslyukon 77%-os (!) volt a romák részaránya a teljes lakosságon belül, 77 óvodai férőhelyre 121 óvodáskorú jutott, de előbbi számot a beíratottaké is meghaladta (84 fő), amely teljes kihasználtság feletti

⁴⁷⁸ Virág Tünde, 2010: 52.

⁴⁷⁹ Kistérségi helyzetelemzés é. n. [2010]: 12-13.

értéket jelent.⁴⁸⁰ A legutóbbi népszámlálás idején, 2011-ben összesen 811 fő vallotta magát cigány nemzetiségűnek a faluban.⁴⁸¹

A háztartások összetételét és szerkezetét – a fentieknek megfelelően – „illusztrálja” a statisztika: a háromnál több gyermeket nevelő háztartások aránya (80% felett!) jóval felülmúlja bármely környező települését, viszont ennek ellenére – amennyiben a felméréshez beküldött adatlapok valósak – sok közöttük az egyszülős! Utóbbi tényező a csonkacsaládok gyakoriságának problémáját is felveti, tovább erősítve ezzel a leszakadás, a mélyszegénység terjedésének folyamatát. Már az 1996-os Mikrocenzus kimutatta, hogy országosan a munkanélkülieket magába foglaló háztartások 79%-ában volt gyermek, vagyis – helyzetüktől függetlenül - itt több gyermeket nevelnek, mint a többiben. Az elemzők utaltak rá továbbá, hogy a felmérés idején, a csak munkanélküliekből és eltartottakból álló háztartások fele nevelt gyermeket, ezek 41%-a pedig egyszemélyes háztartás volt.⁴⁸² A régió más megyéiben is hasonlókat tapasztalhatunk: a családok kétharmadában volt munkanélküli a rendszerváltást követően, így az itt élő aktív korú háztartások több mint egynegyedében (27,9%) a munkanélküliség különösen súlyos formában, halmozottan, illetve tartósan jelentkezett.⁴⁸³ Farkaslyukon a foglalkoztatott nélküli háztartások száma a legutolsó népszámlálás idején (2011-ben) 373 volt (62%), amelyben összesen 1605 fő, a teljes lakónépesség 83%-a élt.

Háztartások száma	Háztartásban élők száma (fő)					
	összesen	foglalkoztatott	munkanélküli	inaktív kereső	eltartott	időskorú
602	1917	312	308	539	758	284

13. táblázat: A háztartások gazdasági aktivitás szerinti megoszlása Farkaslyukon (2011).⁴⁸⁴

Farkaslyukon a legutolsó népesség összeírás adataiból kimutatható háztartásszerkezet lesújtó képet fest. A községek, nagyközségek sorában a foglalkoztatott nélküli háztartások száma igen magas, e kategórián belül a munkanélkülieket magába foglalók között a falu a 7. helyen állt a megyében 163 ilyen háztartással; tőle népesebb települések (pl. Arló, Sajókaza) előzték csak meg. Összevetésképpen, a Miskolchoz közeli, a szerencsi járásban fekvő Tiszalúc 235 hasonló típusú háztartással bírt, azonban lakossága

⁴⁸⁰ Iskolafejlesztés gettosodási folyamatokat mutató térségeken.

<http://www.ambedkar.hu/iskolafejlesztes-gettosodasi-folyamatokat-mutato-tersegeken/> - utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.

⁴⁸¹ Népszámlálás, 2011: 4.1.6.1.

⁴⁸² Fóti János – Lakatos Miklós, 2004 [1997]: 1027.

⁴⁸³ Kolosi Tamás – Sági Matild, 1998: 57.

⁴⁸⁴ Népszámlálás 2011: 4.2.2.1.

(2011-ben 5305 fő) majdnem háromszor nagyobb, mint Farkaslyuké. Az összesen 602-ből inaktív kereső 206 farkaslyuki háztartásban volt, de 4 olyat is összeírtak, ahol csak eltartott található. Foglalkoztatott a háztartások 38%-ában akadt, ezek többsége (69,4%-a) egykeresős. Szintén figyelemreméltó, hogy a háztartásban élő 1917 fő (a község lakosságának 99,1%-a) esetében a munkanélküliek száma (308 fő) majdnem meghaladja a dolgozókét (312 fő), azonban előbbieket az eltartottakkal (758 fő) és az inaktív keresőkkel (538 fő) együtt egyértelmű többséget alkotnak (83,7%). Elterjedt ugyanakkor a több családból álló háztartásforma (közel 5%) is, ellenben - a nem családháztartások aránya csaknem elérte a 30%-ot, azon belül az egyedülállóké a 25%-ot.⁴⁸⁵

Akármelyik típust is vesszük alapul, olyan gyermekes háztartásokról beszélhetünk, amelyek a gyermekszegénységet alapvetően meghatározó, az anyagi jóléttel összefüggő, illetve nem összefüggő dimenziók (jövedelmi szegénység, anyagi depriváció, lakáskörülmények, szülők munkaerő-piaci helyzete; illetve oktatási jólét, egészségi állapot, életmódkockázat és devianciák) terén negatív jövőképet vázol fel.⁴⁸⁶ Miközben a száz családra jutó gyermekek száma húsz év alatt emelkedett, az egészében véve szintén növekvő létszámú háztartásokon belül foglalkoztatottakkal is rendelkezőké csökkent, ami egyben gyarapodó ellátott személyi állományt feltételez.

Ahogy azt 14. táblázat adatai is mutatják, viszonylag magas mind a gyermekes családok, mind az egyes családokra jutó családtagok száma. A 3000 fő fölötti, szintén hasonlóan kisebbségi szegregátummal rendelkező Sajókázához viszonyítva például megállapítható, hogy utóbbi településen a családok száma jóval magasabb (766), azonban a kisebb méretű Farkaslyukon a száz családra jutó családtagok száma mégis magasabb értéket mutat közel 4%-kal.

Családok száma			Családban élő családtagok száma (fő)	Családban élő gyermekek száma (fő)	100 családra jutó családtagok száma (fő)
gyermek nélkül	gyermekkel	összesen			
153	309	462	1604	762	347

14. táblázat: Családösszetétel és gyermeklétszám Farkaslyukon 2011-ben.⁴⁸⁷

A háttérben „zajló” népmozgalmi folyamatok adatai nem mindenben hasonlítanak más környező településekéhez: 1990 után csökkenés, majd – főként 2000 után, a mortalitást (halálozást) meghaladó mértékű - növekedés következett az élveszületések számában, ezzel

⁴⁸⁵ Uo.

⁴⁸⁶ Vö. Gábor András – Kopasz Marianna, 2012: 252. 1. táblázat.

⁴⁸⁷ Népszámlálás, 2011: 4.2.3.1.

egy időben viszont a kifelé irányuló migráció – a folyamatos elvándorlás révén – igen magas Ózd városhoz hasonlóan. Utóbbiak körében főként a biztos egzisztenciát kereső fiatalok és az elértéktelenedett ingatlanjaiktól megválni képes, elköltözni tudó családok állnak; mások helyben „ragadtak.” Ózd esetében az elvándorlási mutatók szintén aggasztóak, a már hivatkozott 2003. évi városfejlesztési stratégia ezer lakosra vetítve kétszer annyi távozt mérte itt, mint amennyi a megye többi városára jellemző.⁴⁸⁸

Farkaslyuk, a bányásztelepülés lakosságának példája talán az egyik legjobb szemléltetője a válságba került vidék és a rendszerváltozás igazi veszteségeit tekintve, amit az új beruházások hiányát „enyhítő” közfoglalkoztatás nem fog megnyugtató módon rendezni. A jövő generációi előtt ugyanakkor csak a munka világába való visszatérés, a tanulás időbeli „kitolása” és a természeti környezet adta más lehetőségek kihasználása jelenthet reményadó perspektívákat. A számszerűleg, kvantitatív módon alátámasztott szegénységi mutatók ellenére a szociális ellátórendszer és más, egyéni és csoportos formában „megtalált” alternatív megoldások ugyanakkor nem minden, törvényes jövedelemforrással nem rendelkező családnál tanúskodnak nélkülözésről. Sőt, szemmel látható, hogy egyesek statisztikákkal nem mérhető módon rejtett jólétben élnek. A társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében tehát a szegénység nem minden esetben a „látható” jövedelemszint alapján állapítható meg. Más esetben az ún. relatív szegénység jelei mutatkoznak, amikor a társadalmi csoportok a minimális jövedelemforrások nem megfelelő felhasználása és elosztása árán is rendelkeznek nem az alapvető életfeltételeket jelentő, a többségi társadalomban azonban elterjedt élvezeti cikkekkel. Erre utal az alábbi beszámoló a falu Boroszló nevű utcájából: „Falakig lecsupaszított épületek, »lecsontozott« panel családi házak sorakoznak egymás mögött. A tetejüket már rég leszedték – a cserepeket környező és távolabbi házak udvarán láttuk viszont. Mindenütt kosz, szemét. Vannak, akik élnek még itt, egyikük háza éppen karácsonykor égett le – a műholdvevő parabolaantenna viszont még az ég felé meredt az oldalfalon. Tizenkét gyerekükkel most a menyükhöz költöztek át, így húszan laknak ott – mondta az asszony, akinek a férje egykor vállalkozó volt.”⁴⁸⁹

A rendszerváltozás óta a több összetevős, a munkaerőpiac leépülésével szorosan összefüggő problémák tartós kezelése a mai napig nem megoldott kérdés ellenére, hogy gyakorlatilag valamennyi fejlesztési stratégia a leszakadó térségek felemelését, egyes rétegek felzárkóztatását, a rászoruló családok célirányos segítségét említi kiemelt feladatként.

⁴⁸⁸ Városfejlesztési stratégia, 2003: 8.

⁴⁸⁹ Szegő Iván Miklós, 2012.

A háttérben egymással összefüggő okokat láthatunk, végső konklúziókat pedig három dimenzió (gazdaság, társadalom, kultúra) mentén állapíthatunk meg Farkaslyuk példáján:

- A gazdaság válsága alapvetően változtatta meg az ipari táj arculatát az egykori bányásztelepüléseken, azonban szerkezetváltásból fakadó új „végterméket” és perspektivikus jövőképet nem hagyott maga után; így maradt a környezet pusztulása, az ipari létesítmények és infrastruktúra leépítése, fokozatos, már-már a természet általi „visszafoglalásához” hasonló sivár tájkép kialakulása, ezzel együtt pedig a helység presztízsvesztése.

- A bányászat háttérbe szorulása és fokozatos eltűnése az ipari válságzóna gócpontjába „juttatta” az egykor virágzó, sajátos, olykor kasztrendszerű helyi társadalom rétegeit, akik helyét alacsony státuszú, munkakultúrájú és műveltségű új és létszámát tekintve népes csoportok vették át. Körükben a devianciák virágkorukat élik akár a drog-, vagy mértéktelen alkoholfogyasztás, akár a bűnözés nagyságát, illetve az öngyilkosságok számát nézzük.

- Utóbbiak révén e térségek demográfiaiilag gyakran sajátos, az általános (országos) tendenciáktól eltérő képet mutatnak. A lakosságszám csökkenése stagnál, vagy nem olyan mértékben csökken egy-egy mért időpontban (népszámlálások idején), mint az országos átlag, miközben az életszínvonal minősége messze elmarad attól.

- A társadalom válsága kihatással volt / van a kulturális szférára is: annak humán erőforrása eltűnt, intézményi rendszere összeomlott, építményei mára romos, szinte teljesen elpusztított állapotba kerültek. A generációkon át öröklődő értékekre sem igény, sem őrző szándék nem mutatkozik többé.

- A három dimenzió összességében hű kor- és állapotrajz negyedszázaddal a rendszerváltozást követően. Figyelemfelkeltő üzenete, hogy a magyar vidék egyes részei igen távolra kerültek (süllyedtek) a tőkeerős beruházásokkal gazdaságilag kedvezményezett és az előbbi helyen, mélyszegénységben élők számára elérhetetlen nivójú településekkel, térségekkel szemben.

2011. november 25-én, a bánya jelképes újranyitásakor már volt, aki a várható tisztas fizetés mértékét kalkulálta, aprólékosan számolgatva, mennyi túlóra-, azaz pluszpénzt jelenthet majd az éjszakai, hétvégi műszak bevállalása. „Most 28 ezer forintért dolgozom, mikor a bányában 100-110 ezret is megkereshetnék” – álmodozott az egyik megkérdezett akkor. „»Hál’ istennek, a jó idők visszajönnek« - kommentálták a Gyürky tárna melletti, gáztól és cserjéktől láthatóan frissen megtisztított partfalra felkapaszkodott bábáskodók, ahogy a 21 éve bezárt farkaslyuki bánya bejárata elé húzott fal tégláit bontotta élénk

kopácsolással négy szürke ruhás, gumicsizmás, bányászsisakos férfi. »Most az életben először látlak dolgozni« - viccelődtek velük a nyirkos, csípős novemberi hidegben.»⁴⁹⁰ Az álmokat csakhamar realizálta ismét a szürke valóság.

28. kép: Meggyötört arcok... (bányanyitásra várva) Farkaslyuk, 2011.⁴⁹¹

Miközben a megye területfejlesztési koncepciója három új barnaszénbánya megnyitását irányozta elő Farkaslyuk (tanbánya) Dubicsány és Tardona (mélyművelésű bányák) térségben, addig 2012-ben a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Kormányhivatal Munkaügyi Központ által, a Sajó-menti Szakképzés-szervezési Társulás által megnyert képzések között vájár, bányászati gépkezelő, bányászati szállítóberendezés kezelője képzések kerültek meghirdetésre. Ezek eredményeképpen az azóta megszűnt Ózdi Szénbányák Zrt. vezetése 2012 decemberében hirdetett először felvételit, a Munkaügyi Központ pedig 150 embernek küldött ki értesítőt Közülük akkor 16 főt választottak ki, akik egy 420 órás képzésen vettek részt, amelynek 70 százaléka gyakorlati felkészítést foglalt magába. 2013 végén újabb 32 főnek nyílt lehetősége, hogy bekapcsolódjon a képzésbe, amely a korábbi Türr István Képző és Kutató Intézet szervezésében valósult meg. A

⁴⁹⁰ Ballai Vince, 2011.

⁴⁹¹ Forrás: Tuba Zoltán felvétele. [origo] New Wave Media Group © Tuba Zoltán. <http://www.origo.hu/itthon/20111126-szenbanyaszat-farkaslyuk-a-gyurky-tarna-jelkepes-ujranyitasa.html> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 17.

jelentkezők között több olyan is akadt, akinek van bányához kapcsolódó emléke, hiszen vagy a szülei, nagyszülei dolgoztak valamely térségi bányüzemben, vagy ő maga volt tevékeny részese a termelésnek. A tanúsítványt szerzetteknek is csupán egy része dolgozott az újraindított bányában, később – rövid időn belül - megszűnt a munkaviszonyuk. A valójában tanbánya szerepet hangsúlyozni kívánó új vállalkozás reménye szerint ebből indulna majd a termelés (párhuzamosan az oktatással), ám ebből semmi nem valósult meg 2018-ra sem.

VI. 1. 2. Csokvaomány – Tólápa

Rabtelep, bányászkolónia, szegregátum. Ez Tólápa telep születésének, fejlődésének és hanyatlásának útja a 20. században. Az 1951 végén létrehozott Közérdekű Munkák Igazgatósága (KÖMI), mint az internálás szimbolikus formájának egyike, börtönparancsnokságot Farkaslyukon, KÖMI tábort pedig Tólápán hozott létre. Az Ózdtól mintegy 20 km-re fekvő Csokvaomány külterületén létesített rab-munkatábor munkája „az aknához” kapcsolódott, mivel a Farkaslyukhoz tartozó szénterület északkeleti folytatása Ózd és Sajóvárkony mellett kiterjedt a közeli Sata, Csernely és Csokvaomány határának jelentős részére is. Egy 1953. január 4-én összeállított jelentés szerint Tólápán 694 rab és 97 fős őrség tartózkodott, amely szám jóval magasabb volt a ladányi 250 fős kényszermunkára kötelezett fogvatartotti létszámnál.⁴⁹² A beszámolók alapján sanyarú helyzetüket jól mutatja, hogy – más táborokhoz hasonlóan – a kapun áthaladva abban különböztek szabad bányász társaiktól, hogy nekik számuk, azoknak nevük volt a bányában. Megalázó helyzetükre és a velük való kegyetlenkedésre többen ma is emlékeznek.

Település	1960			1970			1980		
	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő
Csokvaomány	1923	936	987	1702	826	876	1386	680	706
Tólápa (külterület)	443	214	229	370	193	177	190	96	94

15. táblázat: A lakónépesség nemek szerinti megoszlása Csokvaományban és Tólápán a Kádár-korszakban.⁴⁹³

Az 1955-től már dolgozók iskoláját is működtető rabtábor végül 1956 tavaszán szűnt meg, ahonnan az elítélteket Tizzaszederkénybe (a későbbi Leninvárosba) szállították.⁴⁹⁴ Helye azonban nem maradt üresen: a Farkaslyuki Bányüzem bányatelepe és Csokvaomány község öt (majd négy) külterületének egyike lett, hét lakóépületébe más megyéből is

⁴⁹² Sőregi Zoltán, 2014: 392.

⁴⁹³ Népszámlálás, 1961: 345., 1972: 82-83.; ill. 1982: 224-225.

⁴⁹⁴ Bárdi Gyula, 2014: 58.

érkeztek lakók, óvodája, iskolája, mozi lett, a népesség száma pedig az 1960. évi népszámlálás idején még megközelítette az 450 főt, 1980-ban már 200 fő alá esett, 1990-ben pedig a lakónépesség száma csupán 124 fő⁴⁹⁵ volt. Az adatok tanúsága szerint tíz év alatt (1960-1970) népességének 16,5%-át elveszítette a telep, amely negatív tendencia folytatódott.

További visszaesést (1970 és 1980 között: -9,1%) követően a lakónépesség száma 200 fő alá esett, amely két évtized távlatában az itt élők több mint a felének eltűnését jelentette (-57,1%). Az inkább nőtöbbletet mutató Csokvaomány egészével szemben, a nemek szerint szinte kiegyenlített helyi (telepi) lakosságon belül az aktív keresők gazdasági ágak szerinti megoszlása is egyenletes képet mutat: mindhárom vizsgált időpontban többségük az iparban-építőiparban (leginkább a farkaslyuki bányában) tevékenykedett: 1960-ban a 132 fő 85,6%-a, 1970-ben a 117 fő 86,3%-a, 1980-ban a már csupán 73 fő 87,7%-a. A női foglalkoztatás jelenlétét mutatja ugyanakkor, hogy ruhagyár is létesült (Ruhaipari és Kereskedelmi Kiszövetkezet).⁴⁹⁶

Utóbbi három felmérési időpont esetében, a falu egészének keresői megoszlását nézve is igen magas az iparban foglalkoztatottak aránya (1960-ban még 54%, 1970-ben 69,6%, 1980-ban már 74,3%), amely az Ózdi Kohászati Üzemekben való munkavállalással is magyarázható: a szakmunkások mellett több helybeli származású felsőfokú (egyetemi), kohó- és gépészmérnöki végzettséggel, vagy középvezetői munkakört (pl. művezetői, csoportvezetői) betöltve dolgoztak a gyárban.

A rabtáborból lett bányásztelepen korántsem volt könnyű az élet, mégis a visszaemlékezők életük (főleg gyermekkoruk) legszebb időszakaként számolnak be az itt eltöltött évekről. Természetesen a középpontban a mindent meghatározó bánya állt. Az 1932-ben született Czene Pálné (sz. Köves Anna) közel húsz évvel később itt ismerkedett meg későbbi férjével, akivel 1952-ben kötött házasságát követően hat évig Tólapán éltek. Számára a bányászfeleség „szerep” szép életet hagyott maga után. 1958-tól a pár Farkaslyukra került, amely hasonló szép emlékeket őriz a múltból, leginkább az összetartó helybeli emberekkel való együttélés kapcsán: „Nem számított az, ki milyen színű, odalenn a mélyben mindenki fekete volt, egymásra voltak utalva, egymáson múlt az életük, figyeltek egymásra. A bányászok között elemi dolog volt a szolidaritás.”⁴⁹⁷ Utóbbi idézet mögött fontos persze utalnunk a mai perspektíva hatásaira: a helyi lakosok, vagy éppen a bányászok

⁴⁹⁵ Népszámlálás, 1991: 75.

⁴⁹⁶ Népszámlálás, 1961: 345., 1972: 83.; ill. 1982: 225.

⁴⁹⁷ Czene Pálné közlése nyomán (2013). Fürjes Judit, 2014: 292.

közötti szolidaritás talán jelen korunkból visszatekintve sokkal erősebbnek tűnhet annak korabeli valós kohéziójánál.

29. kép: Gondtalan gyermekkor régen. Tólápa, é. n.⁴⁹⁸

1990-ben a farkaslyuki szénbánya 76 év utáni bezárása megpecsételte a bányásztelep és még meglévő lakóinak sorsát. A folyamatos elvándorlás, a negatív irányú migráció következtében az 1990. évi népszámlálás idején mindössze 43 lakóegységben 124 fős lakónépességet regisztráltak⁴⁹⁹, míg a 2001. február 1-jei állapot szerint – külterületi lakott hely besorolás alapján - 51 lakásban már csak 109-en laktak itt.⁵⁰⁰ Tíz évvel később kb. 80 fős lakosság maradt, a lakótelepet lényegében az autóbusz-közlekedés is alig érinti: csupán munkanapokon vannak járatok Tólápáról Ózd, Putnok, Dédestapolcsány, illetve Szilvásvárad irányába főként a reggeli órákban, ám visszafelé is csak az „iskolás” és a munkásjáratok közlekednek a 2013 nyarán felújított – összekötő - aszfaltúttal rendelkező csokvaományi külterület irányába. Szabad- és munkaszüneti napokon tömegközlekedés nem érinti a telepet.

⁴⁹⁸ Forrás: Magánarchívum.

⁴⁹⁹ Népszámlálás, 1991: 75.

⁵⁰⁰ www.umvp.eu/files/ksh_telepulesek_080101.xls, ill.

www.ksh.hu/docs/graphics/hnt5_Letoltes_050101.xls - utolsó letöltés: 2015. augusztus 9.

Kétszintes, még összesen három lakható épületében tömbönként mintegy 16 önkormányzati bérlakás található, azonban csupán 3 rendelkezik fürdőszobával. A vezetékes víz egyikbe sincs bevezetve, a telepen mindössze két közkút található. A fűtés fával történik (kályha, tűzhely). Más, korábbi épület lebontásra került. A lakások mérete nem minden esetben kicsi: a vele készült interjú idején 15 éves Horváth Zoltánéknál például 3 szoba található konyhával és mellékhelyiséggel (wc, feltölthető tartállyal). A fűtés kályhával történik, s bár az életkörülmények nem a legjobbak, a fiú elmondása szerint a mára itt maradtak többsége szeret itt élni.

30. kép: A tótlapai szegregátum napjainkban. Csokvaomány-Tótlap, 2018.⁵⁰¹

2015 végére a telepen 62 fő maradt, amely 10 családot és további 3 egyedül élő jelentett. Az együtt élők körében jellemző a házasságkötés hiánya, vagyis a sokszor rövid

⁵⁰¹ Forrás: a HROD Községi Gazdaság- és Társadalomfejlesztési Központ felvétele (Ditzendy Károly Arisztid). <https://www.instagram.com/p/Bh7auRdHzEZ/> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 17. A munkacsoport tapasztalata szerint az aktív korúak közül szinte mindenki rendszeresen dolgozott, kevesen fejezték be azonban az alapfokú oktatást, a faluba beköltözés pedig nehezen megoldható elegendő pénz és megfelelő házak híján.

életű labilis és a jövőtlenségből fakadó, formálisan meg sem kötött élettársi kapcsolatban élés; gyermekvállalással is. A lakók szinte kivétel nélkül – más lehetőségek hiányában – közmunkát, illetve alkalmi jellegű munkákat (pl. szőlőművelés Tokaj, Eger, Verpelét környékén) kénytelenek vállalni. Anyagi helyzetüket jól mutatja, hogy a Csokvaomány főterétől közel 5 km távolságra található Tólapán egy családnak sincs saját kocsija, vagy más gépjárműje.⁵⁰²

Család neve	Létszám (fő)	Háztartások száma (db)	Háztartások megoszlása (db)					Kiskorúak száma (fő)	Nyugdíjas korúak száma (fő)	Laslett-féle tipológia ⁵⁰³ szerinti háztartástípus
			1 fős	2 fős	3 fős	4 fős	5 fős			
Bari család	17	4	X	X	1	1	2	8	X	4 nukleáris
Bercsényi család	2	1	X	1	X	X	X	X	1	1 családmag nélküli
Bozó család	2	1	X	1	X	X	X	X	X	1 nukleáris (csonka)
Bors család	4	2	1	X	1	X	X	1	X	1 nukleáris, 1 egyszemélyes
Dömötör család	5	1	X	X	X	X	1	3	X	1 nukleáris
Horváth család	10	3	X	1	1	X	1	3	1	2 nukleáris, 1 családmag nélküli
Janics család	8	2	X	X	1	X	1	4	X	2 nukleáris
Puskás család	5	1	X	X	X	X	1	2	X	1 több családmagból álló
Váradi család	4	1	X	X	X	1	X	X	2	1 nukleáris (kiskorú nélküli)
„P.” István	2	1	X	1	X	X	X	X	X	1 családmag nélküli
Csáki Gábor	1	1	1	X	X	X	X	X	1	egyszemélyes
özv. Gregor Sándorné	1	1	1	X	X	X	X	X	1	egyszemélyes
Oláh Attila	1	1	1	X	X	X	X	X	X	egyszemélyes (tanyán él)

16. táblázat: Családok és háztartások népességadatai Tólapán 2016-ban.⁵⁰⁴

⁵⁰² Interjú Horváth Zoltánnal, 2016.

⁵⁰³ Peter Laslett (1915-2001) angol történész azóta Laslett-féle háztartástipológiaként ismert klasszifikációjának kategóriái közül a vizsgált telepen az egyedül élők „egyedülálló” és „özvegy” háztartásaival, az egyszerű családi háztartások házaspárok-élettársak, gyermekkel, vagy anélküli formáival, a többcsaládos háztartások lemenő másodlagos családi egységével találkozhatunk. Vö. Husz Ildikó, 2000.

⁵⁰⁴ Saját gyűjtés alapján. Alabán Péter, 2016: 608-609.

A Stalter György szociofotói kapcsán korábban említett szegénységspirál mára Tólápán is komolyan felveti a vidéki szociális gettókban élők strukturális hátrányának, nehézkes életkörülményeinek súlyos problémáit. Az 1990. évi népszámlálás számlálókörzeti adatai alapján készült elemzésükben Kertesi Gábor és Kézdi Gábor leíró statisztikai módszerrel azonosította a szegregált cigány körzeteket, a szegénység és az etnikai elszigeteltség problémáit koncentráltan tartalmazó szegregált körzeteket, az ún. etnikai gettókat. A négy csoportba osztott számlálókörzeteken belül megkülönböztették a szegregált körzeteket, vagyis ahol a népszámlálási adat szerint legalább 50%-ban romák laktak; a valószínűleg cigány körzeteket, ahol a becslés szerint legalább 50%-ban romák laktak, de a népszámlálási adat ennél kevesebb volt; a vegyes körzeteket, ahol a roma népesség aránya sem a népszámlálási adat, sem becslésünk szerint 0-nál több, de nem érte el az 50%-ot, illetve a nem cigány körzeteket, amelyekben a népszámlálási adat szerint nem éltek romák és arányuk a becslés szerint sem érte el az 50%-ot. Megjegyzendő, hogy a módszer számos bizonytalanságot takar, amely az adatbázisokból adódik, illetve a becslési lehetőségek következménye.

Külön csoportosítási szempont volt a szegregált cigány körzeteken belül elkülönített normál és a - főként külterületeken létrejött - kis körzetek (pl. telepek) egymástól történő elválasztása. A vizsgálat végül Ózd esetében ekkor 12 szegregált (10 normál és 2 kicsi), valamint 23 valószínűleg cigány körzetet, Csokvaomány esetében 1 szegregált normál cigány körzetet, a közeli Csernelynél pedig 1 szegregált kis körzetet mért.⁵⁰⁵

körzet- ben lakó szemé- lyek száma (fő)	körzet- ben lakó romák száma (fő)	gazdasá- gi aktívák száma (fő)	munka- nélküliek száma (fő)	szociális segélye- zettek száma (fő)	körzet- ben élő családok száma	háztartá- ok száma	lakóházak száma	
							össz- sze- sen	kom- fort nél- küli
124	69	31	11	0	33	42	43	38

17. táblázat: A csokvaományi szegregált normál (méretű) cigánykörzet adatai 1990-ben.⁵⁰⁶

Az előzőek alapján úgy tűnik tehát, hogy ami „kicsiben” történt a Tólápa-lakóteleppel, nagyobb méreteket is ölthet a közeljövőben más, nagyobb települések, vagy azok egyes belterületi részei esetében. A Magyarország településeinek online adatbázisában utoljára elérhető statisztika Csokvaomány 914 fős lakosságán belül 78 főt és 39 lakást tüntet fel a volt bányásztelepen.⁵⁰⁷ Habár az elmúlt években – részben az előzőekben felvázolt

⁵⁰⁵ Uo.: 25.

⁵⁰⁶ Kertesi Gábor – Kézdi Gábor, 1997: 40.

⁵⁰⁷ <https://www.telepules.com/csokvaomany/statisztika.html> - utolsó letöltés: 2015. augusztus 11.

problémák leküzdése, részben az azokból való kitörési stratégia megvalósítása végett – felmerült az ökológiai fejlesztés lehetősége, illetve egyedileg készített tervek alapján épülő, min. 45-50 m² lakóterületű, fokozottan energiatakarékos dombházakat magában foglaló lakópark kialakítása, a tervek csupán látványtervek formájában készültek el. A sajtóházzal, füstölővel, hűtőveremmel és befőző-helyiséssel ellátott bükki „hobbitlakások” (apartmanok) álmvilága helyett maradt a sivárság, a múltat szinte már nyomokban sem őrző, mégsem a jövő irányába mutató realitás képe, amin esetlegesen változtathat a 2018-ban lakhatási körülmények javítására elnyert 30 millió Ft-os támogatás.

A kockázati tényezők, a társadalmi devianciák, a nem megfelelő szociális körülmények halmozottan történő előfordulása jellemzi az egykor virágzó bányásztelepülések jelenét, s határozhatja meg negatív jövőképét. Túlzsúfolt, alacsonyabb, az országos átlagtól jóval alacsonyabb komfortfokozatú, gyakran elhanyagolt környezetű, közüzemi tartozásokkal terhelt lakások illusztrálják a mai szegregátumok arculatát. A Társaság a Szabadságjogokért (TASZ) „Szólj bele” című, 2008. évi adatokat közlő projektje (2010) alapján, Ózdon a város romáinak több mint a fele (54,2%) élt elkülönülten, míg Arlóban ez az arány 70,6%, Borsodnádason 58,6%, Csernelyen és Királdon 100%, Csokvaományban 65,7%, Domaházán pedig 13,7% volt akkor.⁵⁰⁸ A kitörési pontokat - Farkaslyuk esetében bizonyosan - az újranyitott bánya ismételt leállása végleg lezárta, a hozzáfűzött reményekkel együtt.

VI. 2. Borsodnádasd

A nehézipari ágazatok fokozatos megszűnésével párhuzamosan zajló, némileg meglepőnek tűnő várossá nyilvánítási törekvések végül 2001-ben hoztak eredményt, ám a helyi köznyelvben Borsodnádasd ma is falu, a nagyfoglalkoztatók eltűnésével pedig ez a helytállóbb besorolás. Ez évi lélekszámát (3592 fő) nézve a „valóban” falu besorolásban lévő Arló is népesebb (4123 fő). Történeti háttérvizsgálataim mellett a Jelenkutatások Alapítvány korábbi kutatói, illetve a Debreceni Egyetem szociológia szakos hallgatói 2006-ban és 2007-ben végzett teremunkáira, adatfelvételeire, interjúira és összefoglaló tanulmányaikra támaszkodtam a dezintegráció folyamatának lokalitását bemutatva.

A történeti Nádasd község, a mai Borsodnádasd Ózdtól (így a legközelebbi vasútvonaltól) 14 km-re délnyugatra, a szlovák határtól (Bánréve) alig 30 km-re helyezkedik

⁵⁰⁸ Kistérségi Gyerekesély Stratégia, 2014: 38-41. A ma Ózd peremkerületét alkotó volt bányásztelepülések tekintetében Bánszálláson 656, Somsályon 429 főt írtak össze a felmérés készítésekor.

el. Közigazgatási hovatartozása tekintetében 1873-ban Borsod, 1924-ben Borsod, Gömör és Kishont, 1938-ban ismét Borsod, míg 1945-ben Borsod-Gömör vármegyéhez tartozott, előbb (1873-tól) a szentpéteri, 1885-től pedig az ózdi járáshoz. Jelentős névváltozatai nem alakultak ki: 1903-tól nevezik Borsodnásdasdnak.

Az industrializáció és a helyi ipar itt is a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű Rt. tevékenységi területéhez tartozott. A vállalat üzemi decentralizációját jelzi az üzemek elhelyezése: Ózdra az acélgyártást, Borsodnásdasra a lemezhengerlést, Salgótarjába pedig a készárugyártást összpontosította. Sajátos településkép alakult ki: a régi települési központ („falu”) és a tőle kb. 4 km távolságra lévő, a gyár körül létrejött „telep” térbeli és mentalitásbeli elkülönülést, valamint kettős intézményrendszert eredményezett. Az egykor prosperálóbb telepi rész állapota mára leromlott: a tiszti kaszinó épületében működő kocsmá (és a környezet) már nem emlékeztet a hajdani társasági élet megannyi emlékére.

A gyári munkavállalás fokozatos térhódításával megváltozott a térség foglalkoztatási szerkezete. Az ózdi járásban a századfordulót követő egy évtized alatt a mezőgazdasági népesség aránya 44,5%-ról 34,4%-ra csökkent, míg a bányászatban foglalkoztatottaké 15,1%-ról 18,6%-ra, az iparban dolgozóké pedig 28,4%-ról 31,2%-ra növekedett. 1910-ben az ózdi vasgyár és nádasdi lemezgyár a teljes lakosság több mint 10%-ának, 3700 főnek adott munkát és megélhetést.⁵⁰⁹ A keresők foglalkoztatása terén a két világháború között már egyértelmű az ipari munkavállalás döntő súlya: az itt dolgozók aránya a kereső népességen belül csaknem 12%-kal még tovább emelkedett és 1941-ben elérte a 61,5%-ot. A fizikai dolgozók száma ekkor már 1100 főt tett ki az 1347 kereső személy között. A főbb népgazdasági ágazatok közül az ipari szektorhoz szorosan kötődő bányászat jelentőségének csökkenését mutatja az 1,6%-os foglalkoztatottság, de ugyanígy elhanyagolható az 1%-ot sem elérő építőipari keresők aránya. Az ipari táj által eredményezett arculatváltozás természetesen leértékelte az agrárium szerepét, s így a mezőgazdasági népesség számában is fokozatos visszaesést hozott. Amíg 1920-ban az őstermelők aránya 26,6% volt a keresők körében, addig a Horthy-kor végén csupán 18,6%.⁵¹⁰

A térségben a bányászat utolsó szakasza a szocialista éra idején, az 1950-es évek első felében vette kezdetét. A karácsonylovai, a hasznosi és a bánberekai tárókban több mint 20 évig folyt a kitermelés, egyben egy új bányász lakótelep építését is maga után vonva. A Mocsolyás dűlőben (későbbi Engels telep) 1958 elején 50 bányászlakás épült. Lakóinak

⁵⁰⁹ Tengely Adrienn, 2001: 2.

⁵¹⁰ Népszámlálás, 1975: 370.

többsége a faluból, vagy a megye más területeiről érkezett fiatal házaspár volt, többnyire egy-két gyermekkel. A vándorlást jól mutatja azonban, hogy a beköltözők 14%-a Heves, csaknem 11%-a pedig Szabolcs-Szatmár megyéből jött, de akadtak Pest, Békés, Fejér, Hajdú-Bihar, Bács-Kiskun megyei és budapesti származásúak is. Az új telep vonzó volt továbbá a rossz lakáskörülmények között élő falusiak (borsodnádasiak), valamint a régi-tradicionális nádasdi családokba „benőszült”, de továbbra is idegennek („jött-ment”-nek) tartott fiatalabb nemzedék számára.

Az államosítás (1946. december 1.) után a borsodnádasi lemezgyár állami tulajdonba véve kapcsolódott be a hazai kohászatba, s az Elektroacélmű létrehozásával (1949) új üzemrészszel is gyarapodott. Finomlemez gyártása a Dunai Vasmű megjelenéséig lényegében monopolisztikusnak mondható. A Dunai Vasmű termelésének előretörésével a vállalat léte az 1960-as évek közepén azonban már megkérdőjeleződött, így a fennmaradás érdekében felvetődött a szerkezetváltás szükségessége. A 100. évforduló évében (1964) termelése 79591 tonna finomlemez és 7673 tonna acélöntecs, dolgozói létszáma pedig 2406 fő volt. A Borsodnádasi Lemezgyár termelési szerkezete voltaképpen ekkortól alakult ki: 1967-ben megindult a járműkerék-gyártás, 1968-ban a lemezfeldolgozás (mezőgazdasági terménytárolók, mezőgazdasági szerárak), 1970-ben az acélöntvény-gyártás, 1988-ban pedig meredekvállú tárcsás kerekek előállítás. A Járműkeréküzem a régi salakhányó helyén épült fel, mint a Borsodnádasi Lemezgyár új üzeme. Az üzemi termelés 1969-ben indult meg 92 milliós költségvetéssel. Az üzem beindulásával az Ikarus 200-as család sikereivel párhuzamosan nőtt az autóbuszokhoz felhasználható „8x20”-os méretű kerékpántok termelése.

Az 1960. január 1-jei adatok tanúsága szerint a „szocialista falu” kereső népességének 67,2%-a (1387 fő) tevékenykedett az iparban és már csak alig 4,5%-a (93 fő) a mezőgazdaságban. Ez egyben azt is jeleneti, hogy előbbi szektor már 3217 főt, utóbbi csupán 141 főt tartott el ekkor. Az ipari dolgozóknak 62,1%-a már szak- vagy betanított munkás volt (852 fő), az egyéb fizikai dolgozók aránya 18,2%-ot (252 fő), a szellemieké 18,7%-ot (260 fő) tett ki.⁵¹¹ A biztos megélhetést és egzisztenciát jelentő ÓKÜ és a Borsodnádasi Lemezgyár már a 19. század második felétől kezdve a szakmát-foglalkozást örökítő munkáscsaládokat, munkásdinasztiákat⁵¹² „nevelt ki”, de ez jellemző volt a Rimamurányi Rt. salgótarjáni „telepén” is.

⁵¹¹ Alabán Péter – Vozár Gyuláné, 2011: 25.

⁵¹² Családon belül is jellemző volt az azonos szakmákban való elhelyezkedés: ahogy az arlóai Csutor testvérek legkisebb fiútagja megfogalmazta: „A fiatal oda igyekszik, ahol ismerősök vannak. Így hát

A 60-as évek végétől a szociális ellátás rendszerének kiterjesztésével, a lakáshoz jutás támogatásával egyre többek számára volt érzékelhető lassú életszínvonalbeli emelkedés. A lakosság pénzügyi megtakarításainak ütemét és mértékét jelzi, hogy 1971-ben a Hangony és Vidéke Takarékszövetkezet kirendeltséget nyitott Borsodnádásdon, amelyhez hozzátartozott további három település, Arló, Járdánháza és Borsodszentgyörgy is. A saját épülettel helyben 1983 májusától rendelkező pénzügyi intézet betétszervező munkáját a helyi termelőszövetkezet és társadalmi szervezetek mellett a lemezgyár vezetése is támogatta, így betétállománya 1980-ra elérte a 12,6 millió Ft-ot.⁵¹³ Valójában a takarékbetét volt a megtakarítások kezelésének egyetlen törvényes formája. Külön kiemelendő, hogy a szövetkezeti tagság 60%-a üzemi dolgozó volt, akik körében a „takarékoskodó család” képét igyekezett a szocialista propaganda meg meghonosítani. Számukra a mintegy 3 milliós Ft-os hitelállomány főként a háztáji gazdaság fejlesztését és a személyes igények kielégítését szolgálta.⁵¹⁴ Mára a betétállomány, egyáltalán a lakossági megtakarítás rendkívüli mértékben lecsökkent az anyagi javak szűkössé válásával.

A gyáriparban való, egy egész faluközösség megélhetésének alapját jelentő foglalkoztatás társadalmi hatásai között kiemelendő a paraszti nagycsalád végleges felbomlása, valamint a munkás kiscsaládok létrejötte; még a legelzártabb térségekben is (pl. a Hangony-völgy falvai). 1970-ben a borsodnádásdi család-háztartások döntő többsége (92,5%-a) egy családból állt, tehát a korábbi, a Barkóság több községére jellemző rokonsági együttélési formák úgy tűnik, végleg eltűntek. 1980-ra, miközben a háztartások 81,3%-át kitevő család-háztartások száma összességében némileg (1,9%-kal) csökkent, már az egy családos háztartásmodellben belül is túlnyomórészt (87,8%-ban) rokon és nem rokon személy nélküli „modern”, voltaképpen „csak” szülőkből és gyermekekből álló nukleáris családokat találunk.⁵¹⁵ A korábbi nagycsaládra jellemző három vagy több családból álló háztartások eközben szinte teljesen eltűntek, napjainkban a kétnemzedékes háztartások a leggyakoribbak. Foglalkoztatottságukat nézve az 1990 utáni kedvezőtlen változásokra utal,

én is idejöttem. Megismertem a szakmát – ez egyben azt is jelentette, hogy megszerettem. Ezt a kollektívát, amely minden nap újabb és újabb tonnákat termel. Ezt az emberi közösséget, amely valóban közösen – egyik a másikat kiegészítve – dolgozik.” A 9 gyermekes családban mindhárom fiú (Sándor, József és János) hengerésszként dolgozott a gyárban, szakmájukra pedig felelősségteljes hivatástudattal tekintettek. M. Tóth Ilona, 1978b.

⁵¹³ Alabán János, é. n. [2004]: 8.

⁵¹⁴ Lemezsajtó - Üzemi Híradó 1980/3.: 8.

⁵¹⁵ Népszámlálás, 1972: 631.; ill. 1981: 830-831.

hogy amíg a rendszerváltozás népszámlálása idején 100 háztartásra még 106 kereső jutott, addig 2001-ben csupán 62.⁵¹⁶

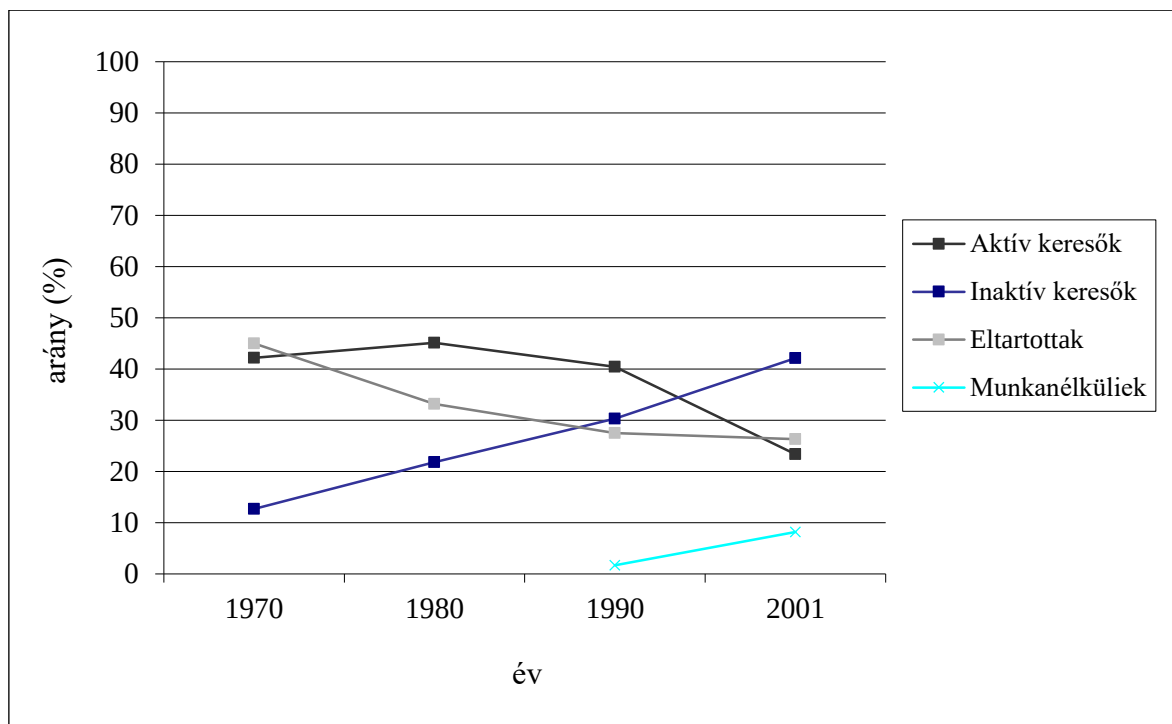

31. kép: Vendégek az jubileumi ünnepen: 125 éves a Borsodnádasi Lemezgyár.
Borsodnádasi, 1989.⁵¹⁷

Értékesítési problémák 1990 februárjától, a gépjárműprogram összeomlásával kezdődően jelentkeztek. 1991-re az üzemnek szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy az „olcsó” alapanyagot a jövőben már nem kaphatja, technológiai adottságai miatt a költségeit nem tudja csökkenteni, így a végtermék ára magasabb lesz, mint a világpiaci ár. A termék ezáltal eladhatatlanná, veszteségesse vált a külfiacon, ráadásul az Ikarus csődbe jutásával nem csak az új típusú kerékpántokból volt minimális az igény, hanem a hagyományos trilex iránti kereslet is csökkent. A vállalati lap 112 milliós veszteségről tudósított az 1990. évre vonatkozóan, amely újabb létszámleépítésekhez vezetett. A több mint 308 millió Ft-os tartozásról küldött felszólító levelet, amit a Borsodnádasi Lemezgyár már nem tudott kifizetni, termelése 1991 augusztusában leállt, az egyre nagyobb mértékű havi veszteség mellett pedig a vezetés ősszel öncsődot jelentett be. A Vállalati Tanács a szeptember 9-én tartott ülésén mindössze egy napirendi pont szerepelt: az igazgató bejelentette a felszámolási eljárás megindításának kezdeményezését.

⁵¹⁶ Népszámlálás, 2001: 4.3.1.

⁵¹⁷ Forrás: Magánarchívum (Béres László).

13. ábra: Borsodnádasd népességének gazdasági aktivitása 1970 és 2001 között.⁵¹⁸

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság október 3-ai meghallgatásának jegyzőkönyve⁵¹⁹ szerint az év eleji 1550 fős dolgozói létszám 950-re csökkent, mivel azonban a rendelés állomány fizetőképes kereslettel tovább nem volt bővíthető, az elbocsátások folytatódtak. A Szanáló Szervezet 6836/91. iktatószámú levele alapján november 28-án a gyár felszámolása megkezdődött.⁵²⁰ Bezárásáig a hazai kohászat több mint egy évszázadon át egyetlen, de mindvégig elismert finomlemezgyára volt. A közúti járműkerék gyártásával foglalkozó, 1992 óta a kelet-európai acélfelni gyártás egyik fontos szereplőjeként számon tartott, magánkézben lévő utódcég, a korábban közel 400 főt is alkalmazó Ples Zrt. napjainkban szintén nehéz helyzetbe került: minimális létszámú dolgozója talán már a végjátéknál asszisztál.

A kereskedelmi főosztályvezető csodát, a már nyugállományba vonult főosztályvezető a nyugdíjak reálértékének megőrzését, az acélműi darus minőségi javulást várt, az energetikus az áremelkedés „elmaradására” számított, a targoncás még bizakodó volt, az üzemlakatos pedig beírta volna munkával és kenyérrel, na meg megfelelő anyagi biztonságot jelentő stabil bérekkel a szerkezetváltás vészjósoló hajnalán.

⁵¹⁸ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Népszámlálás, 1972: 523.; 1981: 722.; ill. 2001: 4.2.1.2., 4.2.1.3.

⁵¹⁹ Forrás: Magánarchívum (Béres László).

⁵²⁰ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Bíróság 2. Fpk. 207/1991/12–13. számú végzés.

- megkérdeztük, — — mit vár 1990-től ?! —

a platinanyíró

Sok pénzt a fizetési borítékban, a lakásviaszonyok javítását minden dolgozónak...

a kulturottthon igazgató

Az árak növekedésének arányában emelkedjen a kultúra iránti igényünk is...

a targoncás

Olyan sikereket a vállalat gazdálkodásában, mint amelyet a BLASE, az 1989/90-es évi labdarugó bajnokság őszi fordulójában elért...

a Vállalati Tanács elnöke

Kíváncsi a vállalati eredmények "ábrázolását", mindannyiunknak hatékonyabb gazdálkodást, minden dolgozónak 30 naponként plusz 13. havi fizetést és remélem a számok 1990-ben már igazat mondanak, így

- 0 %-os lesz az infláció
- 90 Ft. lesz az éves adó
- 990 %-al növelhető a vállalati eredmény
- 1990 Ft-al emelkednek a havi bérek.

a hangmérész

Legyen nekünk megfelelő levezetési rendszer, legyenek 1989-es évhez hasonló, vagy magasabb keresetnövekedés és legyen végre társadalmi közmegegyezés...

a főosztályvezető aki már nyugdíjas

A nyugdíjak reálértéke maradjon állandó

a nyíró

Semmi jót! De azért szeretném, ha a januártól megvalósuló szabad árrendezés ne csak emelkedést, hanem árcsökkenést is hozzon.

a MSZP titkár

Azt várom 1990-től, hogy fizikai dolgozók is olyan arányban legyenek tagjai az MSZP-nek, mint az irodások.

az üzemlakatos

Munkát, kenyeret, megfelelő anyagi biztonságot, stabil béreket...

a sportkört elnök

Vállalatunknak nyereséges gazdálkodást, azurkolóinknak pedig azt, hogy 1990. június 23-án 17.30-kor így köszönthessék a BLASE-t:

BAJNOK CSAPAT! BAJNOK CSAPAT!

az acélműi darus

Az Üzemben a minőség javulásával javuljenek a kereseti arányok. A dolgozók jól elvégzett munkájuk alapján kapják meg a kellő nagyságrendű béreket...

a VSZB titkár

Azt várom, hogy 1990-ben az ország legnépszerűbb embere a Szakszervezetek Országos Szövetségének elnöke lesz, az életszinvisel a foglalkozáspolitikai, az érdekvédelem területén elért eredmények alapján.

az energetikus

Csak reménykedni merek abban, hogy az energiaszektort - ezen belül a villamosenergiát - elkerüli a várható éleleji éremelkedési hullám.

az anyagszertár vezetője

Egy szupergyors helikoptert az anyagbeszerzők részére, esivel a kiküldetésből minden esetben 14.00-ra vissza lehet érkezni. Így megoldódna a beszerzők túlóra elszámolási problémája.

a Kereskedelmi főosztályvezető

Csodát!

A munkaügyi osztályvezető

Teljes bérliberalizálást. A felhasználható vállalati bértőmeg konvertibilis valutára történő átválthatóságát. Az Üzemünk-főosztályoknak anyagi bérfejlesztést és mozgóbért adni, hogy azt mondják az már eok, nem kérünk többet!

egy elkecsesedett de aktív /foci/ drukker

Olyan csodálatos évet várok, melyben az Üzemünk /Járőrkerék/ és labdarugásaunk /a Fradi/ tulszárnyelja 1989 évi "tündöklő" eredményeit.

a Vállalati igazgató

Ugyenazt mint Czveck Iura. De nincs!

32. kép: Újévi remények a rendszerváltozás előtt Borsodnádason (1989).⁵²¹

⁵²¹ Forrás: Lemezsajtó - Üzemi Híradó 1989/4: 3.

Az üzemi lapban megszólalók (32. kép) véleményét tekintve egy azonban közös: többségük – munkakörétől és pozíciójától – függetlenül félve, mégis reménykedve nézett a „fordulat” elé. A gazdasági szabályok és környezet változásával, a piacgazdaságra való áttéréssel kapcsolatos aggodalmaik végül beigazolódtak mind az árak, mind a termelés minősége, mind pedig a bérek rendezése terén. A kultúrotthon vezetője még a kultúra iránti fogékonyságban bizakodott nem is sejtve talán, hogy a létesítmény sorsa is megpecsételődött a gyár jóléti intézményeinek sorában. A biztos munka hiánya ellenben egy valóban új korszak kezdetét jelentette. A lemezgyár felszámolása mégis váratlanul érte a dolgozókat és a vezetőket, nem voltak megoldási tervek vagy stratégiák, holott 1989-ben – az előző oldalon idézett sorok alapján – nagy optimizmus nem hatotta át az érintetteket. A gyárral, illetve a kohászattal kapcsolatos, többnyire általános utalások a visszaemlékezésekben már az 1980-as évek második felétől érzékelhető problémákról és gondokról árulkodnak (közel 500 fős elbocsájtás), ennek tudatában pedig teljesen reális elvárások fogalmazódtak meg a dolgozók részéről. Majd jött a döbbenet... 1991 nyarán a Borsodnádasi Lemezgyár hivatalos üzemi lapja, a Lemezsajtó egyetlen lapon és egyetlen írással jelent meg „Válságban” címmel, amikor Béres László igazgató gyakorlatilag bejelentette a gyár csődhelyzetét, amellyel – a végjáték keretében - megkezdődtek az elbocsátások is. Ennek során és ezt követően több, közép- és időkorú egykori munkavállaló tartós újbóli elhelyezkedésére szinte sem esély sem nyílt.

„A gyárudivaron kosz, por és csendesség. Az egész olyan, mint egy háborús film díszlete. Törmelékupacok közt lépdelünk, egy romos épületen tábla: "Vigyázz! Vonat jöhet!" Sín már sehol. Az egykori hengerműcsarnoknak csak egy sarka áll, torzón meghagyva egy darunyit retróhangulatot. Épületek, műhelyek betört üveggel, néha egész falszakasznyi hiánnyal. Helyenként a falakon még látszik az egykor vörös festékekkel felrótt, munkára biztató feliratok maradványa.” – a 2005-ös helyszíni riport Borsodnádason is egy letűnt kor mementóit és a kilátástalanság képét tárja elénk⁵²², miközben a rendszerváltozást követően Borsodnádason is munkáskutatások kezdődtek és terepgyakorlatok zajlottak.

A helyi munkásság történeti vizsgálatain belül, egy nemzeti attitűdökre kidolgozott elméleti modell⁵²³ alkalmazva, illetve annak lokális attitűdökre formált dimenziói mentén haladva elemezte Murányi István a munkások lokális identitását.⁵²⁴ Hat ilyen attitűdöt

⁵²² Kovács Péter, 2005.

⁵²³ Az ún. Dekker–Malová–Hoogendoorn-féle modellt (2003) a szerző a szociális reprezentáció elméletéhez és egyik módszertani lehetőségéhez (asszociációk elemzéséhez) kapcsolva használta fel egy későbbi tanulmányában is. Vö. Murányi István, 2017.

⁵²⁴ Murányi István, 2012.

(lokális érzés, lokalitás iránti szeretet, lokális büszkeség és preferencia, lokális felsőbbrendűség, lokalitás) bevonva, három csoportba besorolható interjúi a felszámolás, illetve a megszűnés okaira keresték a választ, a Farkaslyuknál is említett alkalmazkodás (adaptáció) sikertelenségét igazolva. Úgy tűnt, hogy a kohászati ágazat általános válságával összefüggő nehézségekkel mindenki tisztában volt, a vezetők felelősségével kapcsolatban is közel azonos véleményt képviseltek: főként a megnevezhető és a megkérdezettek által morálisan elítélhető személyek egyéni „menekülési” stratégiáinak prioritását hangsúlyozták. Harmadrészt, az 1995-ben végleg bezárt üzem megszűnésének okait a szocialista modell csődjére vonatkozó indoklások taglalták, Ózdhoz hasonlóan a „kiárultak és elárultak” átélt élményét idézve a végső elkeseredés közepette. Utóbbit erősítheti Murányiék azon kutatási eredménye, amelyből az derül ki, hogy - három alábbi kulcsfogalom asszociációját tekintve - a helybeliek szemében a munkát a nem csupán munkahelyet jelentő gyár és Borsodnádásd, a gyárat a közösség, a közösségi lét és a munka, míg lakóhelyüket a gyár és a munka jelentette.

Sajátos szimbiózis ez, amely az egyéni boldogulást, mind a szakmai szocializációt, mind pedig a lokális társadalom struktúráját nagyban meghatározta. Ennek megfelelően „a borsodnádásdiak számára a lakóhely, a (megszűnt) gyár és a munka reprezentációja szorosan összekapcsolódik, a három fogalom értelmezését egyfajta kölcsönösen azonos jelentéstartalom jellemzi.”⁵²⁵

MEGNEVEZÉS		FŐ	ARÁNY (%)	
			kategórián belüli	összesített
Foglalkoztatottak összesen		841	-	23,4
ebből	férfi	465	55,3	12,9
	nő	376	44,7	10,5
Munkanélküliek összesen		295	-	8,2
ebből	férfi	177	60,0	4,9
	nő	118	40,0	3,3
Inaktív keresők összesen		1511	-	42,1
ebből	férfi	630	41,7	17,5
	nő	881	58,3	24,6
Eltartottak összesen		945	-	26,3
ebből	férfi	472	49,9	13,1
	nő	473	50,1	13,2
Egyéb		-	-	-
ÖSSZESEN (A város lakossága 2001-ben)		3592	-	100

18. táblázat: A munkaerő-piaci szereplők megoszlása Borsodnádásdon a 2001. évi népszámlálás idején.⁵²⁶

⁵²⁵ Uo.: 123.

⁵²⁶ Népszámlálás, 2001: 4.2.1.3.

Miközben a gyár elvesztése a generációkat jellemző munkás és lokális identitás gyors összeomlásával járt, települési szinten is látható, hogy a munkaerőpiacon a „munkanélküli” kategória hivatalosan addig nem létezett. Az aktív keresők száma lassan növekedett, majd stagnált, illetve meredeken csökkenni kezdett 1990 (Borsodnádasd esetében leginkább 1992) után. Az inaktív keresők (azok a személyek, akik adott időpontban kereső tevékenységet nem folytattak, de keresettel, jövedelemmel rendelkeztek; pl.: nyugdíjasok, gyermekgondozás-nevelés címen ellátásban részesülők) esetében ellenben egyirányú – végig egyenletes - és komoly mértékű emelkedést, míg az eltartottaknál számbeli csökkenést láthatunk. A gazdasági aktivitás a 2000-es évek közepén kedvezőtlen képet mutat: „alig több mint minden negyedik személy végzett kereső tevékenységet (27%), miközben az öregségi és rokkantnyugdíjasok aránya együttesen meghaladta a 37 százalékot.”⁵²⁷

ÉV	Aktív keresők aránya a népességben belül	Aktív keresők megoszlása gazdasági ágazatonként (%)					
		mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	ipar	építőipar	közlekedés, szállítás, hírközlés	kereskedelem	egyéb
1970	42,6	5,2	79,7	1,0	1,7	4,4	8,0
1980	45,1	3,5	79,9	1,4	1,9	4,4	8,9
2001	23,4	0,7	59,5		39,8		

19. táblázat: Az aktív keresők (foglalkoztatottak) aránybeli megoszlása Borsodnádasdon a Kádár-korszakban és a rendszerváltozás után.⁵²⁸

Foglalkozási lebontásban az ipar domináns szerepe vitathatatlan a település lakóinak megélhetése tekintetében, miközben az agrárium fokozatos leépülésének lehetünk szemtanúi. Az 1990 utáni gazdasági nehézségek a statisztikai adatsorokban is érződnek: több kategória eltűnt vagy összevonásra került (pl.: ipar-építőipar), s bár az előző évtizedkehez képest a terciér (szolgáltató) szektor felértékelődött, a termelős beruházások leálltak, az iparban történt negatív irányú változások 2001-re az adatokban is megmutatkoztak. Az agrárium szerepe végleg elhalványulni látszik: a lakosság 70%-ot is meghaladó része már semmilyen formában nem foglalkozott vele a szociológiai felmerések idején szerzett információk szerint; a fennmaradó hányadánál legfeljebb saját fogyasztásra termelés, vagy hobbikertészkedés zajlott. Különösen lesújtó az aktív kereső népesség óriási (több mint 20%-os) visszaesése a teljes lakossághoz viszonyítva. A 19. táblázat 30 év változásait foglalja össze a foglalkoztatottak megoszlásának szemléltetéséhez.

⁵²⁷ Dénes Attila, 2008: 25.

⁵²⁸ Népszámlálás, 1972: 550-551; 1981: 735., ill. 2001: 4.2.2.

Eközben átalakult a helyi vállalkozások jellege, tevékenységi köre is: 2006-ban Borsodnádason a 135 működő, többségében egyéni, legfeljebb a család és háztartás bevételeit növelni képes és részben kényszervállalkozásból mindössze 10 volt ipari, illetve építőipari ágazatba sorolható; a tercier szektor felértékelődése ugyanakkor itt is nyomon követhető. Borsodnádason a rendszerváltozás után a munkaképes korú lakosság száma 1990 és 1996 között alig 1%-kal emelkedett (2312 főre), ezen belül az aktív keresők száma 1566-ról 1812 főre nőtt (+ 15,7%).

Utóbbi (1996-os) évben a helyben foglalkoztatottak száma jelentősen visszaesett (2443-ról 1170 főre: - 52,1%), miközben regisztrált munkanélküliek száma már meghaladta a 330 főt. Arányuk később tovább emelkedett, s 2006-ra elérte a 21%-ot, ami a háztartások 20%-át érintette és országosan is magas értéknek mondható. Utóbbinál súlyosbítja a helyzetet, hogy több mint a felük tartósan, akár több év óta nem talált állást. A 61 éves Sz. J.-né, a vele készült interjú idején immár 12 éve volt munkanélküli. 27 év munkaviszony után lett egyik-napról a másikra vált azzá, azóta minden lehetőséget, akár távol a családjától is, próbál megragadni, hogy egy kicsit több pénzük legyen. „Munkalehetőség az nincsen, mert már 45 évesen a Munkaügyi Központ azt mondta, hogy ki vagyok öregedve, úgyhogy a fiatalokat veszik fel még takarítani is.”⁵²⁹ Sorsa korántsem egyedi, igaz az akaraton is sok múlik. A 27 éves B. Jánost Egercsehiből számolták le 2003-ban, ahol többek között anyagmozgató, de azóta építőipari szakmunkás végzettséggel legfeljebb közterületen tevékenykedett gondozóként, s alkalmi munkákat kapott.⁵³⁰ Panasz viszont rengeteg. A helyzeten sokszor a sorsukba „beletörődő”, s ezt kifelé tudatosan mutató aktív korúak tudnának változtatni, de az erre való törekvés is gyakran hiányzik. Igen veszélyes, ha ez már az iskolai évek alatt, s a 16 éves tankötelezettség adta, a nappali tagozatos képzésből történő leszámolás „lehetőségével” élve elkezdődik. A tapasztalat az, hogy sokaknak nincs visszaút a munkaerő-piac keresett, jól fizető, ám szaktudást igénylő szakmái, betölthető pozíciói felé. Az egyéni életutak mélyen az országos átlag alatti életszínvonalról, a beszűkült lehetőségekről, olykor itt is a kilátástalanságról tanúskodnak.

A 2006-2007. évi adatfelvétel nyomán - a dezintegrációt is érintően - számos kérdésre választ kaphattunk a település posztindusztrializációs periódusát érintő társadalomtörténeti változások tekintetében. A 2005. évi Mikrocenzushoz, mint országos átlaghoz viszonyított háztartás-vizsgálat a foglalkoztatás mellett az eltartottak arányára is

⁵²⁹ Interjú Sz. J. néval, 2007.

⁵³⁰ Interjú B. Jánossal, 2007.

utal. A leggyakoribbnak mért kétfős háztartás egyharmados arányt képviselt, míg a népesebb (főként roma) társadalmi csoportoknál ez a többszöröse (esetenként 8 fő fölötti) is lehet. Az iskolázottság az országosan mért szinthez képest alacsonyabb volt: a 14 évnél idősebb lakosság 15%-a nem végezte el az általános iskola nyolc osztályát sem.⁵³¹

A lakosság közhangulatára jellemző, hogy 2007-ben a megkérdezettek 42%-a szívesen elköltözne a településről, ám ez is több tényezőtől függ: ilyen az iskolai végzettség, amelynek alacsony foka egyben a „helyben ragadás” állapotát konzerválja, míg a kvalifikáltság szélesebb perspektívát mutat és környékbeli-közelebbi (pl. Eger – Heves megye), vagy távolabbi helyen (pl. Budapest) elképzelt boldogulásban gondolkodik. Az ezredforduló állapotát jól jellemzik a háttérben megmutatkozó, az elköltözést megoldásnak tartó alternatívák mögötti jövedelmi viszonyok. A vizsgálatok a háztartások 22%-ánál közüzemi díjfizetési problémákat, 16%-ánál élelmiszervásárlási nehézségeket mértek, utalva a szegénység differenciáltságára. Miközben a leggyakoribb jövedelem a nyugdíj volt, rendszeres fizetéssel a háztartások 40%-a számolhatott csupán, minden másodikban pedig kizárólag ún. passzív jövedelem fordult elő, amely nem legális munkavégzésből, bérjellegű juttatásból, vagy vállalkozói bevételből származott.⁵³² A gyermekvállalás ugyancsak megélhetést nagyban segítő alternatíva, nem véletlen, hogy a romák által sűrűbben lakott utcákban a háztartás átlagos nagysága is van, hogy elérje az öt főt. A munka világába való visszatérést nehezíti, illetve kvázi „feleslegessé teszi”, hogy a családi pótlék, a gyes, a gyed magasabb bevételt jelentenek, mint akár az alkalmi munkából szerzett teljesen, félig, vagy „feketén” szerzett pénzbeli jövedelem.

A helyi romák csoportjait egyébként külön elemzés is vizsgálta a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplők véleményén és a városról alkotott mentális térképén keresztül, a helyi diskurzusokban a „szegények lakóhelyeként” számon tartott szomszédságokat felmérve. A résztvevő megfigyelő és mélyinterjú-készítő szociológiai terepmunka során a helyi romák esetében sikerült kimutatni egyrészt a társadalom szegmentálódása mentén a szegénységben és kirekesztettségben élők társadalmi demográfiai helyzetének mind élesebbé válását, annak generációk között felerősödő - e társadalmi csoportok térbeli koncentrálódásával együtt járó – újratermelődését, másrészt a már korábban említett „falu ↔ telep” sajátos múltban gyökerező viszonyrendszerét is. Ennek értelmében nem a vélt - romák és nem romák közötti - ellentéteket emelték ki a

⁵³¹ Dénes Attila, 2008: 25.

⁵³² Uo.: 29.

szakemberek, sokkal inkább az egyes cigány csoportok közötti társadalmi törésvonalakra hívták fel a figyelmet. A többségi társadalommal évtizedek óta társadalmi és gazdasági kapcsolatokat kialakító, erősebb asszimilációt és társadalmi integrációt mutató oláh cigányok, illetve a „telepi szegények”, a romungrók mind térben, mind a társadalmi együttélést meghatározó mentalitásban elkülönültek egymástól. „Míg az oláh cigány családok jellemzően a város nyugati részén, ha egy-egy utcában nagyobb számban is, de nem egy tömbben, jellemzően nem romák szomszédságában élnek, addig a város másik felén élt és él egy tömbben a magyar cigányok túlnyomó többsége. A város szélén fekvő szegregátum⁵³³ két utcájában kizárólag, háromban nem roma szegényekkel vegyesen, de többséget alkotva magyar cigányok élnek. Az oláh cigány és a magyar cigány között nincs helyi példa vegyes házasságra, míg magyar cigányok és nem cigányok között ez egyre jellemzőbb.”⁵³⁴ A gyorsabb asszimilálódás mögött Váradi Monika Mária ugyanakkor az integráció különböző mintázatát, valamint a többségi társadalomhoz kötődően szorosabb, ún. „áthidaló” (‘bridging’) típusú kapcsolatrendszert feltételez, amely az elfogadottság erősítéséhez nagyban hozzájárult.⁵³⁵

Több vizsgált életpálya ciklikus köröket leíró zsákutca, támogató kapcsolatok nélkül pedig ezeknek a szegényeknek a sorsa még inkább a reménytelenség irányába mutat. A devianciák és a bűnözés jelenléte a család leépüléséhez vezet, az oda született gyermekek számára pedig nem tölti be az elsődleges szocializációs közeg funkcióját. Több börtönviselt szabadulása után visszaesővé válik, ugyanis hiába keresnek, büntetett előéletük miatt sehol nem találnak munkát és nagy nyomás, elviselhetetlen teher és feszültség nehezedik rájuk, hogy nem tudnak megfelelni családfenntartói szerepüknek. Az anonimizált, 2010-es évek első felében végzett terepmunka során ismertetett életutak közül jól prezentálja mindezt annak a „telepi”, akkor 25 éves, három kisgyermeket nevelő fiatal roma asszonynak a kényszerpályája, aki elvégezve a nyolc osztályt - jelentkezve ugyan középiskolába - csecsemőgondozónak tanult volna, de megismerte a férjét, s hozzá költözött, annak ellenére, hogy szülei nem nézték jó szemmel a kapcsolatukat, részben a leendő börtönviselt após miatt. Az interjúzás idején 11 éve együtt élő párnak munkahelye nem volt. A férfi befejezte az általános iskolát, majd közmunkásként dolgozott, illetve eljárt napszámba. A fiatalasszony csak a gyerekek után járó támogatásból élt, munkahelyhiányában korábban ő

⁵³³ 2008-ban, a KSH által mért 2001-es népességhez viszonyítva, a szegregált környezetben élő aránya 19,5%-os volt. Vö. Kistérségi helyzetelemzés, 2010: 13.

⁵³⁴ Fehér Katalin – Keller Judit – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde, 2015: 96.

⁵³⁵ Váradi Monika Mária, 2015: 48.

is eljárt napszámba, de míg férje a börtönbe került, nem tudta kire hagyni a gyerekeit, ezért ettől a bevételtől is elesett. „Hallgatnia kellett volna a szüleire, mondta a beszélgetés során, de a férje nem bántja őt, és itt vannak a gyerekek, ezért nem bánja, hogy így alakult az élete. A férje már nem először ül börtönben. Ebben a családban megismétlődik az előző generációban is meglévő kriminalitás, mint a mélyszegénység kihívásaira adott válasz. A fiatalasszony egyik testvére lakik a szomszédban, hasonló szegénységben, hozzá mindennap átjár, csak az ő érzelmi támogatására támaszkodhat.”⁵³⁶

A családi kötelékek / kötődések elvesztése, hiánya a nyomorúságuk, leépülésük jele és következménye, amely együtt jár a munka világából való kirekesztődéssel, a családon túlmutató kapcsolatok elvesztésével is. A mélyszegénység állapota bár nem feltétlenül és kizárólag etnikai színezetű, a többségi társadalom felé ún. ’kontaktarm’ (kapcsolatszegény) állapotot idéz elő, amelyben az egyénnek lényegében nincs kihez fordulnia szükség esetén segítségnyújtás reményében.

Habár az integrációs és emancipációs fejlesztések kapcsán az önkormányzatot számos elismerés érte oktatásuk és így előrejutásuk támogatás révén, a kohézió, a közösségiség megteremtése jóval nehezebb feladat tehát. Foglalkoztatásukra nézve szinte teljesen kiszorultak az elsődleges munkaerőpiacról, romákat általában csak az év meghatározott időszakában, szezonálisan foglalkoztatnak, jellemzően a mezőgazdaságban és az építőiparban. Marad a közmunka, amelynek egzisztenciális konszolidáló hatása éppúgy vitatott, mint a nyílt, elsődleges munkaerő-piacra „visszavezető”, értékteremtő és a fenntarthatóságot célzó szerepe.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy Borsodnádasd várossá nyilvánításának háttérében több, egymástól független alakító tényező állt. Miközben ipari jellege, de alacsony lélekszáma folytán nem minősült „szocialista város”-nak a rendszerváltozást megelőzően, pont akkor ruházták fel városi ranggal, amikor a nehézipar leépítettsége véglegesült a térségben, a folyamatos elvándorlás, illetve az előregedő és elszegényedő (8-as szegénységi kódú), növekvő roma kisebbségű, ezáltal több ponton szegregálódó helyi társadalom folytán lélekszáma több mint fél évszázados mélypontra zuhant. 2001-ben 3592, 2011-ben pedig már csak 3169 fő élt a településen⁵³⁷, vagyis a csökkenés az 1949. évi népszámlálás idején összeírt szám (3511 fő) alá esett vissza. Várossá válása ún. előremenekülési stratégiaként, a sokrétű és összetett gazdasági és társadalmi problémákra

⁵³⁶ Uo.: 53.

⁵³⁷ 4.1.1.1 A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség, 2011. Népszámlálás, 2013: 145.

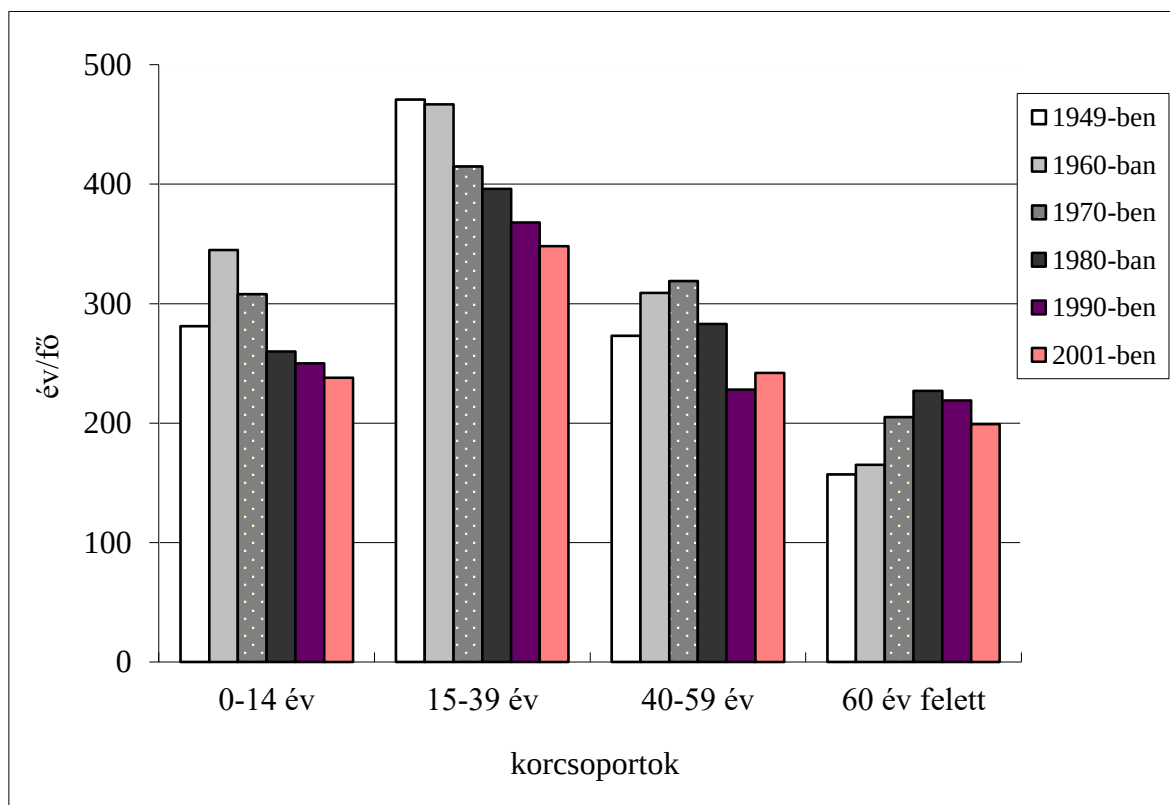
adott egyfajta válaszlépésként (is) értelmezhető. Miközben a hagyományos, történelmi vonzaskörzet városi funkciókat szolgáltató kisközpontjává kívánt válni, ezt részben a többcélú kistérségek, kistérségi társulások létrehozásával az állami beavatkozás ellehetetlenítette, megnehezítette számára. A felvázolt elméletekből, empirikus kutatásokból levonható következtetés, hogy az 5000 fő alatti – fejlettebb – községek várossá nyilvánítása folytatódik a jövőben, azonban a vonzaskörzeti funkciók, egyáltalán a városi szerepkörök betöltésénél aránytalanságok vehetők észre, egy részük ezeknek nem felel meg. A megadott szempontok, dimenziók és elemzési mutatók szerint Borsodnádasd – ipari jellegét elveszítve – inkább tekinthető a városi funkciók összetétele, illetve az ehhez tartozó intézmények jelenléte / hiánya szerint a „csekélyebb városi szerepkörű települések” típuson belül a többséget kitevő „hiányos” altípus egyik helységének (avagy egy „faluváros”-nak), a városállomány hierarchiájában „kisváros”-nak, a helyi köznyelvben pedig „falu”-nak.

VI. 3. Domaháza

Az esettanulmányok sorában, a rendszerváltozás utáni falusi társadalmak változásainak vizsgálatát hosszú előzetes kutatás előzte meg Domaháza község esetében. A választás – személyes kötődésemen túl - nem véletlen: a korábban néprajzi gyűjtések középpontjában álló barkó település történetének monografikus feldolgozása mellett a megannyi fotográfia, illetve a helyben forgatott filmszociográfiák új szempontú megközelítést és feldolgozásmódot igényeltek. Mezőgazdasági (főképp állattartó), egykor kismemesi településként csaknem a legkésőbb „ragadta” magával az iparosítás és a gyári munkavállalás fokozatosságra épülő folyamata, 1990 utáni leépülése azonban hasonló, jelen állapota ugyanakkor a gyár és a bányák által életre hívott települések, kolóniák sorsában osztozik érdemben megnevezhető kitörési pont nélkül.

A Borsod–Abaúj–Zemplén megye legnyugatibb településeként, Ózd városhoz mintegy 17 km-re, Heves, Nógrád és - a szlovák határ mentén – a történelmi Gömör megyék találkozásánál fekszik. Két hosszú völgy metszésénél épült, a már említett keleti palóc etnikum által lakott Barkóság nevű tájegység összefüggő erdőségekkel védett részein, vízválasztó hegyekkel körülvéve. Határa hegyes, terméketlen talajú, szántóföldjei gyenge minőségűek és nehezen megmunkálhatók. Földművelő gazdasága ennek megfelelően az önellátást szolgálta, a piacra termelésre nem volt komolyabb lehetőség. Állattartással, pásztorkodással foglalkozó népességének mezőgazdasági jellege talán a legtovább maradt fenn a környéken a nehézipar késői (1945 utáni) térhódításáig. A falu lélekszáma igen lassan emelkedett: az 1000 főt csak 1920-ra haladta meg, majd emelkedni kezdett. A

rendszerváltozás után a folyamatos csökkenés itt is megfigyelhető: 1990-ben még 1065, 2001-ben 1028, 2011-ben – jelentősebb visszaesést követően – már csupán 844 fő volt a lakónépesség száma.⁵³⁸ Homogén képet mutat a vallási megoszlása is: a barkó falvakhoz hasonlóan a római katolikusok aránya mindvégig meghatározó volt a településen, ám a legutóbbi, 2011. évi összeírás idején az egyre kevesebb válaszadó csupán 68%-a vallotta magát annak.⁵³⁹

14. ábra: Domaháza lakónépessége korcsoportok szerint a szocialista időszakban és a rendszerváltozás után.⁵⁴⁰

A demográfiai tényezők egyik sajátos vizsgálati része itt is a népesség korcsoport szerinti összetételének elemzése. A korfákkal ábrázolt népességváltási folyamatok - lokális szinten - Domaházán is az előregedés tendenciáját erősítik meg. Mindez utal a születések számának csökkenésére, valamint az idősebb emberek számának viszonylagos emelkedésére. A 14. ábra oszlopdiagramjának értékei négy fő korcsoport esetében, hat népszámlálás időpontjában mutatják, s egyben igazolják az említett általános folyamatokat a községben. A Kádár-korszak végére az első kategória (14 év alattiak) fokozatos emelkedés,

⁵³⁸ 4.1.1.1 A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség, 2011. Népszámlálás, 2013: 147.

⁵³⁹ Uo.: 214.

⁵⁴⁰ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Népszámlálás, 1950: 176-177., 1961: 87., 1972: 443., 1981: 626-627., 1992: 330-331., ill. Népszámlálás, 2001: 4.1.4.1.

majd stagnálás utáni visszaesésként, a középső kettő (15-39, illetve 40-59 év közöttiek) stagnáló-emelkedő, majd szintén visszaeső, míg az utolsó korcsoport (60 év felettiek) a század második felében egységesen emelkedő sávban ábrázolható. 1990 után minden kategóriában látványos a visszaesés, de arányaiban a legidősebbek száma már meghaladta a legfiatalabbakét.

Nemenkénti lebontásban vizsgálódva a nők száma végig magasabb a vizsgált perióduson belül. Számukban a folyamatos növekedés a 60-as években lelassult, majd a lakosságszám alakulásának megfelelően csökkent. A szocialista kor első és második szakaszában (1949-ben és 1980-ban) is 20 fő körüli volt a differencia a két nem között, a rendszerváltozás idején a – folyamatos összlétszám-csökkenés mellett – már annyi sem. Mindez megfelel a megyei, azon belül pedig a későbbi ózdi kistérség adatainak.

A helyi társadalmon belüli átrétegződés problémáját a fennálló politikai rendszer által hozott változások tükrében tekinthetjük át. A paraszti életet és a munkát átformáló kollektivizálás a hagyományos paraszti társadalomból a falusi társadalom felé mutató átmenetben az agrártársadalom zsugorodását idézte elő. Már az 1950-es évek elejétől kezdve érezhetőek voltak az iparban foglalkoztatottak számának folyamatos emelkedése mellett a városi munkásság rekrutációjában és összetételében megfigyelhető változások. A mezőgazdasági munka presztízsvesztésén túl, az agrárnépesség legalsó csoportjainak (kisparasztok, ill. többnyire nincstelen agrárproletárok) szemében a lakóhelyet a munkahellyel is ötvöző ipari nagyüzem egyfajta kitörési stratégiát jelentő „álomvilágnak” számított, egyben értékrendszerük átalakulásával is járt. Az újonnan belépők többsége Ózd környékén is a különböző paraszti rétegekből érkezett, felerősítve ezzel a társadalmi átrétegződést (parasztból ipari munkás). Ennek gyors üteme az 1970-es évek elején bekövetkezett fordulatig tartott, amikor a szabad munkaerő csökkenni kezdett.⁵⁴¹ A Domaháza környéki községekben hasonló jelenségeket figyelhetünk meg, sőt, ha a keresők foglalkoztatási szektoronkénti lebontását vizsgáljuk, Domaházán, Kissikátorban és Hangonyban csaknem azonos arányokat tapasztalhatunk. Az ipari munkások aránya már megközelítette az 50%-ot, őket a mezőgazdaságban dolgozók követték még mindig jelentős számban. Dömötör Ákos néprajzkutató főként a falusi elszigeteltséggel és elzártsággal magyarázza, hogy az Ózdtól való távolság növekedésével a térségben lassan haladt előre az

⁵⁴¹ Valuch Tibor, 2001: 226.

átrétegződés folyamata,⁵⁴² habár tíz év alatt - arányait tekintve - már jelentős különbség alakult ki Domaháza és Hangony agrárnépessége között (36,9%, ill. 22,1%).

Foglalkozási lebontásban az ipar domináns szerepe vitathatatlan a település (és környéke) lakóinak megélhetése tekintetében, miközben az agrárium fokozatos leépülésének lehetünk szemtanúi. Az 1990 utáni gazdasági nehézségek a statisztikai adatsorokban is érződnek: több kategória eltűnt vagy összevonásra került (pl.: ipar-építőipar), s bár az előző évtizedekhez képest a tercier (szolgáltató) szektor felértékelődött, a termelő beruházások leálltak, az iparban történt negatív irányú változások 2001-re az adatokban is megmutatkoztak. Utóbbiak közlése szándékos éppen ebben a fejezetben, mivel jelentős eltéréseket figyelhetünk meg bennük. Különösen lesújtó az aktív kereső népesség óriási (majdnem 30%-os) visszaesése a teljes lakossághoz viszonyítva. A 20. számú táblázat 30 év változásait foglalja össze a foglalkoztatottak megoszlásának szemléltetéséhez.

ÉV	Aktív keresők aránya a népességben belül	Aktív keresők megoszlása gazdasági ágazatonként (%)					
		mezőgazdaság és erdőgazdálkodás	ipar	építőipar	közlekedés, szállítás, hírközlés	kereskedelem	egyéb
1970	43,2	37,1	49,8	2,6	2,1	3,9	4,5
1980	36,7	19,2	61,7	1,9	3,7	5,1	8,4
2001	16,3	4,8	43,1		52,1		

20. táblázat: Az aktív keresők (foglalkoztatottak) aránybeli megoszlása Domaházán a Kádár-korszakban és a rendszerváltozás után.⁵⁴³

Ebben az időszakban a faluközösségen belül egyértelműen a kiscsalád (általában háromgyermekes) töltötte be a központi szerepet, melyben gyakorlatilag megszűnt a nők korábbi, alárendelt helyzete. A néprajzi kutatások szerint, a család hagyományos elemeinek megőrzésében az asszonyoknak döntő szerep jutott. Dömötör Ákos reprezentatív kérdőíves felmérést végzett Domaházán és Kissikátorban a társadalmi átrétegződés vizsgálata során, amellyel kimutatta, hogy miközben fokozatosan nőtt az ózdi vasgyárban dolgozó bejáró, ugyanakkor családi gazdálkodással továbbra is foglalkozó (kétlaki) dolgozók⁵⁴⁴ száma, az

⁵⁴² Dömötör Ákos, 1994: 375.

⁵⁴³ Népszámlálás, 1972: 550-551; 1981: 735, ill. Népszámlálás, 2001: 4.2.2.

⁵⁴⁴ Kétlakiakat természetesen más településen is találunk: A sajtóvezetdi K. Nagy József, a központi karbantartás ácsrészlégének csoportvezetője már nem tartotta magát parasztnak a vele készült interjú során. Napirendje jól mutatja a falusi munkások életmenetét: kelés hajnali 4 órakor, hazaérkezés fél 4-kor, majd következhetett a házimunka, a jószágok (sertés, baromfi, tehén, birka), de gondozta 200 négyszög-öl szőlőjét is. Munkavégzése során jelentős motiváló tényezőnek bizonyult az elismerés, tisztelet és megbecsülés mellett számos elismerés, amit a gyártól kapott. Vö. Vincze Zoltán, 1976. A kétlaki életmód olykor a munkafegyelmet is befolyásolta: 1978 nyarán az ún. „kékmotoros” ellenőrzések során az ÓKÜ betegellenőre a Hangony-völgyben tartott szűrőpróba-ellenőrzések során

adatok szerint a főképp háztartásbeli asszonyok téesz–tagsága azt jelentette családjaikban, hogy „az otthoni hagyományos munkamegosztás öröközte meg: az asszony a házban adódó női munkákkal foglalatostkodott, férje pedig a gyári termelés mellett végezte el a szükséges mezőgazdasági teendőket.”⁵⁴⁵ A Hangony–völgyi településeken (elsőként az 1979-ben Ózdhoz csatolt Szentsimonban, majd Hangonyban, később Domaházán is) a mezőgazdasági tevékenységet végzők köre egyre jobban leszűkül⁵⁴⁶, majd jellemzővé vált a női munkavállalás. A munkalehetőségek terén a Debreceni Ruhagyár Ózdon létesített részlege és a Budapesti Fehérnemű Ktsz hangonyi üzeme voltak a legjelentősebb tényezők a nők foglalkoztatásában: összesen 35 fő talált ezekben munkát⁵⁴⁷, ezalatt pedig a kiscsalád funkciórendszere új tartalommal bővült.

A bezárt ózdi vasgyár ebben a közegben ismét bizonyította környezetformáló erejét és tényezőbeli jelentőségét: egy évszázaddal korábban még a parasztság kultúrájának, a fokozatos társadalmi átrétegződésnek a kezdetéül szolgált, újfajta életmód kialakulását eredményezve, addig 1990 után a megszűnése is éreztette hatását. Az agráriumban eközben sokan a magyar falu tragédiájáról beszéltek a termelőlőszövetkezetek erőszakos szétverését, a privatizációval elaprózódott birtokviszonyokat és fejlődésképtelen családi gazdaságok kialakulását említve. A politikai rendszerváltás a mezőgazdaság szereplőire nézve egységes szempontot tartott elérendőnek: a nagyüzemi termelés megszüntetését és a magántulajdon azonnali visszaállítását (privatizálást). Ennek megfelelően sokan tervezgetni kezdtek a jövőre nézve, hiszen természetesnek tűnt számukra, hogy a későbbiekben önállóan kívánnak gazdálkodni. Az 1987. évi I. törvény 1989. július 1-jén hatályba lépett módosítása eltávolította a meglévő korlátokat az állampolgári tulajdonszerzés és a társadalmi tulajdonban lévő föld forgalma elől – egyúttal megteremtette a mezőgazdaságban a földpiac feltételeit is. A téesz volt tagjainak, illetve örököseinek és más földtulajdonosoknak az eddiginél lényegesen szélesebb lehetőség nyílt arra, hogy szabadon rendelkezessenek az örökhatyók által bevitt földekkel, s azok tulajdonosi jogosultságaival. Mindezek kiegészítéseképpen 1990-ben a XXXVIII. tv. az „önkéntesség” elvére építve lehetőséget

alig talált betegállományban lévő „valódi” beteget. Nyolc meglátogatott táppénzes közül (pl. Domaházán) négy nem tudott hollétééről, elfoglaltságáról elfogadható magyarázatot adni, ezért ügyüket Szakszervezeti Társadalombiztosítási Tanácsnak adták át. Jellemző, hogy mezőgazdasági munkák miatt, de esetenként csupán kirándulás, vagy más pihenési céllal írták ki magukat dolgozók a körzeti orvossal. Vincze Zoltán, 1978.

⁵⁴⁵ Dömötör Ákos, 1994: 375.

⁵⁴⁶ 1975-ben az ózdi járásban alig 2000 fő tevékenykedett az agráriumban. A települések közül viszont Arlóban már 88, Domaházán 60%-os volt az ipari munkavállalók aránya, miközben az ÓKÜ bejárói 37%-ot tettek ki. Magyar Tibor, 1976b.

⁵⁴⁷ Dolezsál [Dolezsár] Vilmos, 1976: 85.

teremtett a szövetkezetből történő kiválásra vagy a más szövetkezetbe történő beolvadásra, 1991-ben pedig megszületett az első kárpótlási törvény. A folyamat helyi szinten is elhúzódott: a Bánvölgye MGTSZ egykori termőföldterületéből Domaházán - kárpótlásra előkészítve - még 1995. november 16-án is tartottak termőföld árverést a Csobánkó nevű határrész délre több mint 4500 m² erdőterületről és közel 12 hektár legelőről.⁵⁴⁸

Jellemző a volt ózdi kistérségre, hogy azt követő évek alatt a földek elértéktelenedtek, többen akár – külföldiek kezére átjárt szott - „zsebszerződések” útján is megszabadultak tőle, vagy életjáradékra váltották. Az agrárium területén mindeközben eltűntek a korábbi együttműködési és termelési formák, megszűntek a termelőszövetkezetek, s bár kárpótlás révén ismét földhöz lehetett jutni, az ennek megműveléséhez szükséges eszközt és fedezetet nem biztosították. A jellemző presztízsvesztést jelzi, hogy a fiatalabb generáció már korántsem ragaszkodik a földhöz, mint elődeik, megélhetését ugyanis ezen a téren nem / sem látja biztosítottak. Ahogy Medve Alfonz is keserűen megjegyezte az ezredfordulót követően: „A mi határunk nem nagyüzemre való. Egy kombájn még az úton sem tudna elmenni Domaházán. / 2000-ben volt az aranylakodalmunk, ami előtt eladtam az utolsó két lovamat is. Nem tagadom, megkönnyeztem őket. Megöregedtem, nem bírtam a tempót. A teheneket a fiamnak adtam. Az a kérdés, én számoltam-e fel a gazdaságot, vagy az számolt fel engem.”⁵⁴⁹ Szavai Kovách Imrének, a vidékképek visszatérő állandóságáról szóló gondolatait idézik fel előttünk, aki a földek kevesek (az „új birtokosság”) kezén történő reprivatizációja kapcsán a Horthy-korszaknál is nagyobb mértékű koncentrációt vél felfedezni. A faluban maradt (vagy „rekedt”) többség számára sok lehetőség – az előzetes várakozások ellenére – nem nyílt, miközben „a földhöz komoly szakismeret kell, és az akkor is így volt, mikor az ember két ökörről szántott. Ez a speciális, gyakorlati ismerethalmaz falun sokakból mára teljesen kikopott. A legszegényebb családok azok, amelyek nem termelnek semmit, hiába lenne kertjük. A megfosztottság, az elszegényedés egyik dimenziója, hogy nem csak az iskolai tudást nem tudod megszerezni, a gyakorlati tudáshoz sem tudsz hozzáférni. A falvakból a parasztság tűnt el. A paraszt lehetett szegény is, de a megélhetéséhez szükséges dolgokat ismerte. Lehet, hogy nem volt földje, de ha földhöz jutott, azonnal megművelte. Manapság hiányzik az adaptációs készség, úgy szoktuk mondani, »civilizációs visszaesés« történt.”⁵⁵⁰ A vidéki népesség ebben az értelemben már nem jelent paraszti mivoltot és minőséget sem életmódjában, sem a végzett

⁵⁴⁸ 14-13/1995. ikt. sz. irat. Polgármesteri Hivatal Irattára, Domaháza.

⁵⁴⁹ Interjú Medve Alfonzzal, 2001. Idézi: Alabán Péter, 2010: 135.

⁵⁵⁰ Buják Attila, 2017.

tevékenységében, sem pedig kultúrájában. Domaháza 20. század második felének társadalomtörténete hűen tükrözi ezeket a megállapításokat.

A társadalom mobilitási csatornái beszűkültek, munkahely és munkalehetőség alig akad a faluban, míg a legszegényebbek, illetve a romák integrálását közmunkával, segélyrendszerrel próbálják jelenleg is megoldani. 1990 után volt ugyan kísérlet néhány beruházás (pl.: rongyszőnyegkészítés) megvalósítására, ezek azonban nem bizonyultak életképesnek. Szerepelt a tervek között a fafeldolgozás, legalább félkész termékek gyártásával, továbbá az erdei termékek begyűjtése és feldolgozása is. Többen egyéni vállalkozásba kezdtek, például a kereskedelem területén: 1995 végén már hat élelmiszer jellegű vegyes üzlet (és/vagy italbolt), egy „turkáló”, kettő termék-tápbolt, vagyis összesen kilenc kiskereskedelmi egység működött itt.⁵⁵¹ Számuk nagyságához képest forgalmuk csekélynek mondható. Környékünkön is ugyanakkor tömeges jelenséggé vált az ún. kényszervállalkozások száma, holott országos szinten elmondható, hogy a hazai gazdaságban a kisvállalkozások súlya elmarad a nálunk fejlettebb országok gyakorlatától. A 2008. január 1-jével hatályba lépett áfatörvény ráadásul kimondja, hogy adóköteles tevékenységet csak adószámmal rendelkező adóalany folytathat. Ezért azoknak az őstermelőknek is regisztráltatniuk kellett magukat az APEH-nál, akik eddig még nem rendelkeztek adószámmal.

Az egyik legnagyobb várakozás – rögtön a rendszerváltozást követően - a tejüzem megalakulását övezte. A régi általános iskola épületének (6 millió Ft-ba kerülő) felújításával, 1992 nyarán - a berendezések árát is beszámítva - összesen mintegy 14,5 millió Ft-ból és 15 fővel kezdte meg működését a „Domatej” Mezőgazdasági, Élelmiszeripari és Szolgáltató Korlátolt Felelősségű Társaság. Az alapító vagyon⁵⁵² 85%-a az önkormányzaté volt, de résztulajdonosa volt az üzemnek a zabari önkormányzat és hét helyi magánszemély is. Németh József, akkori polgármester kezdeti optimizmusa érthető volt: az alapanyag biztosítva volt a domaházi és a környékbeli falvak tehéntartó gazdái révén, a felvásárló piac azonban – mint később bebizonyosodott – nem hozta meg a várt reményeket, így a poharas és üveges tejet, tejszínt, tejfölt, túrót és vaját gyártani kívánó cég tartós működését sem lehetett biztosítani.

⁵⁵¹ 156/1996. ikt. sz. irat. Polgármesteri Hivatal, Domaháza. Összehasonlításképpen, a szomszédos, kisebb lélekszámú Kissikátorban ekkor működő vállalkozói tevékenységek összetétele hasonló: zöldség-gyümölcs, fagyalt kereskedést, italboltot, vegyesboltot, baromfikeltetőt és terményboltot üzemeltettek a faluban, igazán kiemelkedővé azonban a helyi mini pékség (Siki Sütőipari Kft.) vált.

⁵⁵² 7,2 millió Ft bejegyzett tőkével. <http://www.ceginformacio.hu/cr9310557536> - utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.

A Kft. végül néhány év alatt tönkre ment, 1995-ben a cég már hitelképes mérleget sem tudott felmutatni, 1997 elején pedig – az ideiglenes ügyvezető lemondása idején – már csaknem 1 millió Ft-tal tartozott a ceredi tehenes gazdának (és azok családjának), miközben a vállalkozásba korábban beszállt zabari önkormányzat is futhatott a pénze után.⁵⁵³ „Nem a tej, a tehén eladó!” – hangzott akkor keserűen, hiszen a következmények több családot is súlyosan érintettek: 21 ceredi gazda közül például Kissimonék – apáról fiúra szálló – gazdálkodását az eset teljesen ellehetetlenítette: gépeik nagy részét, illetve hat tehénből négyet azonnal eladni kényszerültek. A Nógrád megyei faluban ezt követően rögtön – egy év alatt – százról tízre esett vissza az állatorvos által összeszámolt kocák száma.⁵⁵⁴ 1997 áprilisában a Domatej Kft. végül felszámolás alá került; nyilvántartása 1992. június 15-től 1997. április 7-ig tartott.

33. kép: Koccintás tejjel a „Domatej” Kft. megnyitóján. Domaháza, 1992.⁵⁵⁵

Egyéni vállalkozói szinten is voltak kudarcba fulladt kísérletek. A római katolikus templom mellett 2002-ben készült el a 120 m² alapterületű, kétszintes, hatszobás, korszerűen

⁵⁵³ Nógrád Megyei Hírlap 1997/31: 2.

⁵⁵⁴ Nógrád Megyei Hírlap 1997/10: 1., 3.

⁵⁵⁵ Forrás: Magánarchívum (A szerző birtokában).

felszerelt, konyhával ellátott „Doma-Házi Turistaszálló”, igényes kivitelezésben. 2009-re a nem megfelelő kihasználtság, valamint a látogatottság és a nyereség hiánya miatt tulajdonosai eladásra kényszerültek felkínálni. Az élhető közeg, így a község gazdasági helyzetét – a korábbi ózdi kistérség többi településéhez hasonlóan – nagyban befolyásolta / befolyásolja a sikeres pályázatírás, s az így szerzett anyagi források tudatos, megfelelő módon történő felhasználása. 2003-ban az általános iskola tornatermének tetőfelújítására, a közintézmények energiatakarékos világítótestekkel való felszerelésére, 2004-ben a mobiltelefon vételét biztosító hálózat kiépítésére, 2005-ben a kultúrház teljes belső rekonstrukciójára és egy saját szennyvíztisztító megépítését is magában foglaló alternatív szennyvízkezelési rendszer első ütemének megvalósítására, 2007-ben az iskola és az óvoda teljes felújítására, 2008-ban pedig - többek között – részleges útaszfaltozásra került sor.

A népesség negatív irányt mutató demográfiája, illetve munkaerő-piaci megoszlása – mint már utaltunk rá – kedvezőtlen képet mutat a legmagasabb szegénységi kockázatú Domaházán. 2000-ben a 467 aktív korú (45%) mellett 170 fő volt munkanélküli és 62 fő részesedett szociális segélyben.⁵⁵⁶ A roma kisebbség aránya - a megyei tanácsok Cigányügyi Koordinációs Bizottságai (CIKOBÍ) által a települési tanácsoktól bekért számok alapján – 1987-ben 24%-os⁵⁵⁷, az 1990. évi népszámlálás idején 19%-os⁵⁵⁸, az 1992. évi becslés szerint 25,7%-os⁵⁵⁹, 1998-ban - a polgármesteri hivatal becslése szerint - 30%-os⁵⁶⁰ volt, 2010-re pedig már közel 50%-ra becsülték. Eközben a szegregált lakóköznyezetben élők aránya az utóbbi esztendőben – jegyzői adatszolgáltatás alapján - 24,7%-ot tett ki; ezzel is összefügg az adat, hogy a védelembe vett gyermekek aránya a faluban több mint kétszeresen meghaladta a kistérségét (1,7%), hiszen csaknem 4%-ot mutatott.⁵⁶¹

⁵⁵⁶ Adatkérőlap a Térségi Interaktív Adatbázis számára a település általános bemutatásához. 286/2000. ikt. sz. irat. Polgármesteri Hivatal Irattára, Domaháza.

⁵⁵⁷ Az 1984–1987. évi CIKOBÍ felmérések településsoros adatai alapján. Bognár Mária – Imre Anna – Mezei István, 2001: 108.

⁵⁵⁸ A magát cigány nemzetiségűnek vallók, cigány anyanyelvűek, vagy cigány nyelven beszélők aránya.

⁵⁵⁹ A Művelődési és Köznevelési Minisztérium által - az 1992/1993. tanévvel bezárólag - a cigány tanulók évfolyamonkénti száma alapján, az egy iskolához tartozó községek (ebben az esetben Domaháza és Kissikátor) „településbokokba” való rendezésével, illetve a tanulók számából az 1993. évi cigányvizsgálat felhasználásával megbecsült adat. Vö. Kertesi Gábor – Kézdi Gábor, 1998: 144, 344.

⁵⁶⁰ A cigány tanulók aránya ekkor már 57,5%-os volt az „Ózd és környéke. Területi oktatási kiadvány” szerint. Bognár Mária – Imre Anna – Mezei István, 2001: 108. Érdekességgéppen megemlítendő, hogy az ezt követő, 2001. évi népszámlálás nemzetiségi hovatartozás alapján 223 főt írt össze romának, amely a teljes népesség 21,7%-át jelentette. Vö. Népszámlálás, 2001: 4.1.11.

⁵⁶¹ Kistérségi helyzetelemzés, 2010: 13, 20.

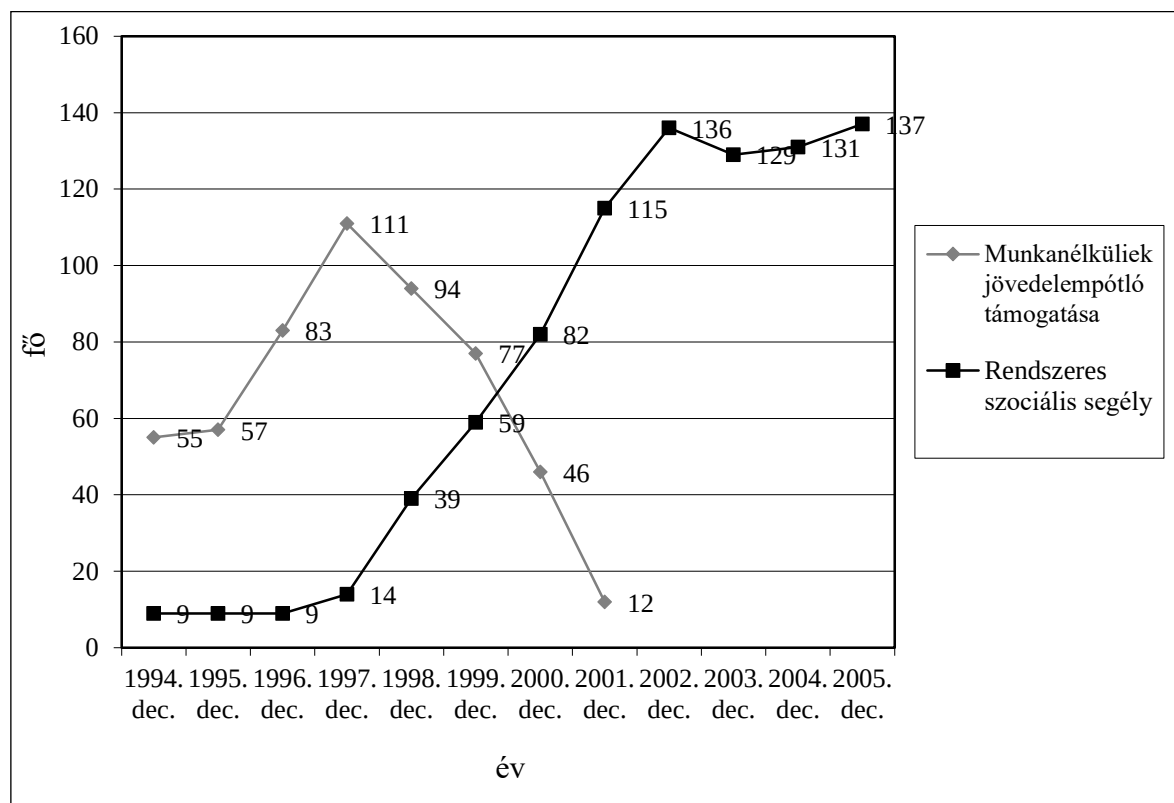
Statisztikai forrásaink között a támogatásban részesülők számáról szóló kimutatások a romló gazdasági helyzettel párhuzamos emelkedést mutatnak a faluban. A munkanélkülieknek járó ellátásokat az 1990-es évek folyamán többször és nagymértékben szigorította a kormányzat. Ennek egyik elemeként, 2000 májusától fokozatosan megszűnt a munkanélkülieknek járó jövedelempótló támogatás, és helyét a valamelyest kisebb összegű rendszeres szociális segély (RSZS) vette át. Ez a támogatási forma az átalakítással kettős feladatkört kapott: egyrészt a szociális védelem utolsó mentsvára azoknak, akik semmilyen más ellátásra nem jogosultak, másrészt a tartós munkanélküliek jövedelempótló támogatását és foglalkozási rehabilitációját is el kell látnia.⁵⁶² Domaházán a helyi kimutatások alapján ezen ellátások tíz éves alakulását követtem nyomon. A 15. ábrán feltüntetett adatok között az előbbi juttatási forma – a már említetteknek megfelelően – fokozatosan eltűnt, míg az utóbbi mértéke és ráfordítása növekedett.

Habár a rendszeres szociális segély az újbóli munkába állás ösztönzését kívánta elősegíteni, egyfajta „ellenhatással” is bírt. A szakképzetlen munkavállalók, továbbá a gazdaság által már nem keresett szakképzettséggel rendelkezők folyamatosan szorultak ki a munkaerőpiacról, és egyre jelentősebb arányban válnak a segélyezési rendszer alanyaivá. Az utóbbi években egyre magasabb lett azon fiatalok száma is, akik egyáltalán nem találnak állást, így munkatapasztalatot sem tudnak szerezni. Új kezdeményezésként - a munkaerőpiaci problémák megoldására – az akkori kormány 2008 során kidolgozta az „Út a munkához” elnevezésű programot, kiemelt célként megfogalmazva, hogy a munkára képes, tartósan munkanélküli személyek – akik 2008. évig egy típusú ellátásban, rendszeres szociális segélyben részesültek – a korábbiaknál fokozottabb mértékben vegyenek részt valamely közfoglalkoztatási formában, annak érdekében, hogy rendszeres munkajövedelemhez jussanak. Domaházán az „Út a munkához” programhoz kapcsolódó heti adatszolgáltatás alapján, a szociológiai gyűjtésünk idején (2009. június) 14 fő volt az RSZS-sek, és 148 fő a rendelkezésre állási támogatásban⁵⁶³ részesülők (RÁT-osok) száma. A közfoglalkoztatásban 79 fő vett részt, átlagban – napi hat órában – fél éves

⁵⁶² A szabályozás szerint akkor volt megítélhető a segély, ha a kérelmező havi jövedelme nem haladta meg a nyugdíjminimum 70%-át, családjában az egy főre jutó havi jövedelem nem haladta meg a nyugdíjminimum 80 %-át és vagyona sem neki, sem családjának nem volt. 2006. április 1-jét követően a kettős (családi és személyes) jövedelem-feltétel megszűnt és onnantól mind a jogosultság, mind a segély összege az egy fogyasztási egységre jutó havi családi jövedelemtől függött.

⁵⁶³ Összege fix, a család létszámától függetlenül az öregségi nyugdíj minimum összegével egyezett meg (2009-ben: 28500 Ft). A 4,5 hónapos közfoglalkoztatottságot biztosító rendszer számos bírálatot kapott: hatékonyságot és motiváltságot elérni képtelen látszatomunkának nevezték kritizálói.

munkaidőben.⁵⁶⁴ Természetesen az adatok állandó jellegű változást mutatnak, ezért csupán tájékoztató jelleggel tüntettük fel.

15. ábra: A rászorultságtól függő rendszeres pénzbeli ellátások két típusából részesülők számának alakulása Domaházán a rendszerváltozás után (1994-2005).⁵⁶⁵

A RÁT 2011. január 1-től megszűnt, helyét bérpótló juttatás (BJP)⁵⁶⁶ vette át, amelynek mértéke megegyezett a korábbi összeggel, vagyis a mindenkorin öregségi nyugdíj minimumával. Ez az ellátási forma még az előzőeknél is rövidebb életű volt, hiszen a 2011 nyarán, a közfoglalkoztatási törvény keretében benyújtott törvénymódosítások ehelyett bevezették a foglalkoztatást helyettesítő támogatást, amelynek összegét – a munkavállalásra ösztönözve – a korábbiakhoz képest 20%-kal csökkentették. A 2015. március 1-jétől hatályos módosítások értelmében az aktív korúak ellátásai a települési önkormányzatoktól már a járási hivatalokhoz kerültek át, az aktív korúak ellátásán belül megszűnt a rendszeres szociális segély, aminek következtében azok is kénytelen lettek közmunkát vállalni, vagy

⁵⁶⁴ Polgármesteri Hivatal, Domaháza.

⁵⁶⁵ Saját szerkesztés alapján. Forrás: 605/1994, 727/1995, 666/1997, 139/1999, 622/2000, 581/2001, 1150/2002, 1189/2003, 1126/2005. ikt. sz. iratok. Polgármesteri Hivatal Irattára, Domaháza.

⁵⁶⁶ Egy éven belül a juttatásra jogosult személy legalább 30 munkanap munkavégzése, vagy hat hónap időtartamot meghaladó munkaerő-piaci képzésben, munkaerő-piaci programban való részvétele esetén.

gondoskodni a 30 napos munkaviszony megszerzéséről, akik eddig az életkoruk miatt mentesültek a kötelező munkateszt alól.⁵⁶⁷

34. kép: A Szabadság úti romatelep leromlott állagú házai. Domaháza, 2009.⁵⁶⁸

A terjedő szegénység és a romakérdés összefüggései vizsgálatának egyik szegmense Domaházán is a szegregátumok kialakulása. Az 1990. évi népszámlálás számlálókörzeti adatai alapján készült elemzés a szegregált cigánykörzeteket tartalmazó települések sorában két normál körzetet említ a faluban (Ózdon már ekkor is 10, Arlóban még több, 11 hasonlót) 21,2%-os munkanélküliségi rátával.⁵⁶⁹ Borsod-Abaúj-Zemplén több területéhez hasonlóan helyben is megfigyelhető jelenség az 1990-es évektől kezdődően fokozatosan lecsökkent foglalkoztatással párhuzamosan, hogy - a szelektív migráció következtében - tömeges formában szegény, főként szakképzetlen és iskolázatlan, többségében cigány lakók költöznek be, többségében tartósan munkanélküliek. A roma kisebbséghez tartozó családok száma 2000-ben 110, 2009-ben mintegy 140 volt, közöttük azonban sok a más településről

⁵⁶⁷ Vida Anikó – Vidra Zsuzsa, 2015: 73. A szociális ellátás munkához történő rögzítésének ('workfare') alapját a szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. törvény 2011-ben történt módosítása és annak 36. § (2) bekezdés e) pontjában megfogalmazott rendelkezése teremtette meg. Az „Út a munkához” program kvalitatív hatásvizsgálatai ugyanakkor a támogatott foglalkoztatás, továbbá a piaci munka elérhetősége és mértéke között szoros összefüggéseket tártak fel jövedelemmaximalizáló életstratégiákra rámutatva a legszegényebbek körében. Vö. Messing Vera, 2012.

⁵⁶⁸ Forrás: Dulai Lajos felvétele. A fénykép készítőjének engedélyével közölve.

⁵⁶⁹ Kertesi Gábor – Kézdi Gábor, 1997: 25.

(pl.: Ózd-Bánszállás, Ózd-Hétes, Pétervására, Arló, Tarnalelesz, Nyírmada) betelepült. Ősi cigánycsaládnak tekinthetők a Bogdánok, a Horváthok, a Kuruczok vagy a Mártonok, míg az olykor népes rokonságukkal (akár 30-40 fővel) érkező „jövevények” között például a Baloghokat, a Berkiket, a Radicsokat, s a Váradiakat tartják számon. Egy részüknél különösen jellemző a nem megfelelő életvitel, a deviáns magatartásformák halmozása és a lakhatatlan környezet.

A szegregált helyi körzetekre (is) jellemző, hogy döntően földszintes, hálózati ivóvízzel, illetve gázzal nem rendelkező házakkal rendelkeznek, amelyekben jóval nagyobb háztartások jóval kisebb lakásokban éltek. 1990-ben a medián háztartás országosan három, a cigány környékeken négy fős volt, ám ez utóbbiakban kiugróan magas (az országos harmincszorosa) a nagy létszámú háztartások aránya.⁵⁷⁰ A Szabadság úti, lényegében csak romák által lakott falurészen sok a romos, életveszélyes épület, amelyek tulajdonosai nem minden esetben mutatnak szándékot azok rendbetételre.

Újabb problémát jelentett az elmúlt időszakban a leálló lakásépítkezés, amelyek folytán és a szociálpolitikai kedvezmény igénybevételekorábban a Rákóczi, a Szőnyi, illetve a falu elején lévő Béke úton új lakóházak épültek. A nem egyszer „bújtatott”, Ózdon és környékén sokáig tabutémaként kezelt „kamatos pénz” jelen van a községben is: az uzsorakamat ráadásul legalább 10-12 családot érintett, tovább növelve a jelenség áldozataul esettek amúgy is nyomorúságos létfenntartási nehézségeit.⁵⁷¹ A helyi kisebbségi önkormányzat volt vezetője szerint nem állandó jellegű a roma és nem roma lakosság közötti konfliktus. Többen – más helybeliekhez hasonlóan – évek óta távoli országrészekre járnak el dolgozni (pl.: Csorna, Dunaújváros, Tatabánya), alkalmi jellegű munkára pedig ő maga is vitt csoportokat már az 1990-es években is (pl.: Fertőszentmiklós).⁵⁷² Tegyük ehhez hozzá, hogy tartós megoldásként helyi munkahelyteremtésre lenne szükség leginkább (nem csupán a roma lakosság helyzetét nézve).

⁵⁷⁰ Uo.: 14.

⁵⁷¹ A helyszíni terepmunkát követően, 2011-ben az uzsorával összefüggő egyes törvények módosításáról szóló törvény jelentősen szigorította az uzsora-bűncselekmény büntetési tételét, valamint tágitotta a büntetéssel szankcionált cselekmény körét Magyarországon. Ezt követően Ózd környékén is számos esetet derített és számolt fel a rendőrség (2012 őszéig több mint 30 főt börtönbe zárva), ám a jelenséget nem sikerült felszámolni. Virág Tünde utóbbit a gettósodó cigányfalvakra jellemző informális, az illegalitás határán mozgó szolgáltatásokkal azonosítja, amely a koncentrált szegénység újratermelődésének közegére különösen jellemző. Ezeken a helyeken a formális munkalehetőségek eltűntek, lakóik jövedelme esetleges alkalmi munkára, a közfoglalkoztatásra, valamint családtámogatásokra és „szociális transzferekre” korlátozódik. Vö. Virág Tünde, 2017: 48-51.

⁵⁷² Interjú Márton Jenőnével, 2009.

2009-ben az „Új Magyarország Fejlesztési Terv” egyebek között a leghátrányosabb helyzetű térségek, települések fejlesztését célozta meg. Ennek része a „Telepeken élők lakhatási és szociális integrációs programja”, amelynek keretein belül Domaházán az első ütemben elnyert 39 millió forintból 9 család 38 tagjának a lakáshelyzetét sikerült megoldani a lakásvásárlások révén. Döntő többségük a faluban él tovább, de már fürdőszobás, komfortos lakásban. Leginkább a Szabadság út viszonyainak, mint „szegregált telepnek” a helyzete vált súlyossá; felszámolását az irányító RomAssist Közhasznú Egyesület domaházi projektvezetője is sürgető feladatnak nevezte.⁵⁷³ A projekt második ütemében további 68 millió forint állt rendelkezésre 17 család 53 tagjának korszerű otthonhoz jutása céljából. A csak részben sikeres program szükségességét bizonyítja, hogy az akkor 135 regisztrált munkanélküli helyzetét a közmunkákba történő bevonás sem teljes körűen és csak átmenetileg segítette.

A munkahelyteremtés, az oktatás-képzés segítése, a lakáshelyzet javítása, az érdekképviselés, valamint a hagyományőrző kultúra ápolása és őrzése céljából 2006 márciusában Domaházán is megtartotta alakuló ülését a Magyarországi Demokratikus Cigányok „Humán” Szervezete (MDCHSZ), amelynek helyi elnöke Márton Jenőné, titkára Nemes Gézáné lett.⁵⁷⁴ A tisztségekre történő jelölésnél egyik alapvető szempont volt a fentiekben nevezett személyek korábbi támogató munkája, illetve a cigány emberektől kapott elismerés.

TELEPÜLÉS	1989		1992		1994		1996		1998		1999	
	fő	roma (%)	fő	roma (%)	fő	roma (%)	fő	roma (%)	fő	roma (%)	fő	roma (%)
Domaháza	27	50	25	60	33	74	25	56	23	61	20	90

21. táblázat: Az élveszületések száma a romák részarányával Domaházán (1989-1999).⁵⁷⁵

A romák létszámának növekedésére (vö. 21. táblázat) utal a helyi általános iskolába járók körében tapasztalható változások. A faluban különösen az 1990-es évek első felétől figyelhető meg jelentős számbeli növekedés: az 1991. évi 42,5%-kal (79 fő)⁵⁷⁶ szemben 1993-ban a kisebbségi tanulók aránya már átlépte az 50%-ot (124-ből 63 fő), öt évvel később, 1998-ban pedig meghaladta az 55%-ot (132-ből 73 fő), míg 1999-ben az Ózd és

⁵⁷³ Kovács István, 2009: 8.

⁵⁷⁴ Az MDCHSZ domaházi alapszervezetének alakuló ülési jegyzőkönyve. 612/2006. ikt. sz. irat. Polgármesteri Hivatal Irattára, Domaháza.

⁵⁷⁵ Kerekítéssel nyert adatok alapján. Bacskai Jánosné, 2000: 25.

⁵⁷⁶ A helyi oktatási intézmény becslése alapján.

környéke Közoktatási Feladatellátási Társulás adatai szerint az 58%-ot (79 fő).⁵⁷⁷ A 2005-től többször átszervezett, mára csak alsó tagozattal rendelkező és már nem is önálló, tagiskolai státusszal bíró - helyi oktatási intézmény cigány tanulói összetétele az ezredfordulót követően ugrásszerűen 100%-osra módosult: a 2004/2005. tanévben 102-ből 101, a 2005/2006. tanévben 90-ből 90, a 2006/2007. tanévben 88-ból 88 fő roma származású volt; közöttük egyre több sajátos nevelési igényű (SNI-s) diákkal.⁵⁷⁸ 2018-ban, egy önkormányzati becslés mindössze 310 nem roma származású lakost írt össze a 840 fős településen.⁵⁷⁹

A község nevelési – oktatási intézményei közül az időközben korszerűen felújított Domaháza Községi Általános Iskola és a Kissikátori Tagiskola 2005. augusztus 31. napjával megszűnt.⁵⁸⁰ A képviselő-testület 14/2005. (II.08.) határozata a költségcsökkentésre és a gyermeklétszám csökkenésére (1999 és 2004 között az egy évben születettek száma – egy évet leszámítva – már a 20 főt sem haladta meg) hivatkozva előkészítette az intézményi átszervezést. 2004-re az iskolai tanulói létszáma mindössze 101 fő volt (11 pedagógussal), míg osztályszinten – évfolyamonként – 15 fő alatt maradt.⁵⁸¹ Az intézménykapacitás kihasználtságát a közoktatási törvény átlaglétszámhoz köti, így az anyagi fenntartás veszélybe került.

Demográfiailag más képet mutatott a napközi-otthonos óvodai ellátás. A faluban 1984. február 1-jén átadásra került egycsoportos óvoda kezdetben két község gyermekeit fogadta, majd később bővítésre szorult. Az 50 fő befogadására alkalmas intézménybe 2004-ben 50 gyermeket (köztük 4 bejárót) íratlak be, vagyis kihasználtsága 100%-os, később azt meghaladó mértékűnek mondható (2005: 52 gyermek). A nevelőmunkát ekkor négy óvónő látta el. Sikeres ROP-pályázat keretein belül itt is történt teljes körű átépítés és felújítás, az intézmény pedig az integrált nevelés keretében enyhe értelmi és érzékszervi (hallás-látás) sérült, többnyire veszélyeztetett és halmozottan hátrányos helyzetű gyerekek nevelését is felvállalta.

A változásokat követően az önkormányzat 72/2005. (VII.26.) KH. sz. határozata alapján alapító okiratot adott ki a két óvodai csoporttal, nyolc általános iskolai évfolyammal (köztük több összevont felső tagozatos osztállyal) működő – többcélú - Feszty Masa

⁵⁷⁷ Bognár Mária - Imre Anna - Mezei István, 2001: 108.; ill. Bacskai Jánosné, 2001: 25. 2. sz. melléklet.

⁵⁷⁸ Gyulai Lajos, 2007: 18.

⁵⁷⁹ Anonim adatközlés alapján.

⁵⁸⁰ Az 59/2005. (VI.27.) KH. sz. határozat alapján.

⁵⁸¹ 768/2005. ikt. sz. irat. Polgármesteri Hivatal Irattára, Domaháza.

Általános Művelődési Központ létrehozására. Intézményegységeihez tartozott továbbá a Kultúrház és a Községi Könyvtár is. Az ÁMK nem volt hosszú életű: az iskola 2007-től oktatási társulásban az ózdi Árpád Vezér ÁMK, mai nevén Ózdi Árpád Vezér Általános Iskola tagintézményeként (telephelyként)⁵⁸² működött tovább, míg könyvtára ún. települési könyvtári szolgáltató hely lett, s 2006 óta az Ózdi Kistérség Többcélú Társulás mozgókönyvtári feladatait látja el.

Összegezve elmondható, hogy a máig fennálló intézmények (óvoda, alsó tagozatos általános iskola, posta, orvosi rendelő) meglete jelzi, hogy a település még nem jutott például más falvak sorsára, amelyek szó szerint a kihalás állapotához érkeztek. A hagyományos társadalmi csoportok azonban eltűntek, a közösséget egybetartó erőt napjainkban a még mindig létező és aktív hagyományörzés jelentheti. A becsmérő hangnemben egyre többször átírva hallott településnév (Domaháza helyett „Romaháza”) mára stigmatizálta a paraszti és kismemesi társadalmát kutató etnográfusok (pl. Lajos Árpád) értékekben gazdag palóc / barkó faluját. A korábban csak „Cigánysornak” nevezett, a régi temető felé vezető útszakasz megnevezése manapság más településrészekre is kiterjeszthető a volt kismemesi „hadak” (Elek, Holló, Kisbenedek) soraira, udvaraira, szögeire. A szociális falusi gettók (és így a mélyszegénység) felszámolására ugyanakkor kevés az esély. A RomAssist, a közeli Hangonyról, a 2000-es évek végén közel 50 embert költöztetett ki romatelepről, közülük három család Ózdra települt át, a putriból felújított, összkomfortos házakba. Munkalehetőség híján a segélyből élő családok azonban képtelenek voltak kifizetni az alsóközéposztályt is megterhelő rezsiköltségeket. Ez a kör is bezárult és úgy tűnik, csupán az a kérdés maradt, hogy Domaháza (és a környék települései) szintén az egész térséggé összeállni látszó borsodi gettófalvak részévé válik-e a közeljövőben a folyamatosan csökkenő népességszáma mellett.

VI. 4. Kissikátor (példa, vagy ellenpélda?)

Miközben az előregezés és gettósodás „útjára lépett” Domaháza szociális problémái számos hasonlóságot tükröznek az Ózd környéki települések többségének jelenkori helyzetével, addig a szomszédos, tőle 4 km-re fekvő, alig 300 fős Kissikátorban más fejlődési pályán figyelhető meg a rendszerváltozást követő dezintegráció folyamata. Az

⁵⁸² A felső tagozat 2007. szeptember 1-től Ózdon tanul, helyben csak az alsó tagozat maradt meg. A háttérben az Ózd Város Önkormányzata és a község között létrejött iskolafenntartó társulási megállapodás megkötése állt, miután ebben az évben létrejött az Ózd Kistérségi Pedagógiai Szakszolgálat a Nevelési Tanácsadó Ózd Kistérség Többcélú Társulás fenntartásába történő áthelyezésével.

oklevelekben először 1379-ben említett településről csupán egy kézirat monográfia⁵⁸³ készült, így időben jelentős múltja részleteiben nem ismert előttünk. Nem túl előnyös földrajzi elhelyezkedése tekintetében Kissikátor zsákfalú, amelynek elzártságát, demográfiai és gazdasági helyzetét tovább súlyosbította, hogy 1920-ban a trianoni határrendezés elvágtatta a szomszédos északnyugati régióktól, majd az 1990-es években összeomlott az észak-borsodi és nógrádi nehézipar, amely a helyi lakosság fő munkáltatója volt. 20. századi fejlődését részben az is akadályozta, hogy 1966. október 1-jén, az 1950-ben alakult községi tanácsot összevonták Domaházával, így a faluból társközség lett, ezután pedig legfeljebb „a szinten tartás konzerválása” maradhatott fő célkitűzés. Iskolájának is csak alsó tagozata maradt helyben, a felsősök tanulmányaikat az „anyaközségben” folytatták. Az orvosi ellátás is hasonlóan működött: 1970-től heti egy alkalommal a domaházi körorvos rendelt a faluban, más időpontban a betegeknek utazni kellett a másik településre.⁵⁸⁴ Zsákjellege számos funkció (pl. oktatás, posta, szociális) elvesztésével járt. Felmerülhet a kérdés tehát, az előző példát szolgáltató község „árnyékában”, illetve az önálló helyi önkormányzat megalakulása után milyen lehetőségei maradtak Kissikátornak, s 1990 után Domaházával azonos társadalmi folyamatok zajlottak-e le itt is.

A napjainkban kis „szigetként” említhető Hangony-völgyi hegyvidéki aprófalú egyik legnagyobb előnyeként említik a népességmegtartó erejét, a folyamatos létszámcsökkenés azonban itt is jól látható. Az 1991-es védőnői jelentés ugyan örömmel közli az előző évben született hat csecsemőt (három fiút és három lányt), sőt kitér a szociális alapú veszélyeztetettség örömteli hiányára, illetve hogy a községben nincs roma lakosság⁵⁸⁵, Kissikátor esetében mégis a negatív demográfiai folyamatokkal szükséges elsődlegesen illusztrálni fennmaradásának veszélybe kerülését. A kedvezőbb helyzetben lévő, közbiztonságát tekintve is kiváló⁵⁸⁶, a gettósodás útját sikeresen elkerülő település

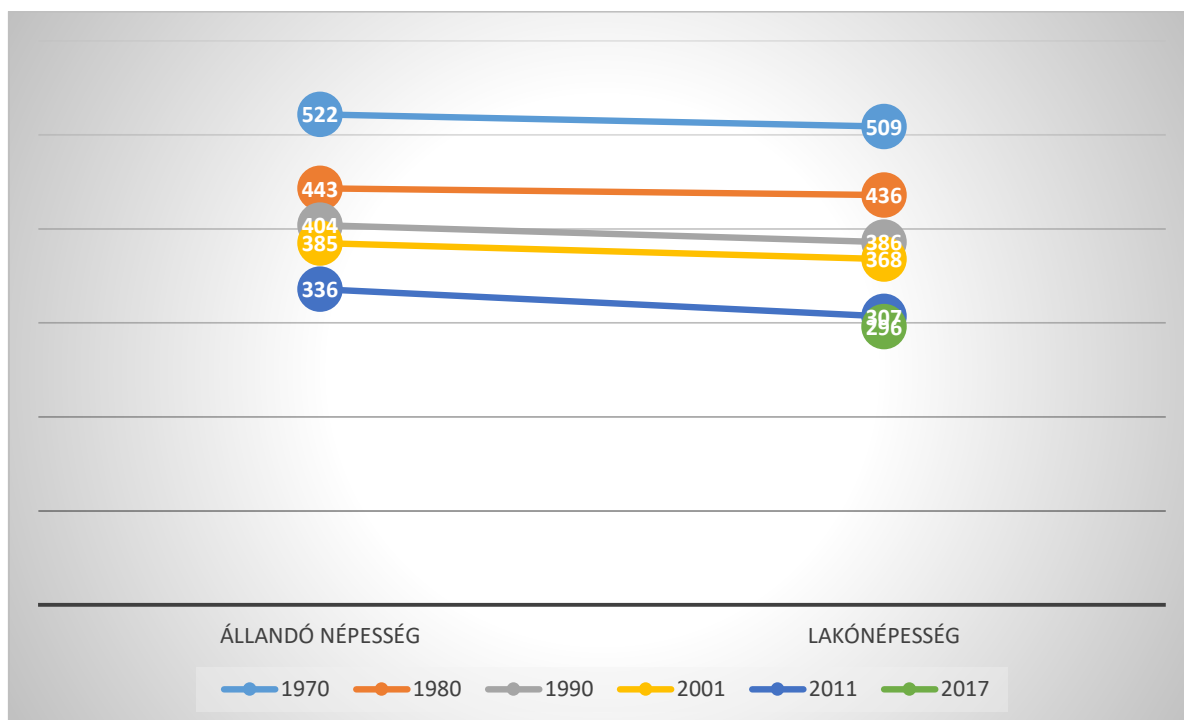
⁵⁸³ Helegda János, 1936.

⁵⁸⁴ Dobosy László – Kocsik László, 1994: 11-12.

⁵⁸⁵ Liktor Tamásné jelentése. Kissikátor, 1991. augusztus 14. Az iskola részéről készült tanítónői jelentés – sorozatos problémák kapcsán - csupán egy hátrányos helyzetű roma tanulót említ az összesen 11 diák között. Vö. Maruzsi Barnabásné iskolavezető jelentése az 1990/1991. tanévről. Kissikátor, 1991. június 27. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1991. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

⁵⁸⁶ Az Ózdi Rendőrkapitányság illetékességi területén, az ún. területfertőzöttségi lista – Kissikátort is magában foglaló - 30. körzetén belül 1992-ben az összes bűncselekmény 0,26%-a, 1993-ban ennél is kevesebb, 0,15%-a történt, ebből a faluban 0 eset. Három településen mindössze egy fő körzeti megbízott (KMB) teljesített szolgálatot ekkor Hangony község székhellyel. Vö. Dr. Tóth István r. alezredes, kapitányságvezető tájékoztatója Kissikátor község közrendjéről, közbiztonságáról, a KMB. szolgálat 1993. évi munkájáról. Ózd, 1994. május 6. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1994. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

lélekszáma – mindezek ellenére – szintén folyamatosan csökkent és – ahogy a 16. ábra grafikonja is mutatja – 300 fő alá esett.

16. ábra: A népességszám alakulása Kissikátorban (1970-2017).⁵⁸⁷

A jelenség országos, legalábbis erre utalnak a KSH utóbbi években közzétett jelentései, amelyek szerint megállíthatatlannak tűnik az aprófalvak elnéptelenedése a munkalehetőségek hiánya és az alacsony jövedelemszerzési lehetőség miatt. A demográfiai problémák - a területi elhelyezkedésüket tekintve javarészt az észak-magyarországi régióban található - kistelepülések gazdaságának egyesítésével, illetve ezzel párhuzamosan a nagyközségek szerepének megerősítésével már az 1960-as években elkezdődtek. Az 1990-es évek elején a falvak lakosságát tömegesen foglalkoztató munkahelyek bezárásával a népesedési hanyatlás folyamata felgyorsult, 2005 és 2015 között pedig az aprófalvak, vagyis az 500 főnél kisebb népességű települések több mint 11%-át veszítették el, miközben az országos átlag alig haladta meg ekkor a 2%-ot. A népességszám szerinti osztályozás során a 200 fő alatti településekre ugyanakkor már a törpefalu megnevezést használják, amely kategóriába a 2011. évi népszámlálás idején 402 település (országos arányban 13%) tartozott⁵⁸⁸, leginkább a fejlettségi szempontból periférikus országrészekben. Többségük (58, megyei arányban 16,2%) Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található, közülük 60

⁵⁸⁷ Saját szerkesztés alapján. Forrás: Népszámlálás 2001: 4.1.1.; ill. Helynévkönyv, 2017: 44.

⁵⁸⁸ A lakosság 0,5%-át érintve.

jellemzője pedig, hogy népességük legalább 30%-át elvesztették az azt megelőző, 2001-es összeírás óta.⁵⁸⁹

A demográfiai és társadalmi problémák halmozott jelenléte a gazdasági teljesítményt is jelentősen befolyásolja. A jelentésekből kiderül továbbá, hogy egy évtized alatt az aprófalvak lélekszáma a természetes fogyás következtében 23 ezer személlyel csökkent. A születéseket meghaladó halálozási szám döntően a népesség átlagosnál magasabb korösszetételével, a szülőképes korú nőknek a hiányával magyarázható. Kissikátor háziorvosának jelentésében az elöregedés problémáján túl a helybeli férfiak házassági kedvének hiánya is szerepel az okok között, miközben – a lakosság egészségügyi állapotát jellemezve – a magas halálozási számok mögött az egészségtelen életmódot, az idősebbeknél a korábban vállalt túlmunkából eredő túlhajszoltságot, illetve számos betegséget (kiemelten a gyomor, ízületi és gerincproblémákat) említi.⁵⁹⁰

A demográfiai folyamatokban történt változások a háztartásszerkezeten is nyomot hagytak. Az idézett KSH jelentés értelmében ezeken a kis településeken a Barkóság néprajzi tájegység területére korábban amúgy is jellemző többgenerációs együttélési forma eltűnt és a családok alig negyedében neveltek 15 éven aluli gyermeket. Kissikátor esetében 1993-ban 11, 1994-ben csupán 7, 1995-ben 5 gyerek született, míg ugyanezen három év esetében a halálozás 11, 18, illetve 18 fő volt. Utóbbiak mögött főként az országosan is domináns szív – és érrendszeri betegségeket, mellette a mozgásszervi problémákat, a szinte minden korosztályra jellemző cukorbetegséget, de már a devianciák között vezető alkoholfogyasztás következményeit is feltűntették a 30-60 év között elhunytak esetében (7 fő 1993-1995 között).⁵⁹¹ A háziorvosi jelentés kitér továbbá az elvándorlásra, amelynek tetőpontját az 1980-as évek jelentette, ám a fiatal házasságok lakóhelyválasztása (falu helyett város) ezt a tendenciát folytonossá teszi.

A változások újra és újra felvetették az iskola alsó tagozatának megmaradásának veszélyét és számos vitát váltottak ki a Domaházán működő, a két település által közösen működtetett, felső tagozattal is rendelkező iskolával kapcsolatban. A létszám az állami

⁵⁸⁹ Például Bükkmogyorósd. Vö. Települések a lét határán, 2014: 5-6.

⁵⁹⁰ Dr. Beczássy György tájékoztatója. Jegyzőkönyv a Kissikátor község Polgármesteri Hivatalában 1994. május 11-én megtartott képviselőtestületi ülésről. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1994. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

⁵⁹¹ Dr. Beczássy György: Tájékoztató Domaháza és Kissikátor közegészségügyi és háziorvosi tevékenységéről. Kissikátor, 1995. szeptember 29. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1995. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

normatívát nagyban meghatározza: az 1994 őszén 121 fős⁵⁹² oktatási intézmény működtetéséhez a két önkormányzatnak is részarányosan hozzá kellett járulnia; erről végül társulati szerződés született 1996. január 1-től érvényes hatállyal, amelynek értelmében, Kissikátorban 1-3. osztály működött tovább, míg a 4-8. osztályosok általános iskolai ellátásáról a Domaházi Általános Iskola gondoskodott.⁵⁹³ A működési költségekhez a helyi önkormányzatnak létszámtól függően kellett hozzájárulnia Domaháza Község Önkormányzata részére. A 42/1995/VI. 28. számú képviselőtestületi határozat ugyanezen hatályos időponttal ugyanakkor megszüntette a Domaháza-Kissikátor Körjegyzőséget.⁵⁹⁴

A lakónépesség számának változása	1970-1979		1980-1989		1990-2001	
	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet	Természetes szaporodás, ill. fogyás	Vándorlási különbözet
Fő	+ 23	- 96	- 12	- 38	- 24	+ 6
%	- 14,34		- 11,47		- 4,66	

22. táblázat: Népmozgalmi adatok Kissikátorban (1970-2001).⁵⁹⁵

A 22. táblázat adataiban, az ezredfordulót követően ellenben pozitív vándorlási különbözet is olvasható és bár a faluban ma már egyre több az üres ház (porta) az idősebbek kihalása miatt, népességmegtartó erő is megfigyelhető a jelenlegi polgármester szerint: „Jelenleg [2018 nyarán] nyolc üres ingatlan van, de inkább a kihalás miatt.”⁵⁹⁶ A fiatalok

⁵⁹² 1999-ben a 135 tanulóból csupán 14 volt bejáró Kissikátorból; ekkor már érezhető volt a diákok egyre nagyobb számban Ózdra történő beíratása, élve a szabad iskolaválasztás lehetőségével. A teljes tanulólétszámnak ekkor már 60%-a (82 fő) roma származású (ennek megfelelően hátrányos helyzetű) volt, mára lényegében 100%-os. Vö. Elek Menyhért igazgató beszámolója a Domaházi Általános Iskola működéséről. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1999. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor. A Domaházi Napköziotthonos Óvodában az 1998/199-es tanévben 53 gyermek (75%-ban hátrányos helyzetű) volt beíratva, ebből 8 Kissikátorból. Utóbbiak száma a következő évben 3-ra csökkent. Vö. Kovács Lászlóné óvodavezető beszámolója a napköziotthonos óvoda 1998/1999-es tanévben végzett munkájáról. Domaháza, 1999. június 21. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1999. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

⁵⁹³ Az 1995/1996. tanév végén Kissikátorban 3 első, 5 harmadikos, 1 negyedikes, hiányzó második évfolyammal összesen 9 fő általános iskolai tanuló volt. Vö. Maruzsi Barnabásné iskolavezető jelenése. Kissikátor, 1995. augusztus 17. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1995. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

⁵⁹⁴ Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1995. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

⁵⁹⁵ Népszámlálás, 2001: 4.1.2.

⁵⁹⁶ A környéken, illetve más falvakban, vagy Ózd egykor önálló településnek számító peremkerületeiben olykor nagy portával, kerttel, udvarral bíró többszintes házak válhatnak üressé. 1979 óta, a városhoz tartozó Ózd-Szentsimonban 40 év alatt kb. 20 %-os lakosságcsökkenés történt; akkor még 348 lakóépület állt itt. 1979 január 1-től Szentsimon község önállósága megszűnt Ózdhoz csatoltásával, amellyel korábban összeépült. A kb. 25 tagú Községi Tanács helyett két tanács tag képviselte a település érdekeit a Városi Tanácsban. A népesség számának csökkenése bár 1989 után – egyes feltételezések szerint „tudatos” betelepítési kísérletek eredményeként - megállt, 1997-ben

elváándorlása nem jellemző. A létszámunkhoz képest sok a fiatalok, s viszonylag sok a születés is. 14 éves kor alatt 32 gyerek van most a községben.”⁵⁹⁷

Ez lenne tehát a kiút, a fennmaradás záloga: a népességmegtartás. De hogyan? Az apró-, vagy törpefalvakra kimondottan jellemző az előregedő korszerkezettel, hogy a népesség legnagyobb része inaktív kereső, a foglalkoztatottak aránya pedig alacsonyabb, mint az országban, vagy más községekben. A lakosság gazdasági aktivitása ennek következtében kicsi ezekben a helységeken, a háztartások döntő részében nincsen foglalkoztatott, a legfőbb jövedelmi forrást a nyugellátási formák jelentik. A fogyó népességű településeket jellemző elváándorlás a fentiekkel párhuzamosan kedvezőtlenül befolyásolta a lakásépítéseket is. Emiatt a lakásállomány folyamatosan öregszik, a lakosság számának csökkenésével pedig egyre több az üresen álló épület. Az ilyen falvakban ráadásul az átlagosnál jóval kisebb a vállalkozói aktivitás. Ahol működik vállalkozás, az jellemzően mikroméretű és leginkább szolgáltatási tevékenységet végez. Kissikátor – mint láthattuk – a falu első embere szerint átmenetet képez, ám ennek tartóssága időben megkérdőjelezhető.

Egy, már több mint húsz éves polgármesteri jelentés is az akkori ózdi kistérség és maga Ózd város foglalkoztatási helyzetének javulásától tette függővé a körülmények javulását. Ennek értelmében, 1997. május végén 204 kereső mellett 32 munkanélküli volt Kissikátorban. A helyben foglalkoztatás csekély lehetőségeire utal, hogy kevesebb, mint 30 fő talált munkát a településen: 6 fő a Polgármesteri Hivatalban, 11 fő (1998-ban 15 fő) a helyi székhelyű, ma is működő mini pékségben⁵⁹⁸, 5 fő közhasznú munkaként dolgozott, míg 7 fő tevékenykedett a kiskereskedelemben (2 alkalmazott 2 élelmiszer jellegű

újra felerősödött. Az ingatlanpiac összeomlása itt is jól érezhetővé vált: az általános előregedés, valamint a negatív demográfiai folyamatok 2005-ben az iskola és óvoda bezárását okozták. A fiatalok elváándorlásának hatására a városból sokan költöztek ki ugyan, de az évek során elbontottak 6 közös udvart (ezekben egyenként 4-5 lakást), amelynek eredményeképpen 2018-ban 181 ingatlanban laknak szentsimoni leszármazottak, 98-ban „betelepültek”, 63 (!) pedig üresen áll. Az egykori építők szándéka nem igazolódott be: a többgenerációs együttélés helyett utódaik még a környéket is elhagyták, máshol keresve boldogulást családjuk számára. Vö. Kovács Béla: „Ez a falu 40 éve város”. Változások az 1979 január elsején Ózdhhoz csatolt községekben (előadás). VII. Barkóság Konferencia. Digitális Erőmű, Ózd, 2018. október 5.

⁵⁹⁷ Interjú Kocsik László Csabával, 2018.

⁵⁹⁸ Kocsik Bertalan, 1994-től egyéni vállalkozó, 1998. május 22-i bejegyzéssel alapította meg a Siki Sütőipari Gyártó, Kereskedelmi és Szolgáltató Kft.-t 3 millió Ft-os tőkével. 2001-ben pályázati keretből két új kemencét vásárolt, majd 2003-ban üzembe helyeztek egy automata liszttilórendszert, amely véget vetett a zsákos liszttel járó nehéz fizikai munkának. A még használt gépeket újra cserélték, majd 2004-ben még egy kemencével bővült a kft. A kissikatori székhelyű, helyben „nagyfoglalkoztatónak” számító cég alkalmazotti létszáma folyamatosan bővülve 15 főről (1998) mára 30 fölé emelkedett, mintaboltjainak száma pedig hét (ebből 6 Ózdon, 1 Hangonyban található). A péküzem mintegy 10féle kenyeret és 40féle péksüteményt készít és forgalmaz.

vegyesboltban, 2 fő az italboltban, zöldségárusításban családi vállalkozóként 1 fő, baromfi- és táp-termény értékesítő 2 fő). Utóbbi szektor szinte nyereség nélkülinek tekinthető, a befolyt iparűzési adó pedig elenyésző.

A Telekes dűlőbe tervezett fafeldolgozó üzem további 5, környezet-rehabilitációra a megyei munkaügyi központ által szintén 5 fő számára helyeztek kilátásba akkor munkalehetőséget, ám ezek bizonytalansága, más, elsősorban alkalmi munkák vállalása korántsem volt vonzó a fiatalok számára.⁵⁹⁹

35. kép: *A vidék „nagyfoglalkoztatója”*: a Siki Pékség Kft. Kissikátor, 2016.⁶⁰⁰

Az önkormányzaton pedig nem múlt a dolog. Az Ózd, Nádasd- és Hangony-völgyi mikrokörzet komplex fejlesztési stratégiájának Kissikátorra vonatkozó megvalósítási terve hosszabb távú céljai közé emelte a családi vállalkozások erősítését, a falusi turizmus fejlesztését, a meglévő erdőterület kihasználását és a fakitermelést, az erdei teremékek

⁵⁹⁹ Elek József polgármester előterjesztései az 1-2. napirendhez: Tájékoztató a munkaerőhelyzetről és a foglalkoztatásról / Tájékoztató a helyi vállalkozások helyzetéről, fejlesztési lehetőségekről. Kissikátor, 1997. május 21. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1997. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor; ill. Uő.: Kissikátor község Önkormányzat Képviselőtestülete négyéves munkájának értékelése. Kissikátor, 1998. szeptember 7. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1998. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

⁶⁰⁰ Forrás: az ÓVTV felvétele. <http://ozd.hu/news.php?id=4772> – utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.

gyűjtését és feldolgozását, a vadászatot és a környezeti fenntarthatóságot. Az ún. „polgárosodást elősegítő társadalomfejlesztés” koncepció keretében új fejlődési pályaként a „vállalkozó kedvű, tájékozott, felelős polgárookra” kívánt építeni, de kistérségi szinten vállalkozásfejlesztési és környezetvédelmi központok, innovációs és képzési centrumok, turisztikai információs és szervező iroda, térségi családsegítő centrum, illetve egészségmegőrző csoport kialakításával számolt.⁶⁰¹ Húsz év távlatában elmondható, hogy a fejlesztési elképzelések többsége, a nagyvolumenű beruházások hiányában nem valósult meg, de a gazdaság fejlődésében a tőke mellett igényként felmerülő innovatív személyiségek is hiányoznak regionális szinten.

A mára általánossá váló szakképzett munkaerőhiány helyi szinten is érezhető: a faluban mára szinte nem maradt közmunkás; legtöbbször a magasabb fizetés és a családtámogatási kedvezmények miatt hagyják ott, hiszen kvalifikáltság nélkül is az összeszerelő üzemekben (egyre nagyobb számban nőket), vagy betanított munkára (pl. építőiparban a férfiakat) alkalmazzák őket. 2000-ben is csak három fő végzett közhasznú munkát (pl. köztéri takarítás, gyerekszállítás) a településen. A munkaképes korúak száma ebben az évben 213 fő volt, munkanélküli jövedelempótló támogatásban tízen, szociális segélyben ketten részesültek.⁶⁰² 2013-ban, a szociális helyzetet szemléltető statisztika szerint rendszeres szociális segélyt továbbra is csak kettő, 45 év fölötti személy kapott, a foglalkoztatást helyettesítő támogatást 28-an (zömében 30 és 44 év közöttiek), a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményt 33-an vették igénybe, lakásfenntartási támogatásban pedig 37 helybéli részesült.⁶⁰³

Átlépve a 2000-es évekbe a stagnálás, ám mégis az élhető közeg, az idegenek előtt is szívesen látogatott falusi környezet folyamatos alakítása jellemezte Kissikátort. 1990 óta elkészült a gázrendszer, a telefon- és a vízhálózat, pályázati úton pedig falubuszt és számos eszközt sikerült beszerezni, 2018-ban pedig a közösségi ház energetikai beruházására nyert 47 millió forintot a falu, s zajlanak a szennyvízcsatorna-rendszer kivitelezésének előkészületei is. Egy, az ELTE-TáTK által végzett 2006-os vizsgálat társadalomstatisztikai

⁶⁰¹ Elek József polgármester beszámolója. Kissikátor, 1999. június 18. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 1999. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor. A körzetben a vállalkozások abszolút és népességszámhoz viszonyított száma egyaránt Kissikátorban volt a legkevesebb, ágazati bontásban pedig 7-ből csupán 2-ben tudott egységet felmutatni. Vö. Fejlesztési stratégia, 1998-1999: 32.

⁶⁰² Jegyzőkönyv a Kissikátor község Önkormányzati Képviselőtestületének 2000. június 15-én megtartott képviselőtestületi üléséről. Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 2000. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

⁶⁰³ Kimutatás a pénzben és természetben nyújtható támogatások adatairól (KSH, 2013). OSAP – 2013 Adatszolgáltatás. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

adatokat (KSH és T-Star-VÁTI) is felhasználva kimutatta ugyanakkor, hogy az aprófalvak népességmegtartó erejét az infrastrukturális ellátottsággal összehasonlítva kevés megállapítás vonható le. Megfigyelhető ugyan az infrastruktúra egyes alterületein minőségi és mennyiségi különbségek a csökkenő és növekvő lélekszámú falvak között, azonban az összefüggés nem erős és nem egyértelmű: „nem határozható meg például, hogy a gázellátottság mértéke összefügg a népességszám emelkedésével. Azonban úgy tűnik, hogy az infrastruktúra szintje nagyban befolyásolja a helyben élő emberek közérzetét.”⁶⁰⁴

Márpedig a hasonló nagyságú települések sikerességi tényezőin belül az utóbbi lényeges elem. Józsa Klára doktori disszertációjában rá is mutatott, hogy a lakosság, a helyi elit véleménye, és a statisztikai sikertényezők köre gyakran nem azonos. Az aprófalvak sikerességi modelljét ábrázolva (és Lengyel Imre 2000-ben publikált a regionális versenyképességről szóló elméletét alapul véve) olyan gazdasági szerkezetet meghatározó tényezőkre épített, mint az adottságok, az elérhetőség és a munkaerő felkészültsége, valamint olyan társadalmi szerkezetet meghatározó elemeket vett számba, mint az ellátottság, a környezet minősége, vagy éppen a társadalmi kohézió.⁶⁰⁵ A szerző a legutolsó, 2011. évi népszámlálást is figyelembe véve 27 statisztikai mutató egységnormált értékeiből ún. összfejlettségi adatokat állított fel az aprófalvas településállományra (összesen 1073 településre) vonatkozóan, lehatárolva azok sikerességi tényezőit, továbbá ismertetve a legfejlettebb falvak elterjedési területét, ugyanakkor elvégezve a teljes faluállomány statisztikai vizsgálatát is (összesen 2935 települést).⁶⁰⁶ A statisztikai úton lehatárolt tényezők körét összevetette saját kérdőíves felméréseivel, emellett a vizsgált aprófalvak és környező falvaik fejlettsége közti összefüggéseket területi autokorrelációval vizsgálta meg. Józsa a rangsorában, vagyis az aprófalvak egységnormált fejlettségi értékeit tekintve Kissikátort a 822., a teljes faluállományon belül pedig a 2638. helyre sorolta többek között az ellátottság, a gazdaság, a közlekedés és az idegenforgalom szegmenseit elemezve.⁶⁰⁷ Összehasonlításképpen megemlítendő, hogy a mindkét rangsorban első pozíciót szerzett, a

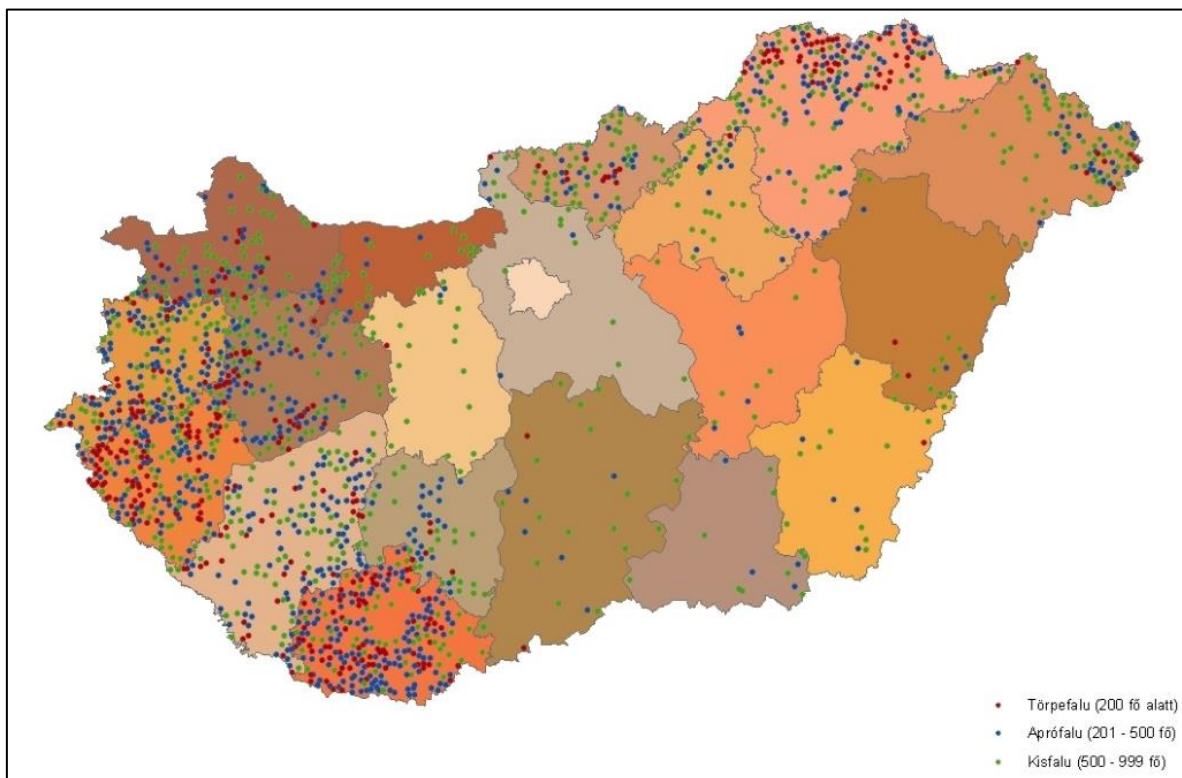
⁶⁰⁴ Beszámoló tanulmány az aprófalvak helyzetéről, 2006: 22.

⁶⁰⁵ A regionális versenyképesség piramismodellje. Vö. Lengyel Imre, 2000.

⁶⁰⁶ Józsa Klára, 2014: 112-114.

⁶⁰⁷ Uo.: 158. A 9. sz. melléklet adatai alapján. 2018-ban, az országos átlag százalékához viszonyított egy főre jutó vásárlóerő tekintetében 10 leggazdagabb vidéki település között csupán kettő volt (Paks és Győrújbarát), amely nem a fővárosi agglomerációban található. A vidéki három legjobb helyzetben lévő mind Buda mellett található, így Üröm, Budaörs és Solymár. Vö. https://hvg.hu/gazdasag/20181030_Ezek_az_oroszag_leggazdagabb_varosai - utolsó letöltés: 2018. október 31.

Balaton déli partján fekvő Szántódnak – érthető okokból - „megérte” 1997-ben önállóvá válni Zamárditól.

17. ábra: Kisfaluak, aprófaluak és törpefaluak Magyarországon 2011-ben.⁶⁰⁸

Az ezredfordulót követően a közigazgatásban újabb változások történtek, így 2001. január 1-jével létrejött önálló jogi személyként a Hangony-Kissikátor Körszervezet; az erről szóló társulási megállapodást 2000. november 21-én írta alá Hangonyi László és Elek József polgármesterek, illetve Schlögl Zoltánné hangonyi és Papp Arzén leköszönő kissikátori jegyző.⁶⁰⁹ A szervezet mára Hangony-Kissikátor-Domaháza körszervezettel „bővült”. 2004 júniusában Ózd Város Önkormányzat gesztorságával és 28 tagönkormányzat (köztük Kissikátorral) megalakult az Ózd Kistérség Többcélú Társulása a térségi együttműködési modell keretében. A járási rendszer létrejöttével 2014. január 1-jével a Társulás 17 önkormányzattal működött a legszélesebb humán közszolgáltatási, szociális, egészségügyi és gyermekjóléti feladatok ellátása terén. Kulturális téren a helyi identitást erősíti a 2003 óta, újabban összevonva megtartott Kissikátori Falunap és Gombafesztivál, a 2011-ben

⁶⁰⁸ Forrás: Horváth Balázs, VÁTI Nonprofit Kft. TÉRPORT, Lechner Tudásközpont. <http://www.terport.hu/telepulesek/telepulestipusok> - utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.

⁶⁰⁹ Kissikátor Községi Önkormányzat Képviselőtestületi ülések jegyzőkönyve 2000. Polgármesteri Hivatal Irattára, Kissikátor.

megalakított Kissikátori Harmonika- és Népdalkör, valamint a háttérrel biztosító és a helyi értékek megőrzésére törekvő Kissikátor Fejlesztéséért Alapítvány.

Ha nem Borsodban lenne... és ezzel a mondat be is fejeződhet. A hagyományörzésbe bekapcsolódott fiatalok száma korántsem magas, a megélhetés reményében kénytelenek messzebb munkát vállalni, máshol új életet kezdeni. A közlekedési viszonyok, a nem megfelelő infrastruktúra, a zsáktelepülés jellege, a termelő nagyberuházások hiánya az ilyen kedvező adottságú kistelepülésekre is rányomja a bélyegét. Így vált például a Cserhát egyik legeldugottabb és legszebb völgyében fekvő falu, Szanticska 18 lakóházával Magyarország egyik legkisebb településeként „a csend is pihenni jár” mondás jelképévé, ám állandó lakóinak száma 2016-ban négy főre olvadt, vagyis a „szerethetőség” nem elegendő a fennmaradáshoz. A Modern Városok Program után 2019-ben indítani kívánt Modern Falvak és Kisvárosok Program eredeti elsődleges szándéka sem véletlenül a népességmegtartó képesség erősítése, mert bár a magyarországi lakosság negyede él vidéki kis településeken, a kezdeményezés akár megkésett is lehet. Kissikátorban egyelőre marad a derűlátás a jövőre nézve és a távlatokba mutató bizakodás.

VII. Összegzés

„Akkor tudom, hogy hazaértem, ha már látom a busz vagy a vonat ablakából a [vasércdúsító] kéményt. A kémény Rudabányát jelenti. Mióta nincs kémény, nincs mihez igazodni.” – idézte egyik interjúalanyát R. Nagy József, érzékeltetve a kohászat „extrovertált”, azaz mindenki előtt feltűnő, illetve a bányászat „introvertált”, vagyis föld alatt megbúvó, így a többség számára „láthatatlan” létesítményeinek a kollektív emlékezetbe vésődött látványát.⁶¹⁰ Az ipari táj arculatváltozására jól jellemző, hogy még az abba szorosan nem tartozó, az idézetben megjelenített busz és vonat is „eltűnőben” van a tömegközlekedés jelen állapotát megfelelő módon illusztrálандó, továbbá az ipari területek évtizedek alatt formálódó szimbólumrendszerének elvesztését, elemeinek nyom nélküli eltűnését, a lassú, nyomasztó pusztulás előmenetelét előrevetítve.

„Látteleként” hangsúlyozta számos tanulmány az egyes vizsgálatok tapasztalatait összegezve, miközben – mint láthattuk – egy új vidékfogalom is körvonalazódott egyes hagyományos társadalmi rétegek (parasztság, ipari munkásság) eltűnésével. Lokális szintről induló, „alulról” építkező társadalomtörténeti elemzések egyértelművé tették, hogy a rendszerváltozást követő gazdasági aktivitásbeli diszperzió új alapokon nyugszik akár az

⁶¹⁰ R. Nagy József, 2010: 89.

ipart, akár az agráriumot nézzük. A gazdasági racionalitás előtérbe kerülésével ezek a piacgazdaságban prioritással bíró alapok - egy új, a modernitás felé mutató élhető város, városkörnyék, illetve közeg létrejöttét elősegítendő - Ózdon és környékén egyértelműen hiányoztak. Különösen súlyosan érintette ez a falvak világát, amelyek többsége a vizsgált észak-borsodi régióban a stagnáló-hanyatló, elszegényedő (részben gettósodó), elöregedő települések közé süllyedt. Esetükben a gyárak bezárása, a nehézipar leépülése felszínre hozta azokat a halmozottan jelentkező problémákat, amelyek azóta is megoldásra várnak: így a kedvezőtlen földrajzi helyzetüket és az újonnan várt befektetőket taszító rossz infrastruktúrát, a negatív demográfiai folyamatok kontinuitását és a lakosságcsere felgyorsulását magába foglaló társadalmi eróziót, ezzel együtt a területi és társadalmi egyenlőtlenségeket, a hosszú éveken keresztül statisztikailag alátámasztott, később közfoglalkoztatotti státuszba „rejtett” nagyszámú és tartós munkanélküliséget, vagy éppen a romakérdést.

A strukturális válság által érzékenyebben érintett régiók közé sorolható Ózdon és környékén az elmúlt közel három évtized alatt felmutatható részeredmények tükrében jelentős előrelépés nem történt. Az országosan gazdasági és szociológiai mutatók, illetve változók által kimutatható mély területi, társadalmi polarizáció árnyoldala kínosan egybecseng az itt élő megkérdezettek véleményével, a szolidaritás hiányával, az identitásvizsgálatokból nyerhető tudatváltozás, valamint az abban bekövetkező értékvesztés sokszor reménytelenséget vizionáló társadalomképével. Miért is vélekedhetnénk másképp? A volt gyárak, munkaterületek, a bányász- és munkáskolóniák, a mai város összeérő gettósodó perifériái, az ipari körzet közeli és távolabbi falvai már látványukban is a sivárságra és a pusztulásra utalnak a nem kis erőfeszítéssel rendbe hozott, parkosított és virágokkal díszített városrészek „köntösébe bújtatva”. A látható és érzékelhető jelenségek az egyes településtípológiák számára további, a későbbiekben jól elemezhető szociológiai indikátorokat és változókat vonhatnak be más, vagy új kategóriák kialakításához. Miképpen utaltam rá több esetben is, a tájformáló volt ipari épületek állagromlása és bontása a korabeli sajtóhoz képest még inkább érzékeltette a társadalmi valóságot. Ahogy Kiss Ambrus fogalmaz: „a tárgyi tőke, a tangible⁶¹¹ is csökkent, elég csak az elhagyatott termelési célú épületeket megnézni.”⁶¹² A tárgyi tőke mellett Ózd másik igazi vesztesége az emberi tudástőke fokozatos elvesztése volt, amely a várt, de nem érkező vállalatok, vállalkozások

⁶¹¹ Vagy 'tangible assets'. A kifejezés a „kézzelfogható tárgyi eszközökre” utal, az ipari múlt materiális örökségére vonatkozóan.

⁶¹² Kiss Ambrus, 2015: 185.

irányításához és működtetéséhez szükséges immateriális tőkéhez (is) elengedhetetlenül lényeges lett volna.

Társadalomtörténeti vonatkozásban a lemaradás, a szegénység és a depriváció említett kutatásai, elemzései nem csupán a vidék, hanem egyes társadalmi folyamatok, így a középosztályosodás újradefiniálását is szükségessé tették. Utóbbiak egyike például olyan családokra utal, akik a mindenkori viszonyokhoz rugalmasabban képesek alkalmazkodni, éppen ezért pedig, ha csak időszakosan is, gyarapodni képesek. Ide sorolt főként roma családjai megkülönböztetik magukat a falu legalsó társadalmi rétegébe tartozó nagyon szegény, szintén roma lakosságától, akik uzsorahitelre szorulnak. Vidra Zsuzsanna hivatkozott tanulmánya⁶¹³ alapján sajnálatos és egyben figyelmeztető jel lehet, hogy a középosztályosodás jelenkori folyamatában eleve feltűnik ilyen – a fentihez hasonló – magyarázat, amely a társadalmi differenciálódásra utalva, csupán bizonyos fogyasztási szokásokhoz tud viszonyítani. A műveltség, az életutakban vizsgálható intragenerációs mobilitás, a szaktudás eleve meg sem jelenik az indikátorok között, gettófaluból kitörést jelentő alternatíva pedig lehetőségként sem merül fel. Jogos és aggodalomra ad okot a felvetés, milyen jövőbeli társadalomkép alakulhat ki ezeken a területeken.

Utóbbi, illetve az ide vezető „út” történetisége, ok-okozati tényezői kapcsán dolgozatomban a több éven keresztül kutatott és feldolgozott települések és a vizsgált tematika tekintetében az alábbi főbb válaszok adhatók:

- Ahogy azt a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet (RETÖRKI) és Archívum munkatársai által 2015-ben elkezdett, a miskolci Lenin Kohászati Művek (LKM) bezárásának történetét elemző, egyben összehasonlító történeti kutatás is feltárta⁶¹⁴ a privatizáció nem hozott megoldást, miközben a gazdaságon túlmutató következmények hasonlóan súlyos szociális és erkölcsi problémákat hoztak a felszínre, amelyekkel egy időben mélyreható változások mentek végbe az emberi magatartások, törekvések, kapcsolatok, a illetve a felbomló társadalmi kohézió tekintetében is. A perifériára került városokban romlottak az életterhelési mutatók, gyengült mind Miskolc, mind Ózd településeken belüli társadalmi presztízse.⁶¹⁵

- A társadalomtörténeti kontinuitás megszakadásával, az eltűnő tradicionális társadalom átalakulásának folyamatában érthető módon idegennek érezhetik magukat a

⁶¹³ Vidra Zsuzsanna, 2013.

⁶¹⁴ A „Rendszerváltás és a Diósgyőri Vasgyár sorsa” című kerekasztal-beszélgetést 2016. január 27-én rendezték meg Miskolcon.

⁶¹⁵ Drótos László – Lóránt Károly, 2016: 10.

tradicionális értelemben vett ipari munkásság ma még élő inaktív, helyben maradt / rekedt tagjai, hasonlóképpen keserűen szembesülhettek családjaik nem egy esetben megtörtént szétesésével, nemkülönben az általuk képviselt egykor közös értékek kollektív megőrzésére vonatkozó hajlandóság megsemmisülésével.⁶¹⁶

36. kép: Acélműi mementó. Ózd, 2011.⁶¹⁷

- Az ipari örökség megmaradt létesítményeinek, tárgyi emlékeinek sorsa ma is kérdéses. Erre jó példa az újabban könnyűzenei koncerteknek helyet adó ózdi acélműi öntőcsarnok, amely a vasgyár egyik utolsó jelképének számít és mementóul szolgál az utókornak az egykori Martin-kemencés acélgyártásról. A már nyomokban sem fellelhető egykori épületek után félő, hogy a még romokban fennálló többi is hasonló sorsra jut

⁶¹⁶ Munkásnak lenni pedig pár évtizeddel korábban még rangot jelentett. Kovács István, 1972-ben a körkeverő kemence 27 évesen akkor legfiatalabb olvasztára még elégedetten nyilatkozott, munkáját nagyra becsülve értékteremtőnek, s elismertnek vélte azt (Vincze Zoltán, 1972). Az először 1959-ben Hatvan mellől idelátogató, azt követően a gyárban dolgozó párjával Ózdra költöző Makkai Margit is még fejlődő településnek nevezte a várost és itt végzett, utcát takarító köztisztasági munkája ellenére jó döntésnek tartja a lakóhelyváltást (vö. Ózdi Vasas [15.] 1972. november 3.: 3.). A gyár műszaki és közgazdasági végzettségű értelmiségének ellenben már ekkor sem volt pozitív véleménye a várossal: a 70-es évek végén például a 35 év alattiak, illetve a mérnökök körében az elégedettség szintje közepes alattinak volt mondható, amely már akkor is – a helyi egyesületek aktivitása ellenére – a település gyenge megtartó erejéről tanúskodott más városokkal (pl. Eger, Miskolc) szemben. Az „építő” emberi kapcsolatok kohéziója azóta – főként a jelentős nagyságú elvándorlással – tovább gyengült, holott ennek jelentőségét a társas kapcsolatok erősítésében, a befelé fordulás elkerülése végett erőteljesen hangsúlyozták. Vö. Dobi István, 1979.

⁶¹⁷ Forrás: F. Dobosy László felvétele. A fénykép készítőjének engedélyével közölve. © F. Dobosy László. <http://dobosyphoto.blogspot.com/2018/10/ozdi-gyar-143.html> - utolsó letöltés: 2018. október 31.

szimbolikusan is elvágva az ipari múltat, míg a bennük, vagy környezetükben évek múltán is fellelhető „haszontalan, talált tárgyakra” hasonló sors vár szinte teljesen „felégetve” maga mögött a kötődés összes formáját, a helyhez, mint „megélt térhez” fűződő viszonyt. Egy építész hasonlattal élve: „A felhagyott, múltból a jelenbe túlélte épület hasonló az elfeledett, haszontalan, újra megtalált tárgyakhoz, a profán, köznap értelemben vett talált tárgyakhoz. / A termelés megszűnésével hirtelen értelmét veszti az addig egyértelmű. Az ipar kiszolgálására létrehozott terek, szerkezetek a termelőtevékenység nélkül haszontalanok: használók nélkül az élet szikrája sincs jelen bennük.”⁶¹⁸ A gyár elvesztésével ugyanakkor a kulturális örökség átörökítésének lehetősége is megszűnt.

• A nemzetközi összevetés említett európai példái jó alapot szolgáltatnak arra, hogy párhuzamba állítsuk a kelet-közép-európai rendszerváltozás társadalmi hatásait, ráismerve olyan, a vizsgált hazai kistérséget (Ózd és környékét) is jellemző folyamatokra, mint a marginalizálódás, a munkanélküliség, az elszigetelődés, a leépülés, illetve a lokalitáson nyomot hagyó, gyakran megvetéssel társuló gazdasági és társadalmi stigmatizáció. Az összehasonlító regionális kutatások, valamint az 'oral history' módszer jelentőségét támasztja alá a dezindusztrializáció történeti kérdéskörének legújabb kutatási eredményeiről szóló, német-olasz történészeket felvonultató „Deindusztrializáció: Nord-Ovest⁶¹⁹ és a Ruhr-vidék strukturális átalakulása összehasonlító perspektívában” címmel megtartott nemzetközi konferencia, amelyet a Római Történelmi Intézetben szerveztek 2018. április 18-20. között. A két ország egykori ipari „szívét” jelentő régiókkal foglalkozó referátumok⁶²⁰ fő konklúziója szerint e folyamatok erősebb hatást gyakoroltak egyes régiókra és városokra, mint a társadalmak egészére, hiszen mindkét régió gazdasági, társadalmi, környezeti, városi és kulturális történetében nagyon különböző utat tett meg. Az előadások között az általam is hivatkozott Marcel van der Linden a „strukturális változás” komplexitását globális kontextusban elemezte, miközben három definíciót és hat dezindusztrializációs formát, illetve azok társadalomra gyakorolt hatását és következményeit vázolta. Egy gyár, illetve egy üzem történetének jelentősége kapcsán ugyanakkor Roberta Garuccio oral history projektje a disszertációmban szintén említett Sesto San Giovanni (Milánó) kapcsán emelte ki, hogy Falck acélműveinek dezindusztrializációjáról átfogó képet csakis valamennyi hierarchikus szint és érintett

⁶¹⁸ Helfrich Szabolcs, 2014: 7-8.

⁶¹⁹ Északnyugat-Olaszország, a Genova – Torino – Milánó ipari háromszög.

⁶²⁰ http://www.siscalt.it/ita/wp-content/uploads/2018/04/Deindustrialization_Programm_Web.pdf - utolsó letöltés: 2018. december 30.

munkavállalói csoport vizsgálatba történő bevonásával lehetséges. Az 'oral history' alkalmazásának fontosságát a Ruhr-vidék bányászai kapcsán a bochumi Német Bányászati Múzeum kutatója, Stefan Moitra is megerősítette.

- A „szóbeli történelem” mellett a vizualitás forrásértékét növelő dokumentumok, fotók, dokumentumfilmek szemléltető ereje minden korábbi időszaknál fontosabbnak bizonyult. A társadalmi dezintegráció prezentálásán túl ezek az alkotások mára a statisztikán és gyakorlati terepmunkán alapuló elemzések szerves részévé váltak. A kiragadott és a disszertációban is feltüntetett alkotások napjainkban is kiemelt figyelmet kapnak.⁶²¹

37-38. kép: Az ipari táj eltűnése. A Brassói és Volny József utak kereszteződése két időpontban. Ózd, 1994, 1998⁶²²

⁶²¹ Mizerák István fényképei például 2018 tavaszán a Milánói Nemzetközi Fotóművészeti Vásár (MIA Photo Fair) Focus on Hungary címen létrejövő magyar fotóművészeti programja keretében is kiállításra kerültek.

⁶²² Forrás: Seffer Ferenc felvételei. A fényképek készítőjének engedélyével közölve.

● A dezindusztrializáció folyamatán belül folyamatosan csökkent a szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya. Az Eurostat adatsoraira épülő három mutatószám (ipari foglalkoztatottak száma és aránya, illetve a teljes foglalkoztatottak száma) alapján, valamint a fogalom szakirodalmi meghatározásának altípusai közül Magyarországon - az ezredfordulótól kezdve – ún. relatív dezindusztrializációs folyamatról beszélhetünk, miután „a teljes foglalkoztatotti létszám növekedése mellett az ipari szektor visszaszorult, a szekunder szektorban foglalkoztatottak aránya és száma csökkent.”⁶²³ A dezindusztrializációt ugyanakkor a volt ózdi kistérségben nem követte reindusztrializáció, amely az ipari szektornak a teljes foglalkoztatás növekedésére gyakorolt hatását igazolhatta volna. A meglévő kis- és középvállalkozások eredményei ritkán jelentenek pozitív kivételt.⁶²⁴

A helyzet később, így megkétszerezve sem változott: az 1999 és 2012 közötti periódust elemző Hegyi-Kéri Ágnes tipizálásában az érintett Észak-Magyarországi régió, így Ózd és környéke is az abszolút dezindusztrializáció kategóriába került, jelezve, hogy mindhárom mutató 1999-hez viszonyított adatai (még további) csökkenést mutatnak.⁶²⁵ A szerző által - Miskolc-Diósgyőr (vasgyár) kapcsán - definiált „depressziós munkaerőpiaci attitűdöket” jellemző hat változó a munkaerőpiac megítélésének különbségeit szemlélteti⁶²⁶, miközben a mutatók térségi szintre is emelhetők a környező falvak által alkotott depressziós térség leírására alkalmazható módon. A fiatalok előtt elérhető kevés munkalehetőség a környéken, a környezet lakosságának alacsony iskolai végzettségű tömegei, a közelben lakó, többnyire munkanélküli és kevés munkatapasztalattal bíró társadalmi csoportok, a rosszabb egészségügyi állapotú lakosság, a környék magas munkanélkülisége, továbbá a leromlott

⁶²³ Hegyi-Kéri Ágnes, 2015: 41.

⁶²⁴ Példaként hozható a fennállásnak 25. évfordulóját ünneplő Frank Hungária Kft., amelyet 1993-ban a német tulajdonú Frank AG alapított Ózdon (ma a 'Frank Wald- und Schmiedetechnik' része). Utóbbi részvénytársaság elődje az Eder folyó felső völgyében 1836-ban létrehozott kalapácsmalom ('Reddighausen Hammer Mill') volt, amely mezőgazdasági eszközökre, ekék részeinek gyártására specializálódott. A Frank a kelet-németországi rendszerváltozással elveszítette kereskedelmi versenyképességét, végül 1994. február 16-án csődöt jelentett. A kovácsolás és hengerlés technológiai ágazata azonban kivásárlás útján áprilisban önálló céggé alakult, s az 1992 óta fennálló olasz leányvállalat ('Agriforge') mellett más területek (pl. Ukrajna) felé is nyitva, továbbá az agráriumban „maradva” jelentős modernizációt hajtott végre (pl. szerszámkészítés, CNC gépek területén). 2010 őszén a magyar partner (Kőfalusi György) tulajdonrészét megszerezve az akkor 115 alkalmazottal, részben saját termelési portfólióval dolgozó Frank Hungária Kft. 100%-ban a Frank Waltz- und Schmiedetechnik GmbH-hoz került. Vö. Weindl, Andrea, 2011.

⁶²⁵ Az Észak-magyarországi régió esetében a munkaerőpiacon 36,4%-ot tett ki az ipari foglalkoztatottak aránya 2012-re. Uo.: 43.

⁶²⁶ Uo.: 95.

épített környezet, a régi gyárterületek új befektetőket, vállalatokat (el)riasztó terepe nem csupán a megyeszékhelyen feltárt problémának bizonyultak.

- Miközben a mélyszegénység sokarcú és összetett jelenséggé vált fel, a társadalmon kívülre sodródás oka is egyben. A telepek, volt kolóniák, az azokon élők, valamint a teletszerű elrendeződések, a teletszerű közösségek higiéniés és életmódbeli helyzete közötti különbségekért, az itt élő romák társadalomból való kirekesztettségéért meghatározóan ugyanazok a paraméterek felelősek. Ide tartoznak: az iskolázatlanság, így a képzettség hiánya, a munkanélküliség, illetve kisarányú foglalkoztatottság, a rossz szociális helyzet, az egészséges életre, tanulásra, megfelelő szocializációra alkalmatlan, szűk lakás, a rossz ún. in-door környezet. A szociológiai elemzéseket más, egészségügyi vizsgálatok is alátámasztották. Az Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálat (ÁNTSZ) közegészségügy-járványtan szakorvosai és közegészségügyi járványügyi felügyelői, valamint védőnők bevonásával végzett, 95 telepen lakó 1266, illetve 30 teletszerű elrendezésben élő 935 roma családra (háztartásra) és lakóhelyeikre vonatkozóan kérdőíves kikérdezéssel dolgozó, illetve lakókörnyezeti helyszíni higiéniás bejárással végző kutatás Borsod-Abaúj-Zemplén megyét is érintette, kimutatva, hogy az előzőekben említett hatások „összegződnek, sőt – a telepeken mért szignifikánsan rosszabb eredmények alapján feltételezhetően – nem kívánatos, egymásra való hatásaikat potencírozó interakciókkal is számolni lehet, amelyek révén a vártnál is súlyosabb hatások lépnek fel.”⁶²⁷ A szegénység ugyanakkor sajátos „reprodukciós stratégiákat” alakított ki, sokszor a túlélés reményében.

- A térségből történő és megállíthatatlannak tűnő elvándorlás különösen súlyos helyzetet teremt az aprófalvakban, azokat akár a kihalás szélére sodorva. Esetükben a klaszteranalízis módszerével végzett tipizálás⁶²⁸ ugyancsak a roma többségű településeken prezentálja a legrosszabb gazdasági mutatókat, míg a méret szerinti differenciálódás a törpefalvak létrejöttével szembesült. Mint Kissikátor példáján keresztül is láthattuk, egyéb mutatószámok, mutatócsoportok (pl. népességszám, korszerkezet, gazdaság, idegenforgalom, közlekedés, életmód), illetve ezek korrelációs együtthatói alapján a jelentős életmódbeli különbségek egységes településcsoportról szóló kategorizálást nem tesznek lehetővé az aprófalvak esetében. Lehetőségek, illetve a közeli város-falu közötti megfelelő

⁶²⁷ A szerzők a megyében 203 romateleppel és 264 teletszerű elrendezésben élő közösséggel számoltak. Ungváry György – Szakhmáry Éva – Hegedűs Ibolya – Odor Andrea – Paksy András – Morvai Veronika, 2014: 28.

⁶²⁸ Vö. pl. Bajmóczy Péter – Balogh András, 2002.

kapcsolatrendszer hiányában a fejletlen községekben nem egyértelműek a kitűzött célok sem, így a település fejlődése nem haladhat lineáris úton. A nem egyértelmű célok kapcsán a meglévő potenciálok sem hasznosulnak, a hátráltató tényezők fejlesztése háttérbe szorul, a pályázati források célirányosan, ám lényegében „látszatintézkedés” színezetű, átmeneti lépések megtételére elegendőek.

- A társadalmi integrációt és dezintegrációt történeti összefüggéseiben, részben szociológiai szempontok alapján igyekeztem bemutatni. Hangsúlyozni kívántam, hogy a gyári társadalom fennállása alatt mindig voltak félig integrált, vagy dezintegrált csoportok, ám ők a kisebbséget alkották. A gyár bezárása után azonban már a dezintegráltak kerültek többségbe, ami új léhelyzeteket alakított ki, új alkalmazkodási stratégiákat követelt meg (fekete- és szürkemunka, alkalmi munka, megélhetési lopás, külföldi munkavállalás, stb.) a túlélés, a marginalizálódás elkerülése, vagy lassítása érdekében. A gyár bezárását követően ekkora befolyással rendelkező, társadalmi-gazdasági integrátor már nincs a térségben, ami tízezrek számára tette elkerülhetetlenné az életük és az életstratégiáik átgondolását és újra szervezését. Már nem a munkaalapú normatív gondolkodás és viselkedés kultúra vált lényeges, hanem a túlélés, a létfenntartás kényszere által meghatározott társadalmi magatartás és viselkedési normák váltak meghatározóvá, ami nyilván egy egészen más típusú társadalmi integrálódást jelent, vagy éppen az érték és identitásvesztés okán fenntartja, sőt állandósítja a társadalmi dezintegrációt.

39. kép: A várt „ózdi projekt”: a felújított fűvógépház, mint a Nemzeti Filmtörténeti Élménypark épülete. Ózd, 2016.⁶²⁹

⁶²⁹ Forrás: A szerző felvétele.

Epilógus

„Ó! Ott Ózdon nem szól az Albioni-adagio.
Vivaldi-hangverseny sem zavar meg,
ott méltóságos harangtornyok helyett
gyárkémények merednek, megölt üzemek
sora mellett mehetsz, itt nem kísért
Palladio, Sansovino, Longhena megépített extázisa!
Tetszhalott kohók⁶³⁰, hengerművek, csendessé lett gépcsarnokok
mellet visz honi tanulmányutad.
láthatod a "lenini út", a lenini bolsevizmus,
a túlórázó, kádári Kommunizmus és a krisztusi Kommunizmus
nélkül maradt munkanélküli martinászokat,
a proletárokat, a sorstalan, agyonhajszolt asszonyokat,
a jövőtlen gyermekeket, az ingerült, agresszív kamaszokat,
érezheted, már a hasadó hajnalban is: a pálinkaszagot,
a cigarettafüstöt, láthatod a férfiak és nők arcába maródott,
kialvatlan, dermedt dühöt - - -
- - - vízió ez is, vasbeton- „Serenissima”:
a tehetetlenség, a szorongás, a szomorúság szélárnyéka
sztrájkokban olykor fölszakad,
nos, akkor eljön egy-egy párt szónok
- fekete Mercedes vagy Volvo hozza -,
szavait megrepedt betonfal, nyersvas, acélhuzal visszhangozza.”⁶³¹

Dobai Péter költő és író fentiekben (részletében) idézett „gyársíratója” mementóul szolgáló soraiban összegzésszerűen feltűnnek a lokális szinten végbemenő posztindusztrializáció életszerű képei, különböző mozaikdarabjai. A társadalmi differenciálódás metszetei ezek a periférián, ahol a rendszerváltozást követően mind a falusi, mind a városi alsórétegek aránya bővült, ezzel párhuzamosan szegénységük növekedett. A foglalkoztatásból való kikerülés ma generációs probléma, esetenként véglegesnek bizonyult. A „kapaszkodási pontokat” jelentő közösségi és társas kapcsolatok köre lecsökkent, a munka világában való boldogulás diszkontinuitása reménytelenséget eredményezett. Az egykori gyári dudaszóval jelzett műszakváltás idején szemlélve a mai „arcokat” a Vasvár úton egy másik társadalmi közeg tekint ránk vissza. A „kisebbségi többség” aránybeli növekedése ugyanakkor éles kontrasztban áll a demográfiai folyamatokkal, hiszen – mint láthattuk - az életkor csökkenésével párhuzamosan fokozatosan nő a roma gyerekek száma. A keserű

⁶³⁰ Az ózdi nagykohó a szocialista realista építészet számára egykor a korszerűség, a modernitás, a rendszer gazdasági fölényét hangoztató illusztrációnak számított. Benjámin László „Ózdi kohók” című alkotása az 1950-es évek elején még lelkesen harsogta, hogy „Ózd vastornyai / büszkén nyúlnak a dombtetők fölé; / az olvadó érc vörös fényei / világítanak négy égtáj felé.” Benjámin László, 1951: 34.

⁶³¹ Dobai Péter, 1995: 457-458.

hangvételő versrészletben megjelenő helyben maradtak tekintete előben is sokat elárul, nem véletlenül vált szocio- és sajtófotók témájává az ezredforduló. Az „átalakulást” követően nyílttá vált munkanélküliség mára újfajta burkoltságot kapott: képzetlen tömegek kerültek be a közfoglalkoztatásba, vagy nagyfoglalkoztatónak nevezett nemzetközi, újabban kínai tulajdonban álló összeszerelő üzemek csarnokaiba, addigi tanulmányaiknak, szakmájuknak, képzettségüknek aligha hasznát véve a közeljövőben. Sajátos paradoxon, hogy a 2009-ben általánossá váló gazdasági válságból éppen hogy kilábalva napjainkban munkaerőhiány alakult ki a helyben lényegében nem létező versenyszférában. Az utóbbin kívül eső ágazatokban bár hasonló a helyzet, az „itt ragadtak” számára kínált bérezés nem jelent felemelkedési lehetőséget. Az „újraiparosítás” elmaradásával a térség stagnálása, fejlődésbeli megtorpanása állandósulni látszik saját társadalmi közegében.

FORRÁSJEGYZÉK

LEVÉLTÁRI ÉS IRATTÁRI FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL):

Ózdi Kohászati Üzemek XXIX-F-192 1941-1997. 7. Rendezetlen iratok XXIX-F-192-g 1941-1997.

MNL OL XXIX-F. 192-g. 87. doboz. Kibontakozási program, 1987.

MNL OL XXIX-F. 192-g. 201. doboz. Mérleg, Főkönyvi kivonat, válságbizottsági tevékenység, 1989-1990.

MNL OL XXIX-F. 192-g. 216. doboz. ÓKÜ - válságbizottság létrehozása 1987-1991.

MNL OL XXIX-F. 192-g. (343-) 345. doboz. Felszámolási iratok 1990-1997.

Polgármesteri irattár, Domaháza: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek, statisztikák, vegyes iratok.

Polgármesteri irattár, Kissikátor: Képviselőtestületi jegyzőkönyvek, statisztikák, vegyes iratok.

STATISZTIKAI FORRÁSOK

Cigány népességkutatás (1999): Kutatás az ózdi régió cigány népessége körében. Kézirat. DELPHOI Consulting Társadalomtudományi Kutató és Tanácsadó Kft., h. n. [Budapest] <http://mek.oszk.hu/02000/02046/02046.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 11.)

Esély a jövőért (2004): Esély a jövőért. Ózdi kistérség felzárkóztatási program 2004. 1. Helyzetelemzés. Kézirat. Ózd Térségi Önkormányzatok Egyesülete, Ózd.

Fejlesztési program (2004): Az Ózd-Putnok-Észak-Hevesi Vállalkozási Övezet fejlesztési programja. Kézirat. MEGAKOM Stratégiai Tanácsadó Iroda, h. n.

Fejlesztési stratégia (1998-1999): Ózd, Nádasd- és Hangony - völgyi mikrokörzet komplex fejlesztési stratégiája. Témavezető: G. Fekete Éva Kézirat. MTA Regionális Kutatások Központjának Észak-Magyarországi Osztálya, Miskolc.

Foglalkoztatási stratégia (2010): Az Ózdi kistérség foglalkoztatási stratégiája 2010-2015. Kézirat. EX ANTE Tanácsadó Iroda - EX-ACT Project Tanácsadó Iroda, Budapest – Miskolc.

Helynévkönyv (2016): Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2016. január 1. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2016.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.)

Helységnévtár (2011): A Magyar Köztársaság Helységnévtára, 2011. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. <http://www.ksh.hu/apps/cp.hnt2.hnt> (Utolsó letöltés: 2018. május 25.)

Helynévkönyv (2017): Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2017. január 1. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/hnk_2017.pdf (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.)

Kistérségek (2006): A kistérségek társadalmi, gazdasági helyzete. Észak-Magyarország. Kézirat. Központi Statisztikai Hivatal Miskolci Igazgatósága, Miskolc.

Kistérségi Gyerekesély Stratégia (2014): Kistérségi Gyerekesély Stratégia – Ózdi kistérség. Kézirat. N & S Tanácsadó Kft., Budapest. http://www.gyerekeselyozd.hu/wp-content/uploads/2012/12/OZD_gyerekesely-strategia_2014_vegleges.pdf (Utolsó letöltés: 2017. február 10.)

Kistérségi helyzetelemzés (2010): Ózdi kistérség. Borsod-Abaúj-Zemplén megye – Észak-Magyarországi Régió. Kistérségi helyzetelemzés. Kézirat. MTA Gyermekszegénység elleni program Programiroda, Budapest. http://gyerekesely.tk.mta.hu/uploads/files/vegl_Ozdi_kisterseg_tukor_11maj4.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 17.)

KSH Adatszolgáltatás (2004): Az Észak-Magyarországi régió kistérségeinek, illetve Magyarország régióinak legfontosabb társadalmi – gazdasági jellemzői számokban. Kézirat. Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság, Miskolc.

Mikrocenzus (2017a): Mikrocenzus 2016. 3. Demográfiai adatok. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_3.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 29.)

Mikrocenzus (2017b): Mikrocenzus 2016. 5. A népesség gazdasági aktivitása. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_5.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 30.)

Népszámlálás (1961): Az 1960. évi népszámlálás 3. g. Borsod–Abaúj–Zemplén megye és Miskolc személyi és családi adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (1972): Az 1970. évi népszámlálás 11. Borsod – Abaúj – Zemplén megye adatai I. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (1975): Az 1941. évi népszámlálás 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Történeti Statisztikai Kötetek. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (1981): 1980. évi népszámlálás 5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (1982): Az 1980. évi népszámlálás 29. A községek főbb adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (1991): 1990. évi népszámlálás. A belterületek és a külterületi lakotthelyek főbb adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (1992): 1990. évi népszámlálás 7. Borsod-Abaúj-Zemplén megye adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (2001): 4.1.1 A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség, 1870–2001. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_1_0.html (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.)

Népszámlálás (2001): 4.1.2. Népszaporodás 1970–2001. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_2_0.html (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 22.)

Népszámlálás (2001): 4.1.4.1. A népesség korcsoport szerint. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_4_1.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 16.)

Népszámlálás (2001): 4.1.4.2. A férfiak korcsoport szerint. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_4_2.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 6.)

Népszámlálás (2001): 4.1.4.3. A nők korcsoport szerint. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_4_3.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 6.)

Népszámlálás (2001): 4.1.11. A népesség nemzetiségi hovatartozás szerint. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_11_0.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 17.)

Népszámlálás (2001): 4.2.1.2. A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint, 1990. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_2.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 16.)

Népszámlálás (2001): 4.2.1.3. A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint, 2001. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_1_3.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 16.)

Népszámlálás (2001): 4.2.2. A foglalkoztatottak korcsoport, legmagasabb befejezett iskolai végzettség, összevont nemzetgazdasági ág és összevont foglalkozási főcsoport szerint. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load02_2_0.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 16.)

Népszámlálás (2001): 4.3.1. A háztartások és a családok főbb adatai, 1970–2001. http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load03_1_0.html (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 16.)

Népszámlálás (2002): Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. II. kötet. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Népszámlálás (2011): 4.1.1.1. A népesség számának alakulása, terület, népsűrűség. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 13.)

Népszámlálás (2011): 4.1.6.1. A népesség nemzetiség szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 13.)

Népszámlálás (2011): 4.2.2.1. A háztartások a háztartásban élők száma és gazdasági aktivitási összetétel szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 13.)

Népszámlálás (2011): 4.2.3.1. A családok családösszetétel és a gyermekek száma szerint. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_05 (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 13.)

Népszámlálás (2013): 2011. évi népszámlálás 3. Területi adatok 3.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye. Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc.
https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/nepsz2011/nepsz_03_05_2011.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 28.)

NORDA (2001): Az összes és a cigány népesség száma Észak-Magyarországon. 2001. február 1. Segédanyag a ROP pályázatok mellékleteihez. Kézirat. NORDA - Észak-Magyarországi Regionális Fejlesztési Ügynökség, Miskolc.

SAPARD (2000): SAPARD – Vidékfejlesztési Stratégiai Program 2000-2006. 2. rész. Stratégiai Program. Kézirat. Órhegy Egyesület, Ózd.

Statisztikai Évkönyv (1966): Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 1965. Központi Statisztikai Hivatal, Miskolc.

Statisztikai Évkönyv (1992): Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 1991. Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság, Miskolc.

Statisztikai Évkönyv (2001): Borsod-Abaúj-Zemplén megye Statisztikai Évkönyve 2000. Központi Statisztikai Hivatal Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Igazgatóság, Miskolc.

Szociális helyzetelemzés (2004): Az Észak-Magyarországi régió szociális helyzetelemzése. Munkaanyag 2004 február-október. Kézirat. ESZCSM – NCSSZI.

Települések a lét határán (2014): Települések a lét határán. Erősen fogyó népességű törpefalvak Magyarországon. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/fogyonep.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.)

Területbejárás ismertető (2001): Ismertető az Országos Cigány Önkormányzat Alelnöki területbejárással kapcsolatos tapasztalatokról a szükséges alelnöki intézkedésekről. Kézirat. H. n.

Városfejlesztési stratégia (2003): Ózd városfejlesztési stratégia. Kézirat, Ózd.

Városfejlesztési stratégia (2008): Ózd Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája. III. kötet. Kézirat. Ózd. https://www.ozd.hu/content/cont_5166aac361d751.79481566/ivs.pdf (Utolsó letöltés: 2018. február 17.)

EGYÉB FORRÁSOK ÉS KÉZIRATOK

Alabán János (é. n.) [2004]: A Hangony és Vidéke Takarékszövetkezet alakulása, működése. 40 év: 1961-2001. Sajóvölgye Takarékszövetkezet, h. n. [Kazincbarcika]

Alabán Péter (2006): Ózd város társadalomdemográfiai képe a rendszerváltozás után. Kézirat (szakdolgozat). Miskolci Egyetem BTK Szociológiai Tanszék, Miskolc.

Bacscai Jánosné (2000): A munkanélküli cigányok helyzete Ózdon és környékén. Kézirat. Ózdi Művelődési Intézmények Városi Könyvtár. Szakdolgozat 95. lelt. sz.

Beszámoló tanulmány az aprófalvak helyzetéről (2006): Az aprófalvak népességmegtartó képességének állapota, változásai, irányai, illetve javításának lehetőségei. Beszámoló tanulmány ismertetése a Miniszterelnöki Hivatal Társadalom- és Humánpolitikai Helyettes Államtitkárság számára. Kézirat. ELTE-TáTK Facilitátor, Szociológus és Mediátor Munkacsoport, Budapest. http://www.terport.hu/webfm_send/3990 (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.)

Dobos Mária (2012): Az ózdi gyári munkások családon-, és munkahelyen belüli rétegződésének és mobilitásának történeti-szociológiai vizsgálata 1940-től. Kézirat (szakdolgozat). Debreceni Egyetem BTK Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Debrecen.

Drótos László – Lóránt Károly (2016): Miskolc város és vonzáskörzete iparszerkezetének átalakulásáról, kiemelten az egykori Lenin Kohászati Művek (LKM) állami vállalat megsemmisítésének körülményeiről. Kézirat (kutatási beszámoló). Miskolc. <http://archivum.retorki.hu/upload/2016/10/miskolc-varos-es-vonzaskorzete-iparszerkezetenek-atalakulasarol.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. október 21.)

Gyulai Lajos (2007): Jelentés Domaháza község közművelődési feladatellátásának általános, részletes szakfelügyeletéről. Kézirat. 462/2007. ikt. sz. irat. Polgármesteri Hivatal, Domaháza.

Fekete Tünde (2001): Az „egy gyár – egy város” csapda. Az ózdi iparvidék története, az „újrakezdés” városa. Kézirat (szakdolgozat). Nyíregyháza.

Hegyi-Kéri Ágnes (2015): A dezindusztrializáció hatása a munkaerőpiacra a visegrádi országok régiói és Miskolc példáján 1999-2012 között. Kézirat (PhD-értekezés). Miskolci Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Miskolc. http://gtk.uni-miskolc.hu/files/9718/HKA_phd.pdf (Utolsó letöltés: 2018. október 21.)

Helfrich Szabolcs (2014): Felhagyott ipari épületek újrahasznosítása. Kézirat (DLA-értekezés). Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Építőművészeti Doktori Iskola, Budapest. http://dla.epitesz.bme.hu/appendfiles/815-helfrich_ertekezes.pdf (Utolsó letöltés: 2018. október 22.)

Józsa Klára (2014): A magyarországi aprófalvak sikerességi tényezőinek vizsgálata. Kézirat (PhD-értekezés). Szegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar Földtudományok Doktori Iskola Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, Szeged. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/2067/1/Jozsa_Klara_PhD.pdf (Utolsó letöltés: 2018. október 7.)

Hajdú Miklós (szerk.) (2014): Adatok a szakképzésről és a szakképzettek foglalkoztatásáról. Tények & Következtetések. MKIK GVI Kutatási Füzetek 4. MKIK Gazdaság és Vállalkozáskutató Intézet, Budapest. http://www.gvi.hu/data/papers/szakisk_tudtar_elemzes_140618.pdf (Utolsó letöltés: 2017. október 20.)

Helegda János (1936): Községünk és környéke történelmi tárgyalása. Kézirat. Kissikátor. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár: 4803.

Makó Ágnes - Bárdits Anna (2014): A pályakezdő szakmunkások munkaerő-piaci helyzete – 2014. Szakiskola_2014. MKIK Gazdaság- és Vállalkozáskutató Intézet, Budapest. 12. http://www.gvi.hu/data/papers/szakiskola_2014_tanulok_tanulmany_140610.pdf (Utolsó letöltés: 2016. március 25.)

Nagy Péter (2015): Lokális társadalom – gyári társadalom Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Kézirat (PhD-értekezés). Eszterházy Károly Főiskola, Történelemtudományi Doktori Iskola, Eger.

PISA (2013): PISA 2012 Összefoglaló jelentés. Oktatási Hivatal, Budapest. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/pisa2012_osszefoglalo_jelentes.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 3.)

PISA (2016): PISA 2015 Összefoglaló jelentés. Oktatási Hivatal, Budapest. https://www.oktatas.hu/pub_bin/dload/kozoktatas/nemzetkozi_meresek/pisa/PISA2015_osszefoglalo_jelentes.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 3.)

Szalai Ákos (1997): Ózd, válságrégió aktív helyi válságkezeléssel. Kézirat. Műníción Bt. h. n. [Budapest]

Tengely Adrienn (2001): A nemzeti tanácsok működése az ózdi járásban (1918. november-1919. március). Kézirat (szakdolgozat). Ózd. Ózdi Művelődési Intézmények (ÓMI) Ózdi Muzeális Gyűjtemény és Gyártörténelmi Emlékpark, lelt. szám: 825-2001.

INTERJÚK JEGYZÉKE

Oral history interjúk:

Interjú Berki Lajossal, az ÓVCKÖ volt elnökével, jelenlegi roma referenssel. Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2005. november 8., 2017. március 1. (A szerző tulajdonában.)

Interjú B. Jánossal. Készítette: Juhász Linda. Borsodnádásd, 2007. augusztus 24. (Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék)

Interjú Elek Istvánnal, Domaháza község polgármesterével. Készítette: Alabán Péter. Domaháza, 2006. július 5. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Horváth Zoltán, középiskolai tanulóval. Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2016. január 27. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Kocsik László Csabával, Kissikátor község polgármesterével. Készítette: Alabán Péter. Kissikátor, 2018. augusztus 23. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Matovics Ágoston, 9. osztályos szakiskolai tanulóval (18). Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2005. április 18. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Márton Jenőné, volt kisebbségi önkormányzati vezetővel. Készítette: Alabán Péter. Domaháza, 2009. augusztus 13. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Medve Alfonz (1927-2008) gazdálkodóval. Készítette: Alabán Péter. Domaháza, 2001. szeptember 1. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Sz. J. néval. Készítette: Kóti Ilona. Borsodnádásd, 2007. augusztus 24. (Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitikai Tanszék)

Interjú Tokaji Zsolt üzlettulajdonossal (Cafe Bar Jam). Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2018. augusztus 9. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Dr. Tóth Andreával, az Ózdinvest Önkormányzati Vagyongkezelő és Beruházásszervező Kft. ügyvezetőjével. Készítette: Alabán Péter. Ózd, 2018. március 10. (A szerző tulajdonában.)

Egyéb interjúk:

Interjú Berki Lajossal (2013): Vízkorlátozás Ózdon - Berki Lajos: enyhítsenek a korlátozáson! Készítette: Marosréti Ervin (boon.hu). Ózd, 2013. augusztus 6. <https://www.youtube.com/watch?v=pEwYUg1L3w8> (Utolsó letöltés: 2018. december 29.)

Interjú Ferge Zsuzsával (2012): Prekariátus és Magyarország. Beszélgetés Ferge Zsuzsával. In: Fordulat (5.) 19. 10-27. http://fordulat.net/pdf/19/F19_Szepe.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 22.)

Interjú Marcel van der Lindennel (2013) [2012]: A sztrájkok nem fogyatkoznak, alighanem egyre fontosabbak lesznek. Raquel Varela interjúja Marcel van der Lindennel. In: Eszmélet (25.) 97. 93-99. https://epa.oszk.hu/01700/01739/00082/pdf/EPA01739_eszmelet_2013_97_tavasz_093-099.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 22.)

IRODALOMJEGYZÉK

Alabán Péter (2007): Társadalmi viszonyok Ózdon a rendszerváltozás után. In: Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.): Lakóhelyünk Ózd 15. Ózdi Művelődési Intézmények Lajos Árpád Honismereti Kör, Ózd. 26-39.

Alabán Péter (2008): A rendszerváltozás társadalmi kérdései Ózdon. In: Comitatus (18.) 9-10. 115-129.

Alabán Péter (2010): Domaháza monográfiája és történeti bibliográfiája. Ózdi Művelődési Intézmények, Domaháza-Ózd.

Alabán Péter (2012): Kitörési stratégiák, új fejlesztési koncepciók Ózdon: a Rombauer-terv. In: Comitatus (22.) 9-10. 3-16.

Alabán Péter (2014): Farkaslyuki remények az ezredforduló után: Válságjelek és kiútkeresés egy Ózd környéki bányásztelepülésen. In: Comitatus (24.) 216. 29-42.

Alabán Péter (2016): Bányász - vidék - társadalom. (20-21. századi helyzetkép Észak-Borsodban). In: Pap József – Tóth Árpád – Valuch Tibor (szerk.): Vidéki élet és vidéki társadalom Magyarországon. Rendi Társadalom - Polgári Társadalom 28. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest. 597-618.

Alabán Péter (2017a): Emlékező mozaikok: A munka világa a Kádár-korszak vidéki Magyarországon. In: Rainer M. János – Valuch Tibor (szerk.): Munkások '56. Az 1956-os Intézet 2016-2017-es évkönyve. 1956-os Intézet, Budapest. 180-209.

Alabán Péter (2017b): Emberek a meddőhányón: Mélyszegénységi szintek és hatalmi szereplők Ózdon a rendszerváltás idején. In: Múltunk (62.) 2. 117-151.

Alabán Péter – Ruszó Viktor (2011): Pusztuló peremkerületek, leszakadó társadalmi csoportok. In: Ózdi Körkép (3.) 2. 6.

Alabán Péter – Vozár Gyuláné (2011): Az iparosítás társadalmi hatásai Borsodnádason – A lemezgyár. In: Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.): Lakóhelyünk Ózd. 18. szám. Ózdi Művelődési Intézmények - Lajos Árpád Honismereti Kör, Ózd. 20-27.

Albertini Béla (1997): A magyar szociofotó története a kezdetektől a második világháború végéig. Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét.

Allen, Robert C. – Gomery, Douglas (1985): Film History. Theory and Practice. Alfred A. Knopf, New York.

Almássy Zsuzsi (2012): Iparvárosnak jövőt kitalálni még a németeknél is nehéz. hvg.hu. http://hvg.hu/gazdasag/20120818_Egy_Borsodnak_jovokepet_adni_meg_Nemetors (Utolsó letöltés: 2018. február 17.)

Andorka Rudolf (1996): A társadalmi integráció gyenge kötése – rendszerátalakulás Magyarországon. In: Századvég (1). 1. 5-18.

Andorka Rudolf - Spéder Zsolt (1994): Szegénység a 90-es évek elején. In: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1994. TÁRKI, Budapest. 74–106.

Bálint Lajos – Obádovics Csilla (2018): Belföldi vándorlás. In: Monostori Judit - Öri Péter - Spéder Zsolt (szerk.): Demográfiai portré 2018. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest. 217-236.
<http://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2738/2626> (Utolsó letöltés: 2018. december 30.)

Bajka Gábor – Kormos Imre - Kutas János (1997): Ózd és környéke foglalkoztatási gondjainak enyhítési lehetőségei. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok. Struktúra – Munkaügy Kiadó, h. n. 87-201.

Bajmócy Péter – Balogh András (2002): Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. In: Földrajzi Értesítő (51.) 3-4. 385-405.

Bakos, István (2006): Causes and regional impacts of the crisis of metallurgy in the Borsod industrial region. In: European Integration Studies (5.) 1. 15-29.

Ballabás Gábor (2010): Szénbánya – sirató. Márkushegy - a mélység múltó mámora. In: A Földgömb (38.) 8. 58-71.

Ballai Vince (2011): "A jó idők visszajönnek" - könnyes bányanyitás Farkaslyukon. [origo] <http://www.origo.hu/itthon/20111126-szenbanyaszat-farkaslyuk-a-gyurky-tarna-jelkepes-ujranyitasa.html> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 17.)

Baločkaitė, Rasa (2010): Post-soviet transitions of the planned socialist towns: Visaginas, Lithuania. In: Studies of Transition States and Societies (2.) 2. 63-81.

Barakonyi Szabolcs (2013): Huszonöt év magyar acél ACÉL-MŰ. Ózd, 1987–2012. index.hu. https://index.hu/nagykep/2013/11/26/huszonot_ev_magyar_acel/ (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 2.)

Barta Györgyi – Czirfusz Márton – Kukely György (2008): Újraiparosodás a nagyvilágban és Magyarországon. (Reindustrialization in the World and in Hungary) In: Tér és Társadalom (22.) 4. 1-20.

Bartha Eszter (2011): Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon. Kelet-európai monográfiák II. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Bartha Eszter (2012): A rendszerváltás gyermekei (Szalai Erzsébet: Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon.). In: Fordulat 5. (17.). 186-193.
http://epa.oszk.hu/02100/02121/00015/pdf/EPA02121_fordulat_17_186-193.pdf (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 22.)

Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.) (2012): Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971-2010) emlékére. Kelet-európai tanulmányok VII. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.) (2017): Egy másik Kelet-Európa. Munkás-és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére. Kelet-európai tanulmányok XI. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest.

Basu, Swati – Estrin, Saul – Svejnar, Jan (2005): Employment determination in enterprises under communism and in transition: Evidence from Central Europe. In: ILR Review (58.) 3. 353-369.

Bánóczy Eszter - Kabai Imre - Kovássy Katalin (2015): A „körte”. Új Jel-Kép - Kommunikáció, Közvélemény, Média (4.) 3. 121-144.
http://communicatio.hu/jelkep/2015/3/JelKep_2015_3_Banoczy_Eszter_Kabai_Imre_Kovassy_Katalin.pdf (Utolsó letöltés: 2018. július 15.)

Bárdi Gyula (2014): Tólápa története. In: Éliás Gábor – Dr. Kalo Emil – Kusnyarkiné Pap-Klára Márta (szerk.): Csokvaomány története 1221-2013. Csokvaomány Község Önkormányzata, Csokvaomány. 58-59.

Belényi Gyula (2006): Munkások az 1956-os forradalomban. In: Múltunk (51.) 4. 240-249.

Belényi Gyula – Sz. Varga Lajos (szerk.) (2000): Munkások Magyarországon 1948-1956. Dokumentumok. Napvilág Kiadó, Budapest.

Beluszky Pál - Sikos T. Tamás (2007): Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred küszöbén. In: Tér és Társadalom (21.) 3. 1-29.

Beluszky Pál - Sikos T. Tamás (szerk.) (2011): Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkaszáig. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Benjámin László (1951): Ózdi kohók. In: Uő.: Válogatott költemények. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

Benkő Imre (1996): „Acélváros / Steel Town. Ózd, 1987-1995” (Előszó: Colin Jacobson). Pelikán Kiadó, Budapest.

Benkő Imre (2017): Acél-Mű / Steel-Art. Ózd 1986-2016. Benkő Imre Fotóarchív, Budapest.

Bereczky, András (1999): Amid upheavals, preparing for accession – Ten years of restructuring in Hungarian agriculture. In: South-East Europe Review for Labour and Social Affairs (2.) 2. 57-68.

Berend T. Iván (szerk.) (1980): Az Ózdi Kohászati Üzemek története. A Magyar Történeti Társulat Üzemtörténeti Szakosztálya - Ózdi Kohászati Üzemek, h. n. [Budapest].

Berta János (2016): Valóság tűzön-vízen át. megismerési módszerek és filmkészítői attitűdök az 1970-es évek magyar dokumentum filmjeiben. In: Korall (17.) 65. 90-107.

Bognár Mária - Imre Anna - Mezei István (2001): Az oktatás és a képzés helye a területfejlesztésben. Mintaterület: az Ózd-putnoki kistérség. In: Tér és Társadalom (15.) 3–4. 105–124.

Bokor Ágnes (1985): Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat VI. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.

Bori Erzsébet (2005): Cigányutak - Roma dokumentumfilmek. In: Filmvilág (48.) 6. 4-6. http://filmvilag.hu/cikk.php?cikk_id=8270 (Utolsó letöltés: 2017. február 21.)

Boros Árpád (2010): Diósgyőri kohászat a tevékenységei tükrében 1770-2010. Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 21. Pfliegler J. Ferenc Emlékére a Borsod- Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárért Alapítvány, Miskolc.

Böszörményi-Nagy Orsolya (2016): Film: produkció és recepció között. A Szerelem című film értelmezései. In: Korall (17.) 65. 36-55.

Buchowski, Michał (2004): Labour, work relations and identity in a rural community in Poland. In: Anthropological Journal on European Cultures (13.) 12. 11-30.

Buják Attila (2017): Befejeződött a paraszttalanítás – Nagyobb a földkoncentráció, mint a Horthy-korszakban. 168ora.hu. <http://168ora.hu/itthon/befejezodott-a-paraszttalanitas-nagyobb-a-foldkoncentracio-mint-a-horthy-korszakban-2933> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 17.)

Chatterjee, Ipsita (2016): Beyond the factory: Struggling with class and class struggle in the post-industrial context. In: Capital & Class (40.) 2. 263–281.

Chiaburu, Dan (1999): Romania: the coal mining industry from plan to market. In: SEER - South-East Europe Review for Labour and Social Affairs (2.) 3. 111-122.

Chmielewska, Marta – Lamparska, Marzena (2011): Post-industrial tourism as a chance to develop cities in traditional industrial regions in Europe. In: Sociologie Românească (9.) 3. 67-75.

Czeizel Endre (2007) [1990, 2003]: A magyarság genetikája: A cigányság. In: Comitatus (17.) 1-2. 107-114.

Csaba László (1997): Tranzitológia és/vagy közgazdaságtan. In: Közgazdasági Szemle (44.) 11. 1000-1006. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00032/pdf/csaba.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. július 27.)

Csák Lászlóné (2011): Volt egyszer... Bánszállás. In: Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.) Lakóhelyünk Ózd 18. szám. 6-19.

Csíki Tamás (2018): Eltűnt falusi világok. A 20. századi paraszti társadalom az egyéni emlékezetekben. L'Harmattan Kiadó – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, h. n.

Csontos Györgyi – Vass Tibor (2001): Ózdi munkáskolóniák (1861-1970). Gyári lakótelepek és lakásbelsők története a századfordulótól az ezredfordulóig. Kráter Kiadó, Pomáz.

de la Cámara, Carmen (1997): The Labor Market in Central and Eastern Europe: Transformations and Perspectives. In: Eastern European Economics (35.) 1. 76-93.

Dénes Attila (2008): Dicső múlttal sújtott válsághelyzet Borsodnádason. In: Dénes Attila – Kiss Márta – Rácz Katalin – Schwarcz Gyöngyi (szerk.): Alkalmazkodási stratégiák a vidék gazdaságában. Jelen-kutatások 1. Jelenkutatások Alapítvány, Budapest. 21-35.

Dobai Péter (1995): Menetrend, útiterv magyar íróknak, költőknek, festőművészeknek, és főleg önmagának: mihez tartás végett! A. D. 1995. In: Palócföld (29.). 5. 457-458. http://epa.oszk.hu/03200/03286/00024/pdf/EPA03286_palocfold_1995_6_456-458.pdf (utolsó letöltés: 2018. október 22.)

Dobi István (1979): Az ózdi értelmiségről. Kapcsolatok és hézagok. In: Ózdi Vasas (22). 1979. június 8. 2.

Dobi Sándor (1971): Elharapódzott az önkényes lakásfoglalás. Alapja a nyomor és a kétségbeesés. In: Ózdi Vasas (14.) 1971. június 11. 3.

Dobosy László (1970): Miért „fújnak” Ózdon? In: Ózdi Vasas (13.) 1970. április 30. 3.

Dobosy László (1977): Ózd utcahálózata. Ózdi Honismereti Közlemények 1. szám. Ózdi Népművelési Intézmények Honismereti Köre, Ózd.

Dobosy László (1989): Az ózdi szakmunkásképző intézet története (1889-1989). Kun Béla Művelődési Központ, Ózd.

Dobosy László – Kocsik László (1994): Adatok Kissikátor történetéből, népének életéből. Kissikátori Polgármesteri Hivatal, Kissikátor.

Dolezsál [Dolezsár] Vilmos (1976): A bejáró munkások Domaházán. In: Borsodi Szemle (21.) 3. 85-88.

Doros Judit (2017): Bánya nélküli bányászfalu - Csalfa ígéreték, szomorú valóság. Népszava Online. https://nepszava.hu/1127368_banya-nelkuli-banyaszfalu-csalfa-igeretek-szomorú-valóság (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.)

Dömötör Ákos (1994): A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években: néprajzi változást vizsgáló. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 373-392.

Dupcsik Csaba (2009): A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében 1890-2008. Osiris Kiadó, Budapest.

Elek Orsolya (2018): A fénykép történeti forrásként való alkalmazhatóságáról. In: Korall (19.) 73. 5-17.

Farkas Péter (2013): A munka méltósága: A munka erkölcsi- és társadalomelméleti összefüggései. In: Kapocs (12.) 4. 62-73.

Fehér Katalin – Keller Judit – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde (2015): „Ha valaki azt gondolja, hogy majd jönnek és megoldják a cigánykérdést, az téved” – fejlesztési programok helyi társadalmakban. In: Virág Tünde (szerk.): Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben. Online változat. Argumentum Kiadó, h. n. 89-118.

http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1006/3/virag_toresvonalak_2015.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 18.)

Fejes István (2009): Srácok a salakpalotákban. In: Uő.: 3 tükörcserép. Novum Pro, h. n. 9-120.

Fell, John (1985): Film Quart. In: Film Quarterly (38.) 4. 40-42.

Felvégi Andrea – Gerl Zsolt (1990): A Pekó (Petrenkó János). Ózd.

Ferge Zsuzsa (1969): Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.

Ferge Zsuzsa (2001): A magyarországi szegénységről. In: Info-Társadalomtudomány (15.) 54. 17-26.

Ferge Zsuzsa (2005): Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához. In: Esély (16.) 4. 3-41.

Ferge Zsuzsa (2006): Struktúra és szegénység. In: Kovách Imre (szerk.) Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Napvilág Kiadó, Budapest. 479-500. http://www.fergezszusa.hu/docs/struktura_es_szegenyseg.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.)

Ferge Zsuzsa (2017): Magyar társadalom- és szociálpolitika 1990-2015. A mai Magyarország sorozat. Osiris Kiadó, Budapest.

Féner Tamás (1979): Hétköznapi. Szociográfia – képekben. Corvina Kiadó, Budapest.

Fodor Kata (szerk.) (2010): Menni, menni, muszáj menni... Szegénységről, gyerekekről, romákról. Napkút Kiadó, Budapest.

Fogarasi Klára (1998): Tipikus jelenségek a magyar néprajzi fényképezés korai időszakában. In: Fotóművészet (41.) 3-4. 108-116. http://www.fotomuveszet.net/korabbi_szamok/199834/tipikus_jelensegek_a_nagyar_neprajzi_fenykepezes_korai_idoszakaban?PHPSESSID=b45333c23b4b1ab6e64c8487e84aaf25 (Utolsó letöltés: 2014. július 22.)

Fóti János – Lakatos Miklós (2004) [1997]: A munkát keresők és a munkanélküliek helyzete, 1996. In: Valuch Tibor (szerk.): Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig. Argumentum – Osiris Kiadó, Budapest. 1014-1029.

Fürjes Judit (2011): Feltámadás a halál után Farkaslyukon? Népszava Online. <http://www.nepszava.hu/articles/article.php?id=494390> (Utolsó letöltés: 2017. augusztus 27.)

Fürjes Judit (2014): Visszaemlékezések. In: Fürjes Judit (főszerk.): Farkaslyuk 1914-2014. A farkaslyuki szénbányászat 100 évéről. Farkaslyuk Község Önkormányzata, Eger. 285-354.

F. Dobosy László (2001): Ózd a XXI. század küszöbén. Ceba Kiadó, Budapest.

Galdo, Antonio (2007): Fabbriche. Einaudi, Torino.

Gašić, Ranka (2016): Fabrika i grad: urbani razvoj Kragujevca pod uticajem autoindustrije 1953-1991. In: Istorija 20. veka (34.) 2. 99-116.

Gábor András – Kopasz Marianna (2012): A gyermekek jólléte Magyarországon európai összehasonlításban. In: Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): Társadalmi Riport 2012. TÁRKI, Budapest. 247-270.

Gere, László – Gerőházi, Éva - Hegedűs, József – Szemző, Hanna – Tomay, Kira – Tosics, Iván (2011): The impact of European demographic trends on regional and urban development. In: Regional Statistics (51.) 14. Special Issue 1. 80-98. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2011/ts_angol_kulonszam.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.)

Gerentsér Imre – Tóth Ákos (1997): A szénbányászat visszafejlesztésével kapcsolatos szociális és foglalkoztatási problémák kezelése. In: Munkácsy Ferencné (szerk.): Foglalkoztatás, szociális gondok. Munkatudományi tanulmányok. Struktúra – Munkaügy Kiadó, h. n. 9-85.

Germuska Pál (2002): Válságkezelési utak a magyarországi szocialista városokban. Szerkezetváltás Tatabányán és Ózdon 1990 és 2000 között. In: Kende Péter (szerk.): Évkönyv X. 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutató Intézete, Budapest, 2002. 391–417. http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:kiadvanyok/evkonyv02/germuska (Utolsó letöltés: 2018. július 24.)

Germuska Pál (2003): Ipari város, új város, szocialista város. In: Korall (4.) 11-12. 239-259.

Györgyi Zoltán (1993): Munkanélküliség Ózdon. In: Educatio (2.) 1. 143-146.

Gyukits György – Ürmös Andor (2002): Társadalmi egyenlőtlenségek és egészségi állapot. In: Szántó Zsuzsa – Susánszky Éva (szerk.): Orvosi szociológia. Egyetemi tankönyv. Semmelweis Kiadó, Budapest. 47-65.

Gyurgyák János (2008): Előszó. In: Gyurgyák János (szerk.): A dualizmus kora. Magyarország története képekben I. Magyar Távirati Iroda – Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest. 9-11.

Gyurgyák János (szerk.) (2008): Szocializmus és rendszerváltás. Magyarország története képekben III. Magyar Távirati Iroda – Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, Budapest.

Haász János (2012): A halott ózdi kohó életre kel. [index.hu](http://index.hu/gazdasag/magyar/2012/05/15/ozd/). <https://index.hu/gazdasag/magyar/2012/05/15/ozd/> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.)

Hajdú Miklós (szerk.) (2014): Adatok a szakképzésről és a szakképzettek foglalkoztatásáról. Tények & Következtetések. MKIK GVI Kutatási Füzetek 4. MKIK Gazdaság és Vállalkozáskutató Intézet, Budapest.
http://www.gvi.hu/data/papers/szakisk_tudtar_elemzes_140618.pdf (Utolsó letöltés: 2017. október 20.)

Hajnáczy Tamás (2013): Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. In: Múltunk (38.) 1. 237-272.
http://epa.oszk.hu/00900/00995/00033/pdf/EPA00995_multunk_13_1_237-272.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 28.)

Hajnáczy Tamás (2015): A pártállam cigánypolitikája. A szektoriális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. In: Esély (26.) 5. 54-92.
http://www.esely.org/kiadvanyok/2015_5/2015-5_2-1_Hajnaczy_Partallam_ciganypolitikaja.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 29.)

Hajnáczy Tamás (2016): Amikor nem volt tiszta víz a cigánytelepeken. Történelemlecke mai törvényhozóknak. In: Új Egyenlítő (1.) 6. 15-16.

Havasi Éva (2017): Szegénység, számolva és számolatlanul. Kettős Mércé Online.
https://kettosmerce.blog.hu/2017/01/08/havasi_eva_szegenyseg_szamolva_es_szamolatlanul?token=f889b01e3b95049f04e1f7f6de0358de (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.)

Havelda Tamás (2009): Az alkalmazkodó Márkushegy. In: A bányászat realitásai a válság időszakában. 42. Bányagépészeti és bányavillamossági konferencia Balatongyörök, 2009. szeptember 24–25. Bányagépészet a Műszaki Fejlődésért Alapítvány, h. n. [Törökbálint]. 21–25.

Hornák József (2017): Drasztikus az elnéptelenedés az aprófalvakban. Világgazdaság online: <https://www.vg.hu/kozelet/drasztkus-az-elneptelenedes-az-aprofalvakban-481077/> (Utolsó letöltés: 2018. február 16.)

Horváth Gyula (1998): Európai regionális politika. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.

Horváth Gyula (2001): Decentralizáció és regionalizmus Európában. Habilitációs előadások 3. Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Pécs.
http://dportal.ktk.pte.hu/sites/default/files/mellekletek/2014/05/habil_horvath_gyula.pdf (Utolsó letöltés: 2018. július 15.)

Hradil, Stefan (1995): Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a 80-as években. In: Andorka Rudolf - Stefan Hradil - Jules L. Peschar (szerk.): Társadalmi rétegződés. Aula, Budapest. 347–387.

Husz Ildikó (2000): Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. Szociológiai Szemle (10.) 2. 81-104.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/0002husz.htm> (Utolsó letöltés: 2016. február 20.)

Ihász Zoltán (1978): Szakmunkásgondok. „Három ember a kovács.” In: Ózdi Vasas (21.) 1978. január 6.

Ihász Zoltán- Tóth Gyula (1978): Bányajárás 300 méterre a föld alatt. In: Ózdi Vasas (21.) 1978. július 28.

Imre, Anikó (ed.) (2012): A Companion to Eastern European Cinemas [A kelet-európai filmművészet kézikönyve]. Wiley Blackwell Companions to National Cinemas. John Wiley & Sons, Inc.

Janky Béla (2004): A cigány családok jövedelmi helyzete. In: Kolosi Tamás - Tóth István György - Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 2004. TÁRKI, Budapest. 400-413.

Jigoria-Oprea, Liviu - Popa, Nicolae (2016): Industrial brownfields: An unsolved problem in post-socialist cities. A comparison between two mono industrial cities: Resita (Romania) and Pančevo (Serbia). Urban Studies (53.) 12. 1-20.

Juhász Pál (1986-1987): Mai képünk a parasztságról és a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. In: Medvetánc (6-7.) 4-1. 5-18.

Juhász Pál (2006): Marelyin Kiss József - Kuczi Tibor (szerk.): Emberek és intézmények. Két zsákutca az agráriumban. Terepmunkák 1. Falu – élet – képek. Jelenkutató Alapítvány – Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Kabai Imre (2013): Rétegződés-modell 2.0. Kísérlet a magyar friss diplomások réteghelyzetének többdimenziós elemzésére. In: Kultúra és Közösség (4.) 2. 69-80.

Kapás Zsolt Zsombor (2015): Tekercsváltás? Magyar dokumentumfilm a rendszerváltás korában. In: Apertúra (11.) 1. Ősz [Rendszerváltás film(b)en]. <http://uj.apertura.hu/2015/osz/kapas-tekercsvaltas-magyar-dokumentumfilm-a-rendszervaltas-koraban/> (Utolsó letöltés: 2017. december 2.)

Katona Imre (szerk.): A parasztdaltól a munkásdalig. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Kemény István – Havas Gábor (1996): Cigánynak lenni. In: Andorka Rudolf - Kolosi Tamás - Vukovich György (szerk.): Társadalmi Riport 1996. TÁRKI – Századvég, Budapest. 352-380.

Kemény István – Kozák Gyula (1971a): A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. MSZMP Csepel Vas- és Fémművek Bizottsága - MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.

Kemény István - Kozák Gyula (összeáll.) (1971b): Pest megye munkásai. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Kossuth Kiadó, Budapest.

Kemény István (1990): A magyar munkásosztály rétegződése. In: Kemény István (szerk.): Velük nevelkedett a gép. Magyar munkások a hetvenes évek elején. Szociológiai tanulmányok. Vita Kiadó, Budapest. 7–20.

Kertesi Gábor (2005): A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában. Osiris Kiadó, Budapest.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1997): Cigány etnikai gettók. (Az 1990. évi népszámlálás számlálókörzeti adatai alapján készült elemzés.) <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a124.pdf> (Utolsó letöltés: 2015. augusztus 14.)

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor (1998): A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Socio- Typo, Budapest.

Kideckel, David A. (2002): The unmaking of an East-Central European working class. In: C. Hann (ed.): Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia. Routledge, London. 114-129.

Kideckel, David A. (2008): Getting by in postsocialist Romania. Labor, the body, and working-class culture. New Anthropologies of Europe. Indiana University Press, Bloomington.

Kiscsatári Marianna (2017): Fénnyel írott munkásmúlt. A munkásság fényképes megörökítése a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. In: Múltunk (62.) 2. 53-70.

Kiss Ambrus (2015): Munkanélküliségről, foglalkoztatásról: egy intézményrendszer története. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Kiss Ambrus (2017) [2016]: Dolgozói szegénység és a létminimum. In: Hajnáczy Tamás – Széle László (szerk.): „Ne félj, a tél meg fog gyötörni. Válogatott írások szegénységről, cigányságról, kirekesztettségről. Magyarország felfedezése sorozat. Gondolat Kiadó, Budapest. 114-123.

Kiss András (2015): Márkushegy végnapjai. In: A Földgömb (33.) 4. 68-79.

Kolosi Tamás (1984): Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálat III. Társadalomtudományi Intézet, Budapest.

Kolosi Tamás – Sági Matild (1998): Hullámzó háztartások. A háztartások demográfiai, foglalkozásszerkezeti és anyagi helyzetének változása. In: Kolosi Tamás - Tóth István György - Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport 1998. TÁRKI, Budapest. 45-71.

Koltai Zoltán (2005): A magyarországi városok versenyképességének lakossági megítélése. In: Comitatus (15.) 11-12. 74-81.

Koós Bálint (2015): A szegénység és depriváció a magyar településállományban az ezredfordulót követően – avagy kísérlet a települési deprivációs index létrehozására. In: Tér és Társadalom (29.) 1. 53-68.

Kornai János (2015): Az összehasonlító gazdaságtan és a "tranzitológia" jövője. In: Köz-gazdaság (10.) 3. 145-154.

Kovács Imre (2012): A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Argumentum Kiadó, h. n.

Kovács András Bálint (1982): „Gyönyörű válság” - A Társulás Stúdió előzményei és törekvései. In: Filmvilág (25.) 3. 3-5. http://filmvilag.hu/cikk.php?cikk_id=7148 (Utolsó letöltés: 2016. november 2.)

Kovács István (2006): Leépítéssel kezdődik a megújulás. Újabb fejezet a Finomhengermű Munkás Kft. történetében. In: Ózdi Közélet (4.) 1. 3.

Kovács István (2009): Komfortos házak, oktatás, közösségfejlesztés. In: Ózdi Körkép (7.) 3. 8-9.

Kovács István (2011): Házak százait lopták el Ózdon. Nyomor a kövön. hvg.hu.. http://hvg.hu/itthon/20111105_ozd_hazrombolas_lakas (Utolsó letöltés: 2017. február 11.)

Kovács Katalin - Váradi Monika Mária (szerk.) (2013): Hátrányban vidéken. Argumentum Kiadó, Budapest.

Kovács Péter (2005): A halott gyár árnyékában (Borsodnádasd másfél évtizeddel a rendszerváltás után. Magyar Narancs Online 22. https://m.magynarancs.hu/belpol/a_halott_gyar_arnyekaban_borsodnadasd_masfel_evtiz_eddel_a_rendszervaltas_utan-64116 (Utolsó letöltés: 2018. december 22.)

Kovács Teréz (2010): A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Kulcsár László (2012): Nyugat felé félúton. Gondolatok a modernizáció társadalmi gátjairól. In: Magiszter (10.) 4. 46–66. <http://rmpsz.ro/uploaded/tiny/files/magiszter/2012/tel/5.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. július 27.)

Kozma Judit (2004): Napszámosok. In: Esély (15.) 6. 37-63. http://www.esely.org/kiadvanyok/2004_6/kozma.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 12.)

Kramer, Mark (1995): Polish Workers and the Post-Communist Transition, 1989-93. In: Europe-Asia Studies (47.) 4. 669-712.

Kráncz Bence (2018): A fém az úr. Benkő Imre: Acél-Mű. Ózd, 1986–2016. Magyar Narancs Online 9. <https://m.magynarancs.hu/kepzomuveszet/a-fem-az-ur-109619?pageId=9> (Utolsó letöltés: 2018. november 2.)

Kristóf Ágnes - Váczi Piroska (2006): Ózd örökség alapú városrehabilitációjának előkészítése. epiteszforum.hu. <http://epiteszforum.hu/kristof-agnes-dr-vaczi-piroska-ozd-orokseg-alapu-varosrehabilitaciojanak-elokeszítése> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.)

Kukely György (2014): Ózdi fohász. In: A Földgömb (32.) 3. 26-41.

Kulcsár László (2017): A vidékfejlesztés elméleti megközelítése: Regionális és kulturális összefüggések. Kriterion Könyvkiadó - Pro Ruris Egyesület, Kolozsvár – Mezőmadaras.

Kútvolgyi Viktória (2018): Útkeresés Egercsehin, az egykori bányászfaluban. In: Comitatus (28.) 227. 85-91.

Ladányi János (2012): Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

Laczkó Miklós (1960): Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában. In: Századok (94.) 4. 595-625.

Lebow, Katherine (2013): Unfinished Utopia: Nowa Huta, Stalinism, and Polish Society, 1949–56. Cornell University Press. Ithaca, New York, USA.

Lengyel Imre (2000): A regionális versenyképességről. In: Közgazdasági Szemle (47.) 12. 962–987. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00066/pdf/lengyel.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. október 7.)

Lovra Éva (2014): A rozsdá mint a túlélés alkímiájának képzete. A korrózió mint effektusként való megjelenése az építészetben, a szobrászatban és designban. In: Híd (10.) 1. 74-81. http://epa.oszk.hu/01000/01014/00110/pdf/EPA01014_hid_2014_1_074-081.pdf (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 22.)

Magyar Tibor (1974): Emberül élni... A cigány lakosság a társadalmi felemelés útján 3. In: Ózdi Vasas (17.) 1974. augusztus 30. 3.

Magyar Tibor (1975a): Szanálások, kisajátítások. Költöznek a Vasköz II. lakói. In: Ózdi Vasas (18.) 1975. december 12. 3.

Magyar Tibor (1975b): Nem ugyanúgy szól a dudaszó... In: Ózdi Vasas (18.) 1975. július 25. 3.

Magyar Tibor (1976a): Egy panaszos levél margójára. Igény és igénytelenség. In: Ózdi Vasas (19.) 1976. július 2.

Magyar Tibor (1976b): Hogyan élnek, dolgoznak, művelődnek a bejáró munkások. Beszélgetés Soós Ottóval, az MSZMP Ózd járási Bizottságának első titkárával. In: Ózdi Vasas (19.) 1976. január 16. 3.

Majtényi Balázs – Majtényi György (2012): Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010. Libri Kiadó, h. n.

Majtényi György (2018): Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma. Libri Kiadó, h. n.

Markotay Csaba (2018): Erősödik az elosztás perverzítése - A szegények számára eltűnt a remény - Ferge Zsuzsa-interjú. Vasárnapi Hírek online.

https://www.vasarnapihirek.hu/fokusz/interju__erosodik_az_elosztas_perverzitasa (Utolsó letöltés: 2018. február 17.)

Matutinović, Igor (1998): Quality of Life in Transition Countries: Central East Europe with Special Reference to Croatia. In: Social Indicators Research (43.) 1/2. Quality of Life in Countries Undergoing Rapid Social Change. 97-119.

Márton Ferenc (1995): Ózd története. In: Borsodi Műszaki Gazdasági Élet (40.) 6-7. 169-172.

Mártonfi György (2014): Korai iskolaelhagyás – Hullámzó trendek. In: Educatio (23.) 1. 36–49. http://epa.oszk.hu/01500/01551/00067/pdf/EPA01551_educatio_14_01_036-049.pdf (Utolsó letöltés: 2018. november 3.)

Mátyus Orsolya (2015): Otthon személyre szabva - az ózdi Hétes revitalizációja. epiteszforum.hu. <http://epiteszforum.hu/otthon-szemelyre-szabva-az-ozdi-hetes-revitalizacioja> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 3.)

Messing Vera (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom. Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P.Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum Kiadó, h. n. 204-220.

Mészáros Ákos (2012): Szépség az ipar nyers geometriájában. In: Új Ember (74.) 28. <https://ujember.hu/szepseg-az-ipar-nyers-geometriajaban/> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 2.)

Moldova György (1995): Magyarország szennybemenetele. Riport a környezetvédelemről. Dunakanyar 2000 Könyvkiadó Kft., Budapest.

Moldova György (2009): Érik a vihar - Riport Miskolcra I-II. Urbis Könyvkiadó, Budapest.

Mucsi Ferenc (2001): Munkások Magyarországon 1948-1956. In: Magyar Tudomány (48.) 7. 887-889.

Murányi István (2012): A munkások lokális identitásának jellemzői Borsodnádason. In: Korall (13.) 49. 106-127.

Murányi István (2017): A demokrácia szociális reprezentációja fiatalok körében. In: Educatio (26.) 1. 63-74. <https://akademiai.com/doi/pdf/10.1556/2063.26.2017.1.6> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 19.)

M. Tóth Ilona (1972): Közöny. In: Ózdi Vasas (15.) 1972. július 21. 6.

M. Tóth Ilona (1978a): Szépen élni... Három gyermekkel – új lakásban. In: Ózdi Vasas (21.) 1978. március 17. 2.

M. Tóth Ilona (1978b): Testvérek az üzemben. Hengerésznek lenni... In: Ózdi Vasas (21.) 1978. augusztus 25. 5.

Nagy Péter (2016): A Rima vonzásában - Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig. Napvilág Kiadó, Budapest.

Nonaj, Visar (2013): „Neues Werk, neue Menschen“: Die Rekrutierung von Arbeitskräften für das albanische Stahlwerk „Stahl der Partei“. In: Südost-Forschungen 72. 319-348.

N. Tóth Árpád (1972): Cigányok Borsodban. In: Borsodi Szemle (17.) 2. 38-49.

Órszigethy Erzsébet (2018): A magyar szociográfiáról. In: Letenyei László – Tamáska Máté (szerk.): Szociográfia – Kárpát-medencei körkép. Magyarország felfedezése. Gondolat Kiadó, Budapest. 13-33.

Paládi-Kovács Attila (1985): Régi bányászélet Gömörben. In: Ethnographia (96.) 2-3. 297-323.

Paládi - Kovács Attila (2000): Ipari munkásság. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): Magyar Néprajz nyolc kötetben VIII. Társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest. 239-308.

Paládi - Kovács Attila (2007): Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19-20. században. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Palotai János (2014): Egy téma- kétféle kép(p)en – Ózd dokumentumfilmen és képeken. In: Filmkultúra Plánok.
http://www.filmkultura.hu/archiv/planok/cikk_reszletek.php?cikk_azon=1598 (Utolsó letöltés: 2018. február 20.)

Parangoni, Ilir (2015): Between glory and fall. Albania and industrial experience. Centre of Albanian Cultural Heritage, Tiranë.

Petrović, Tanja (2016): Divided Modernities. Citizenship, Agency and Public Spaces in a Central Serbian Town. In: Etnološka tribina (46.) 39. 111-125.

Pénzes János (2013): A foglalkoztatottság, az ingázás és a jövedelmi szint összefüggései Északkelet- és Északnyugat-Magyarországon. In: Területi Statisztika (53.) 3. 202-224.

Pénzes János – Tátrai Patrik – Pásztor István Zoltán (2018): A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. In: Területi Statisztika (58.) 1. 3-26. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/terstat/2018/01/ts580101.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 23.)

Pittaway, Mark (1998): Industrial Workers, Socialist Industrialisation and the State in Hungary 1948–1958. (PhD-értekezés.) University of Liverpool, Liverpool.

Popescu, Claudia (1993): Romanian Industry in Transition. In: GeoJournal Geography in the New Romania (29.) 1. 41-48.

Pozniak, Kinga (2014): *Nowa Huta: Generations of Change in a Model Socialist Town*, University of Pittsburgh Press. Pittsburgh, PA, USA.

Prakfalvi Endre – Szűcs György: *A szocreál Magyarországon. Stílusok – korszakok*. Corvina Kiadó, Budapest.

Pungor András (2017): Nem ajándék a borsodi élet. 168ora.hu. <https://168ora.hu/itthon/nem-ajandek-a-borsodi-elet-14317> (Utolsó letöltés: 2018. július 28.)

Rabi Ferenc (2010): 60. Bányásznapi. In: *Bányamunkás* (97.) 4-5. 1-2. http://www.banyasz.hu/images/ujzagok/Banyamunkas_2010_szept_okt.PDF (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 13.)

Rainer M. János (2012): A nyolcvankilenc-projekt (Dalos György: Viszlát, elvtársak! A szocializmus végnapjai Kelet-Európában. Fordította Dunai Andrea. Budapest, 2011, Corvina). In: *Mozgó világ* (38.) 3. 98-101. http://epa.oszk.hu/01300/01326/00137/MV_EPA01326_2012_03_07_2.htm (Utolsó letöltés: 2018. július 14.)

Rechnitzer, János – Berkes, Judit – Páthy, Ádám (2016): Post-Socialist New Towns in the Urban Network. In: Szirmai, Viktória (ed.): “Artificial Towns” in the 21st Century. Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe. Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 341-369. <http://mek.oszk.hu/15900/15946/15946.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. július 27.)

Rey, Violette – Bachvarov, Marin (1998): Rural settlements in transition - agricultural and countryside crisis in Central-Eastern Europe. In: *GeoJournal* (44.) 4. 345-353.

Révész Béla (2007): A Fekete Doboz – 20 éve. In: *Beszélő* (12.) 7–8. 90–100.

Rézler Gyula (szerk.) (1940): *Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép. Közgazdasági Könyvtár XXIV. Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest.*

Rink, Dieter (2011): Urban shrinkage as a problem of post-socialist transformation. The case of Eastern Germany. In: *Sociologie Românească* (9.) 3. 20-34.

Romhányi Tamás (2010): Szegénysor a bánya helyén. Nincs kilábalás az egykor a szén felszínre hozatalából élő településeken. *Népszabadság Online*. http://nol.hu/belfold/20100526-szegenyysor_a_banya_helyen (Utolsó letöltés: 2013. augusztus 18.)

Romsics Ignác (2017): *Magyarország története*. Kossuth Kiadó, Budapest.

Rónaföldi Zoltán (2014): Múltba nézek... A borsodi - ózdvidéki ipar- és bányavasutak rövid története. <http://mek.oszk.hu/12300/12362/12362.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 10.)

R. Nagy József (2010): Boldog téglafalak között. Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata Északkelet-Magyarországon. A Miskolci Galéria könyvei 39. Miskolci Galéria, Miskolc.

R. Nešpor, Zdeněk (2006): 'The Son Has Ploughed', But a Foreign Son. Five Case Studies on Transformation Strategies in Czech Agriculture after 1989. In: Sociologický Časopis / Czech Sociological Review (42.) 6. 1171-1194.

Saar, Ellu – Kazjulja, Margarita (2010): Change and Continuity: Adaption of Persons Working in the Secondary Sector During the Period of Socio-Economic Reforms in the 1990s in Estonia. In: Studies of Transition States and Societies (2.) 2. 45-62.

Schmidt, Ingo (2009): German Labour Experiences Since World War Two: A Suggested Interpretation. In: Labour / Le Travail (34.) 63. 157-179.

Schmotzer Imre - Martényi Árpád - Vadász Endre (2005): Volt egyszer egy... Borsodi Szénbányák. In: Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat (138). 3. 16-22.

Schuchmann, Júlia (2016): Social Polarisation in Tatabánya and its Region. In: Szirmai, Viktória (ed.): 'Artificial Towns' in the 21st Century. Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe. Institute for Sociology, Centre for Social Sciences, Hungarian Academy of Sciences, Budapest. 135-164. <http://mek.oszk.hu/15900/15946/15946.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. július 27.)

Selvaggio, Maria Antonietta (2015): "A case study, Bagnoli: a difficult transition". Academicus International Scientific Journal (6.) 11. 40-50.

Sik Domonkos (2013): Giddens modernizációelmélete. Intézményi átalakulás és politikai praxis. In: Replika (82.) 1. 97-112. <http://replika.hu/system/files/archivum/replika%2082-05%20Sik.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. július 29.)

Sik Domonkos (2016): A radikalizmus inkubációja Magyarországon – Sopron és Ózd esete. In: Metszetek (5.) 3. 79-102. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_2016_3_04_sik_domonkos.pdf (Utolsó letöltés: 2018. július 29.)

Siposné Nádori Eszter (2009): Elszegényedés Észak-Magyarországon. In: G. Fekete Éva (főszerk.): Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek (6.) 2. 68-88.

Sișeștean, Gheorghe (2012): Between Loneliness and Survival. An Everyday Life Fragment in the Collectivized Village. In: Sociologie Românească (10.) 3. 9-29.

Soltész Béla (2013): Kivándorlás Romániából a XXI. század elején. In: Délkelet-Európa – South-East Europe International Relations Quarterly (4.) 1. http://www.southeast-europe.org/pdf/13/DKE_13_M_M_Soltesz-Belta_Kivandorlas_Romaniabol.pdf (Utolsó letöltés: 2018. július 31.)

Sowińska-Heim, Julia (2015): A post-socialist city: a “turn” in shaping the architectural image of a city at the turn of the 19th and 20th centuries. The case of Łódź. In: Art Inquiry Recherches sur les arts XVII. 251-271.

Sőregi Zoltán (2014): Az internálótáborok gazdasági szerepe és elhelyezkedése a rabmunkáltatás rendszerében. In: Fürjes Judit (főszerk.): Farkaslyuk 1914-2014. A

farkaslyuki szénbányászat 100 évéről. Farkaslyuk Község Önkormányzata, Farkaslyuk-Eger. 389-395.

Stemlerné Balog Ilona (2009): Történelem és fotográfia. Osiris Kiadó - Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

Stenning, Alison (2000): Placing (Post-)Socialism. The Making and Remaking of Nowa Huta, Poland. In: European Urban and Regional Studies (7.) 2. 99-118.

Swain, Nigel (2012): Posztszocialista kapitalizmus. In: Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971-2010) emlékére. Kelet-európai tanulmányok VII. L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest. 388-413.

Szabó Zoltán (1938): Cifra nyomorúság. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Cserépfalvi, Budapest.

Szajlai Csaba (2005): Ózd belső. Mélyül a szakadék az uniós régiók között. Magyar Nemzet Online. https://mno.hu/migr_1834/ozd-belso-546032 (Utolsó letöltés: 2018. december 29.)

Szalai Erzsébet (2011): Koordinátákon kívül - Fiatal felnőttek a mai Magyarországon. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Szalai Erzsébet (2013): Két kapitalizmus Magyarországon. In: Élet és Irodalom (57.) 11. http://www.es.hu/szalai_erszebet;ket_kapitalizmus_magyarorszagon;2013-03-13.html (Utolsó letöltés: 2016. március 29.)

Szathmáry István Pál (2013): Analóg: így látták múltunkat a magyar fotósok. Magyar Nemzet Online. <http://mno.hu/grund/analog-igy-lattak-multunkat-a-magyar-fotosok-1165956> (Utolsó letöltés: 2017. augusztus 10.)

Száraz Miklós György (2007): Cigányok - Európa indiánjai. Helikon, Budapest.

Szász Antónia (2008): Kultúrák diverzitása, modernitások pluralitása. A sokféle modernitás elmélete mint lehetséges interpretációs keret. In: Kultúra és közösség (12.) 4. 5-13. http://epa.oszk.hu/02900/02936/00027/pdf/EPA02936_kultura_es_kozosseg_2008-04_005-013.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 22.)

Szegő Iván Miklós (2011): Acélváros tehetségei: van-e esélyük? hvg.hu. https://hvg.hu/itthon/20110831_ozd_tehetseggondozas_boltocskazas (Utolsó letöltés: 2018. november 2.)

Szegő Iván Miklós (2012): Lecsontozott házak, fekete füst - egy hely, ahol a bányanyitásra várnak. hvg.hu. http://hvg.hu/itthon/20120111_farkaslyuk_banya_szen_borsod (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 4.)

Széman Zsuzsa (1999): Két város szociális alternatívái az ezredfordulón - Two towns: social alternatives in a time of change. MTA Szociológiai Kutató Intézet-British Know How Fund for Hungary, Budapest.

Szépe András (2012): Prekariátus: Miért pont most és miért pont itt? In: Fordulat (5.) 19. 10-27. http://fordulat.net/pdf/19/F19_Szepe.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 22.)

Szunyogh Zoltán (1963): A magyar ipar területi struktúrája (különös tekintettel a borsodi iparvidék területi struktúrájára). In: Borsodi Szemle (8.) 5. 33-43.

Tábori Kornél (1910): Pesti élet. Képes riportkönyv. Budapest.

Takács Ferenc (1999): Bányászjárások Romániában és ami mögöttük van. In: Magyar Szemle Új folyam (8.) 3-4. 197-206.

http://www.magaryszemle.hu/cikk/19990301_banyaszjarasok_romaniaban_es_ami_mogottuk_van (Utolsó letöltés: 2018. július 31.)

Tengely József (1995): A CS2-t le kell bontani. In: Maholnap (6.) 38. 1.

Ther, Philipp (2013): Divergencia a konvergenciában. Gondolatok a kelet-közép-európai rendszerváltozások történetéhez. In: Aetas (28.) 4. 5-21.

Tóth Gyula (1986): Városunk cigánylakosságának helyzetéről. Problémáik megoldása társadalmi érdek. In: Ózdi Vasas (31.) 1986. december 12. 6.

Tóth István (1976): Cigánytelepen. In: Ózdi Vasas (21.) 1976. június 11. 6.

Ungváry György – Szakhmáry Éva – Hegedűs Ibolya – Odor Andrea – Paksy András – Morvai Veronika (2014): Telepeken, illetve telepszerű lakókörnyezetben élő romák közegészségügyi helyzete és e kétféle lakókörnyezet életminőséget meghatározó jelentős különbsége Magyarországon a pénzügyi-gazdasági világválságot megelőzően. In: Egészségtudomány (58.) 3. 41-75.

<http://egeszseg tudomany.higienikus.hu/cikk/2014-3/Ungvary.pdf> (Utolsó letöltés: 2018. október 21.)

Valuch Tibor (2001): Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Osiris Kiadó, Budapest.

Valuch Tibor (2010): „Szegény ember vízzel főz...” Adalékok a magyarországi szegénység történetéhez a XX. század második felében. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor – Valuch Tibor (szerk.): Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára. Argumentum Kiadó, h. n.. 269-281.

Valuch Tibor (2012): Munkás – társadalom – történet. Közelítések és fogalmi kérdések. In: Korall (13.) 49. 5-16.

Valuch Tibor (2015): A jelenkori magyar társadalom. A mai Magyarország sorozat. Osiris Kiadó, Budapest.

Van der Linden, Marcel (2013): Munkástörténet – határok nélkül. In: Eszmélet (25.) 97. 100-131.

http://epa.oszk.hu/01700/01739/00082/pdf/EPA01739_eszmelet_2013_97_tavasz_100-131.pdf (Utolsó letöltés: 2018. december 27.)

Vass Tibor (2003): Az ózdi nyersvasgyártás története 1906–1996. Miskolc.

Váczi Piroska (1997): Előszó. In: Váczi Piroska (szerk.): Az ipari műemlékvédelem helyzete Magyarországon. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest. 7-8.

Váczi Piroska (2011): Gondolatok az ipari örökség védelméről. In: Országépítő (22.) 3. 40-44.

Váradi Monika Mária (2015): A túlélés és a társadalmi betagolódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In: Virág Tünde (szerk.): Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben. Online változat. Argumentum Kiadó, h. n. 44-67.
http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1006/3/virag_toresvonalak_2015.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 18.)

Varini, Valerio (2016): Building an industrial society: welfare capitalism in the ‘city of factories’, Sesto San Giovanni, Italy. In: European Review of History: Revue européenne d'histoire (23.) 4. 724-750.

Vida Anikó – Vidra Zsuzsa (2015): „Ez is segély, csak máshogy hívják” – helyi szegénypolitikák: segélyezési gyakorlatok és a közmunka. In: Virág Tünde (szerk.): Törésvonalak. Szegénység és etnicitás vidéki terekben. Online változat. Argumentum Kiadó, h. n. 68-88.
http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/1006/3/virag_toresvonalak_2015.pdf (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 18.)

Vidra Zsuzsanna (2013): A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): Hátrányban a vidék. Argumentum Kiadó, h. n. 57-74.

Vincze Zoltán (1972): Rang-e munkásnak lenni? Fokozódó megbecsülés. In: Ózdi Vasas (17.) 1972. december 22. 5.

Vincze Zoltán (1976): Faluból érkezett... In: Ózdi Vasas (21.) 1976. augusztus 23. 5.

Vincze Zoltán (1978): A kék motor „varázsa”. Ellenőrzés a Hangony völgyében. In: Ózdi Vasas (23.) 1978. augusztus 18. 2.

Virág Tünde (2010): Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Virág Tünde (2017): A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. In: Replika 104. 45-62.

Vörös Adél (2004): Emberek az embertelenségben. A rendszerváltás vesztesei Almási Tamás és Schiffer Pál dokumentumfilmjeiben. Metropolis (8.) 2.
<http://metropolis.org.hu/?pid=16&aid=96> (Utolsó letöltés: 2017. február 10.)

Weindl, Andrea (2011): „The forge of agriculture”. 175 years Frank Waltz- und Schmiedetechnik. Geschichtsbüro Verlag, Cologne.

Wojtas, Milan (2007): Nowa Huta: From industrial town to a living museum. The Krakow Post online. <http://www.krakowpost.com/43/2007/07> (Utolsó letöltés: 2018. július 16.)

Zsidai Péter (2017): Bányarédek - Szélhámosság Farkaslyukon: a szén és a szegénység marad. Magyar Narancs Online 11.

<http://m.magynarancs.hu/kismagyarorszag/banyaredek-102912> (Utolsó letöltés: 2018. augusztus 4.)

Zsuppán András (2005): Magyarország gettótérképe. válasz.hu.

<http://valasz.hu/reflektor/magyarorszag-gettoterkepe-57744/> (Utolsó letöltés: 2018. december 29.)